

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLULARDA GULÂM SİSTEMİ

Yüksek Lisans Tezi

OKTAY ALTIN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLULARDA GULÂM SİSTEMİ

Yüksek Lisans Tezi

OKTAY ALTIN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. SADİ S. KUCUR

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Oktay ALTIN'ın **Selçuklularda Gulam Sistemi** konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Sadi Süleyman KUCUR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

İmza

Üye : Prof. Dr. Muhammed Said POLAT
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
Üniversitesi İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 09.../12.../ 2019 tarih ve 2019.1.26-5... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	VI
Tablo Listesi	VII

GİRİŞ

I. KONUNUN TESPİTİ VE ÖNEMİ.....	2
II. YARARLANILAN KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	2
A. KAYNAKLAR	2
B. ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	4
III. SELÇUKLULARIN SİYASİ TEŞEKKÜLÜ.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

GULÂM SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ VE

SELÇUKLU DÖNEMİ KOMŞU DEVLETLERDE GULÂM SİSTEMİ

I. GULÂM KELİMESİNİN ANLAMI, YAKIN VE EŞ ANLAMLARI.....	9
A. Gulâm	9
B. Memlûk.....	10
C. Abd.....	10
D. Mevlâ	10
E. Bende	10
F. Hâdim	11
G. Kul	11
Ğ. Sakâlîbe	11
H. Oğlan	11
II. SELÇUKLU DÖNEMİ KOMŞU DEVLETLERDE GULÂM SİSTEMİ	12
A. SÂMÂNÎLERDE GULÂM SİSTEMİ	13
B. KARAHANLILARDA GULAM SİSTEMİ.....	15
1. Sivil Alanda Köleler	18
2. Resmî Alanda Kölelerin “Gulâm” a Dönüşümü	18
B. GAZNELÎLERDE GULÂM SİSTEMİ	24
1. Gulâmların Tedarik Yöntemleri.....	25
2. Gulâmların Hukuki Statüsü	26
3. Gulâmların Ekonomik Değeri.....	28

4. Gulâmların Eğitimi	29
5. Gulâmların Gelir Kaynakları	32
6. Gulâmların İstihdam Edildiği Alanlar	33
7. Gulâmların Sayısı ve Etnik Kökenleri	34

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN GULÂM SİSTEMİNİ BENİMSEME NEDENLERİ VE İLK DÖNEMLERDE SİSTEMİN UYGULANMASI

I. SELÇUKLULARIN GULAM SİSTEMİNİ BENİMSEME NEDENLERİ	38
A. GÖÇEBELİKTEN YERLEŞİKLİĞE TABİİ GEÇİŞ	38
B. HANEDAN İÇİ REKABET VE YABANCILARA DAYANMA İHTİYACI..	39
C. TÜRKMENLERLE YAŞANAN SORUNLAR	40
D. COĞRAFYAYA BAĞLI DEĞİŞEN SAVAŞ USULÜ.....	48
E. GAZNELİ VE BÜVEYHÎ BAKİYESİ GULÂMLARIN İSTİHDAMI.....	50
E. GULÂMLARIN SADAKATİ	60
II. SELÇUKLULARIN GULÂM SİSTEMİNİN UYGULANMASI.....	62
A. TUĞRUL BEY DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN BAŞLANGICI	62
B. ALPARSLAN DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN YERLEŞMESİ.....	75
1. Alparslan Dönemi Selçuklu İdaresinde Türkmenlerin Rolü.....	75
a. Hanedan Üyelerinin İsyanlarında Türkmenler	76
b. Fetihlerde Türkmenler.....	78
c. İç Çatışmalarda Türkmenler	79
d. Asayiş Sorunu ve Türkmenler.....	80
2. Alparslan Dönemi Selçuklu İdaresinde Gulâmların Rolü	82
C. MELİKŞAH DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN TEKÂMÜLÜ	88
D. BERKYARUK VE SONRASI: GULÂM SİSTEMİNİN YOZLAŞMASI.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GULÂMLARIN İSTİHDAM EDİLDİKLERİ ALANLAR

I. SARAYLARDA GULÂM İSTİHDAMI.....	95
II. SİVİL ALANA DOĞRU GENİŞLEYEN ŞAHNELİK	97
A. Şahne Bulunması Gereken Özellikler	99
B. Şahnelerin Görevleri.....	100
C. Bağdat Şahneliği.....	114
D. Taht Mücadelelerinde Şahnenin Rolü	119
III. SİVİL ALANI TAHAKKÜM ALTINA ALAN ATABEGLİK.....	120
A. Saltanat	120
B. Vezaret.....	121
SONUÇ.....	134

ÖNSÖZ

Geçmişte olup bitmiş birçok şey bugün de etkisini sürdürür. Dolayısıyla bugünü anlamak, ancak geçmişi anlamakla mümkündür. Tarih ve coğrafya bir nevi kaderdir. İnsanoğlu uzak ve yakın geçmişini hep sırtında taşır ve çoğu zaman geçmişiyle yüzleşmek zorunda kalır.

Geçmişe dönüp baktığımızda tarihimizin en belirgin halkalarından birinin Selçuklular olduğunu görürüz. Kısa denilebilecek ömrüne rağmen sonrasını bu kadar derinden etkileyebilen siyasi oluşum tarihte çok azdır. Bugünkü siyasi, dinî, sosyal vb. yapılanmalarımızın temeli birçok yönden Selçuklulara kadar uzanmaktadır. Bu açıdan Selçukluları irdelemek, Osmanlıya temel teşkil ettiği gibi bugünümüzü anlamak ve geleceğimizi şekillendirmek açısından da elzemdir.

Bu çalışmamızda daha çok askerî bir yapı arz eden ancak siyasi ve sosyal boyutu da belirgin olan, Selçuklularda “gulâm” sistemini anlamaya gayret ettik. Gulâm sistemiyle ilgili kullanılan kavramları tahlil edip ardından Sâ mânî, Karahanlı ve Gaznelilerdeki gulâm tecrübesini irdeledik. Daha sonra Selçuklularda gulâm sisteminin tercih nedenleri, bu sistemin özellikleri ve Selçuklu idaresi üzerindeki etkilerini analiz etmeye çalıştık. Anadolu Selçukluları, kendilerine ait hususiyetleri nedeniyle araştırma dışı tutulmuştur. Bu çalışmanın, konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardaki bazı boşlukları doldurması en büyük temennimizdir.

Araştırmalarım boyunca hiçbir destek ve yardımını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Sadi S. KUCUR’a kalbî teşekkürlerimi sunarım.

Oktay ALTIN

ÖZET

Abbasi, Sâmânî ve Gaznelilerde yaygın olarak kullanılan, erken yaşlarda köle yapılan çocukların eğitilerek askerî ve idarî alanlarda kullanılması esasına dayanan gulâm sistemi, Selçuklular tarafından da benimsenmiş ve etkin olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada gulâm sisteminin niteliği, Selçuklu dönemi komşu ülkelerdeki gulâm sisteminin uygulanışı, Selçukluların bu sistemi benimseme nedenleri, Türkmenlerle gulâmlar arasındaki ilişkinin mahiyeti ve gulâmların Selçuklu idaresi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, gulâmların etkinliklerini arttırdığı oranda Selçuklu siyasal sistemindeki sivil idarecilerin etkinliklerinin azaldığını, Türkmenlerle gulâmlar arasındaki ilişkinin her zaman doğrusal olmayıp dönem ve coğrafyaya göre çeşitlilik arz ettiği tezini işlemektedir.

ABSTRACT

Ghulam system, which was commonly used in Abbasid Caliphate, Samanids, Ghaznavids, based on the concept of raising slave children to be accommodated in the government and military was also endorsed in the Seljuk Empire.

In this study, the quality of the ghulam system, the nature of the similar systems used in the neighbor states of the Seljuk Empire, the nature of the relationship between Turkomans and ghulams, and the positive and negative effects of the ghulam system on Seljuk Governance were investigated.

The purposes of this study are to apprehend the notion that as the power of ghulams increased the strength of the civil governors decreased and that the relationship between ghulams and Turkomans was indirect and dependent on the geographic factors.

KISALTMALAR

age.	: Adı geen eser
b.	: bin (Arp.)
bkz.	: Bakınız
ev.	: eviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
hızr.	: Hazırlayan
İA	: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TABLO, ŞEKİL VE HARİTA LİSTESİ

Tablo Listesi

Tablo 1. Sâmânilerde yıllara göre gulâmların eğitimi tablosu.....	13
Tablo 2. Selçukluların ilk dönemlerinde taht mücadeleleri ve Türkmenlerin rolleri	46
Tablo 3. Tuğrul Bey dönemi hanedan üyeleri, Türkmenler, sivil görevliler	63
Tablo 4. Tuğrul Bey dönemi olaylara katılım tablosu	71
Tablo 5. Tuğrul Bey dönemi olayların sayı ve oran olarak tasnifi	72
Tablo 6. Grupların askerî, siyasi, idari ve diplomatik olaylara katılım oranları (%).....	72
Tablo 7. Şahnelerin görev ve görev yerleri.....	101
Tablo 8. Amîdlerin görev yerleri ve faaliyetleri	108

Şekil Listesi

Şekil 1. Tuğrul Bey dönemi olaylara katılım grafiği	72
Şekil 2. Tuğrul Bey dönemi olay tasnif grafiği	72
Şekil 3. İbrahim Yınal ve Amîdûlmülk karşılaştırması grafiği	74
Şekil 4. 452/1060 - 554/1159 yılları arası şahne tayin edilen şehirler grafiği	107

Harita Listesi

Harita 1. Şahne atanan iller.....	110
-----------------------------------	-----

GİRİŞ

Selçuklular siyasi ve askerî olarak Horasan'da güç kazanmaya başladıklarında iki büyük siyasi-askerî güçle karşı karşıya kalmışlardı. Bunlardan biri daha çok bozkır tipi yapılanmayı sürdüren Karahanlılar, diğeri ise kökeni Sasanîlere kadar uzanan Abbâsî, Sâ mânî siyasi geleneğini benimsemiş Gaznelilerdi. Selçukluların ise dayandıkları asıl güç olan göçer insan unsuru ile yeni coğrafyanın yerleşik halklarını sorunsuz şekilde bir arada tutacak yeni yapılanmaya ihtiyaçları vardı. Neticede zorlu süreçlerden sonra bunu başarmışlar ve bozkır tipi yapılanma ile klasik Orta Çağ İslam devletleri siyasal geleneğini mezceden bir sistem ortaya koymuşlardır.

Süreç içerisinde tekâmül eden Selçuklu yönetim sistemi, başlangıçta bozkır tipi görünümündeyken zamanlamerkezî yönetimedoğru evrilmiştir. Ancak yekpâre ve doğrusal bir siyasetten bahsetmek mümkün değildir. İhtiyaçlara ve şartlara göre hem yatay hem de dikey düzlemde farklı siyasi uygulamalara şahit olmak mümkündür. Bu yüzden olsa gerek Selçuklu tarihçisi Mehmet Altay Köymen, genel siyaset, kültür siyaseti, askerî teşkilat bakımından açık farklar bulunmadığını belirtmekle birlikte Selçuklu siyasetini “Birinci İmparatorluk Devri” ve “İkinci İmparatorluk Devri” şeklinde ikiye ayırmaktadır.¹ Osman Turan ise daha klasik bir tasnifi benimseyerek Selçukluları; Kuruluş, Yükselme, Azamet ve İnhitat gibi dönemlere ayırarak incelemektedir.² Herhalukârda bu dönemler arası uygulamalarda bariz farklılıklar mevcuttur.

Selçukluların geçirdiği en büyük değişimlerden birisi bozkır tipi yapılanmadan merkezî yönetime doğru evrilmeleridir. Bunun en bariz göstergesi ise köle kökenli kişilerin küçük yaşta eğitilerek hem askerî hem idari alanda profesyonel idareciler olarak kullanması anlamına gelen gulâm sistemini benimsemeleridir.

¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, I, TTK, Ankara 2016, s. 27.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2003, s. 10, 11.

I. KONUNUN TESPİTİ VE ÖNEMİ

Selçuklularda gulâm sistemiyle ilgili daha önce yapılan araştırmalar, daha çok sistemin işleyişi, gulâmların temin ve tedârik yöntemleri, eğitimleri, istihdam edildikleri alanlar, gulâmlarla ücretli askerlerin ya da köle askerlerin karşılaştırılması ve askerî alandaki başarı veya yenilgileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Gulâmların Selçuklu siyasal sistemi üzerindeki etkileri fazla incelenmemiştir. Oysa gulâmların etkilerinin arttığı oranda sivil iradenin gerilediği, merkezi yönetimin zayıflamasıyla gulâmların sivil alanı tahakkum altına almaya başladığı görülmektedir. Bu araştırmada öncelikle gulâm-sivil yönetim ilişkisi üzerinde durulmuştur.

İkinci olarak gulâm-Türkmen ilişkisi netleştirilmeye çalışılmıştır. Çünkü Selçukluların ilk dönemlerinden itibaren gulâm istihdamıyla Türkmen istihdamı arasında ters orantılı olduğu ve gulâmların etkisi arttıkça Türkmenlerin dışlandığı genel kabul görmüştür. Oysa dönem ve coğrafyaya göre farklılık arz etse de Türkmenlerin rolleri Selçukluların sonuna kadar fark şekillerde devam etmiştir.

II. YARARLANILAN KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

A. KAYNAKLAR

Döneminin kalem ehlinde olup hem de yürütmenin başı pozisyonundaki Nizâmülmük'ün (v. 485/1092) kaleme aldığı eseri *Siyâsetnâme*,³ gulâm sistemiyle ilgili önemli bilgileri aktaran kaynaktır. Ancak var olandan ziyade olması gerekeni, bir nevi ideali ortaya koyduğu için esere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği açıktır. Yine de sultandan sonra yetkileri elinde bulunduran en önemli şahıs olması hasebiyle önerdiklerini uygulama imkânına sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim *Siyâsetnâme*'de ortaya öneriler birçok husus, dönemin diğer kaynaklarınca da desteklenmektedir. Eserin Mehmet Altay Köymen tarafından yapılmış çevirisi kullanılmıştır. Konuyla ilgili önemli kavram ve kelimeler, Farsça aslıyla karşılaştırılmış, gerek görüldüğünde farklı anlam karşılıkları tercih edilmiştir.

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin (1116/1201) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*,⁴ adlı eserinin 15-18. ciltleri Selçuklu tarihini içermekte olup gulâm devlet adamlarının siyasî ve askerî hayatlarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Yıl

³ Nizâmülmük, *Siyâsetnâme*, hzr. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2016.

⁴ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014; İbnü'l-Cevzî, *-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Ata, Mustafa Abdulkâdir 'Ata, tarihsiz, Beyrut.

sonlarında o yıl içinde ölen şahıslarla ilgili verdiği bilgiler, özel hayatlarıyla ilgili önemli detaylar içermektedir. 430-485/1038-1092 yılları arası Selçuklularla ilgili bölümler Ali Sevim tarafından bazı bölümler olduğu gibi bazı bölümler de özetlenerek Türkçeye çevrilmiştir. 485/1092 yılı sonrası olaylar Arapça tahkikinden takip edilmiştir.

Sibt İbnu'l-Cevzî adıyla tanınan Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu'nun (1186-1256) Garsunni'me'den yaptığı alıntılarla oldukça zengin bilgiler içeren *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Â'yan* adlı eserinin 448/1056-480/1088 yılları arası Selçuklularla ilgili bölümler Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵ Arapça tahkikte⁶ ise 18-21. ciltlerde Selçuklularla ilgili detaylı bilgiler mevcut olup *el-Muntazam* ile benzer bir üslup ile telif edilmiştir.

İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (İbnü'l-Esîr) (1160-1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*,⁷ adlı eseri gulâmların karışıkları siyasî, askerî olayları aktardığı gibi vefatları durumunda da kişisel biyografileriyle ilgili bilgiler aktarmaktadır. Araştırmada İbnü'l-Esîr'in kronolojisi esas alınmıştır. Daha çok Türkçe tercümesinden yararlanılmış olup zaman zaman Arapça tahkikiyle karşılaştırılmıştır.

İmaduddin el-Kâtîp el-İsfahânî'nin el-Bondâri (ö.1245) tarafından ihtisar edilen *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-'Usra*⁸ adlı eseri, İsfahânî'nin bürokraside yer alması hasebiyle özellikle vezirler, üst düzey sivil memurlar ve gulâmların hem kendi aralarındaki ilişki ve rekâbetlerini detaylı olarak aktarmaktadır. Babası, amcacı gibi aile üyelerinin birfiil siyasetin içinde yer alması hasebiyle zaman zaman rakiplerine karşı tarihçide olması gereken objektifliğine halel getiren tahkir ve tezyif edici bir dil kullanılmaktadır.

Sadraddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali'nin (ö. 1194) *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*⁹ adlı eseri Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklularındaki gulâmların etkinlikleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eser, Selçukluların tarih sahnesinden çıkışından Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un ölümüne kadarki Selçuklu tarihini kronolojik olarak aktarmaktadır.

⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Â'yan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Tevârihi'l-Â'yan*, thk. Komisyon, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, tarihsiz Şam.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev., Abdulkemim Özaydın, Ahmet Ağrakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1987; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

⁸ el-Feth b. Ali b. Muhamed el-Bundârî, *Kitabu Tarihi Devleti'l-Selcûk*, İmaduddin Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî'den ihtisar, Mısır 1900.

⁹ Sadraddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâşir ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1999; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, Muhammed İkbâl, 1933 Lahor.

B. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Selçuklularda gulâm sistemiyle ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır.¹⁰ Erkan Göksu'nun *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*¹¹ adlı eseri bu alanda hazırlanmış en yeni çalışmadır. Eser; gulâm sisteminin doğuşu, niteliği, işleyişi ve Selçuklularda gulâmların tedarik şekilleri, eğitimleri, etnik kökenleri, istihdam alanları, azât edilmeleri, aldıkları ücretler ve özel hayatlarını açıklanmakta olup araştırmamızda en fazla yararlandığımız araştırma eserlerinden biridir.

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*,¹² Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*,¹³ Tuğrul Bey ve Zamanı,¹⁴ Alp Arsan ve Zamanı,¹⁵ A.C.S. Peacock'un *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*,¹⁶ ve Carla L. Klausner'in *Selçuklularda Vezirlik*¹⁷ adlı eserleri sık sık müracaat ettiğimiz eser arasındadır.

III. SELÇUKLULARIN SİYASİ TEŞEKKÜLÜ

Dukak, Oğuz Yabgusu'nun devlet işlerinde kendisine danıştığı önemli bir isim olmakla birlikte onun yönetimdeki konumu net değildir.¹⁸ Nitekim Mehmet Altay Köymen'e göre Dukak, vasal devletin başında ya da beylerden biri olmayıp teşkilat içerisinde nüfuzlu komutanlardan biri olmalıdır.¹⁹ Osman Turan ise ona boy beyliğinden ileri bir siyasi kudret atfolunamayacağını söylemektedir.²⁰

Dukak'ın Selçuk adında bir oğlu vardır. Rüşt yaşına ulaşınca Yabgu ona ordu komutanı anlamına gelen subaşı unvanını verdi.²¹ Selçuk, kaynakların ittifakına göre yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Kınık boyuna mensuptur.²² Yabgu ile arası bozulan Selçuk maiyeti ile birlikte gizlice yurdunu terk etmiştir. Kendi boyuna mensup 100 civarında atlı ve hayvanları ile Oğuz Yabgusu'nun uç şehri, Sâ mânîlere sınır ve ticaret

¹⁰ Coşkun Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ünv. SBE, Erzurum 2010.

¹¹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ [Kölelik mi, Efendilik mi]*, Kronik, İstanbul 2017.

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2003.

¹³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2016.

¹⁴ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2016.

¹⁶ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁷ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik 1055-1194 Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfci, Kronik Yay., İstanbul 2019.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 6-10.

¹⁹ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 10.

²⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 55.

²¹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, trc., s. 1.

²² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 54.

şehri olan Cend havalisine gelmiştir.²³ Mehmet Altay Köymen'e göre Selçuk'un maiyeti aile ve çocuklarından müteşekkil olup yetersiz ve fakir; kendisi de devlet teşkilatında vazifeli olup bir kabilenin ve boyun reisi değildir.²⁴

Müslüman çevreye göç eden Selçuk, maiyetiyle yaptığı istişarede geleceklerini doğrudan etkileyecek önemli bir karar alır. Bu karar şudur: Eğerbu yeni coğrafyadaki halkın dinine girmez, âdetlerine uymazlarsa kimsenin kendilerine iltifat etmeyeceği, küçük bir kavim olarak kalacaklardır. Yöre halkının dinine girer, âdetlerini benimserlerse büyük bir güç olabilirler.²⁵ Bu yüzden Müslüma olmaya karar verirler. Buhara'nın kuzeyinde Zandak şehrine adam gönderip kendilerine İslam'ı öğretecek din adamı isterler.²⁶

Sınırlı sayıda ve tarihçilerin dikkatini çekmeyecek bir konumda bulunan bir insan grubu arasında geçen bu istişare vâkî midir? Tarihçilerin Tuğrul Bey'le birlikte bölgenin ve dönemin en önemli gücü haline gelen Selçukluların geçmişine ilgi duyması, mevcut konumlarına uygun olarak geçmişi yeniden inşa etmeleri anlaşılır bir durumdur. Ancak İslam'ı kabul etmelerini bölgede tutunmaya yani 'menfaat'e bağlayabilecek bu aktarım, Selçuklu sultanlarının hoşlanabilecekleri bir yaklaşım olmasa gerek. Öyleyse bu istişarenin yaşanmış olması büyük oranda muhtemeldir. Bu istişarenin unutulup gitmemesi, tarih kitaplarında kendine yer bulabilecek kadar kalıcı olması ise öncelikle doğurduğu sonuçlarla sonra da önemsenmesiyle de ilgilidir. Sözlü kültürün egemen olduğu bir toplulukta karizmatik bir lider, hedef gösteriyorsa, topluluk üyelerinin bu hedefi benimsemeleri ve gelecek kuşaklara aktarmaları gayet tabiidir.²⁷

Selçuk Bey'in çizdiği perspektifin ya da ortaya koyduğu usûlün sonraki kuşaklar tarafından benimsendiğinin en somut tezahürü Tuğrul Bey'in Nişabur kadısı ile yaptığı sohbette görülür. Tuğrul Bey, Kadı Saîd'in nasihatlerine "Biz yeniyiz ve buranın yabancısıyız. Tâziklerin (yerli halkın) âdetlerini bilmeyiz. Kadı, nasihatlerini bizden esirgemesin."²⁸ şeklinde cevap verir. Gazneli resmî evraklarına yansıyan bu diyalog, Tuğrul Bey'in, dedesi Selçuk Bey'in çizdiği usûlü sürdürdüğünü ortaya koyar.

²³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 66.

²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 20, 21.

²⁵ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 21.

²⁶ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi I*, İng. trc. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 293.

²⁷ Şifahilik ve kitabilik olgusunun tahlili için bkz. M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 20-35.

²⁸ Hace Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarik-i Beyhâki*, tashih Ali Ekber Feyyaz, Danişgâh-ı Firdevsi, Tahran 1373, s. 520, 521.

Görüldüğü üzere Selçuk Bey, ikbali batıda, İslam dünyasında görmektedir. Ama ortaya koyduğu perspektif, kültürel çatışma üzerine değil uyum üzerine kuruludur. İslam dünyasında tutunabilmeleri için yerel halkların dinlerini, âdetlerini benimseyi gerekli görür.

Kaynaklardaki farklı detaylara rağmen ana hatlarıyla aktarmaya çalıştığımız siyasi teşekkül bu şekilde başlıyor. İslam'ı kabulden sonra Müslüman olmadığı için Oğuz Yabgusuna vergi vermeyi reddeden, gayr-i Müslim Türklerle “cihad”a girişen Selçuk Bey’in zamanla tanınırlığı artmış,²⁹ merkezî otoriteden uzak olmanın avantajlarını iyi kullanmıştır. Siyasi ve askerî baskının en az hissedildiği uçlar, hem merkezin baskısından bunalan veya yeni otlak ve imkân arayan göçebeler hem de gaza ve ganimet peşinde koşan savaşçılar için cazibe merkeziydi.³⁰ Sâ mânîlerin zayıflaması ve de Hazar Kağanlığının dağılması Selçuk’un güçlenmesi için ayrıca uygun bir ortam sağlamıştı.

Yabgu unvanıyla anılan Selçuk’un oğlu Arslan, daha babasının sağlığında Cend’den ayrılmıştı. Karahanlılara karşı sınırları koruması karşılığında Buhara’nın Nur kasabasındaki otlaklar, Sâ mânîler tarafından kendisine verilmişti. Arslan, Oğuz geleneğine uygun olarak “yabgu” unvanını kullanıyor, otlak karşılığı bir nevi paralı askerlik yapıyordu. Bu arada güç dengelerindeki değişime ayak uyduruyor, kendi politikasını belirlemeye çalışıyordu. Nitekim Sâ mânî Emiri Ebû İbrahim Muntasır’ın, Karahanlılara karşı yardım isteğine olumlu cevap vermiş, bir gece baskınında birçok ganimetle birlikte on sekiz Karahanlı komutanı esir almıştı. Ancak Sâ mânîlerin çökmekte oluşu, Oğuz Yabgusundan gelebilecek tehlikenin devam ediyor olması onu Karahanlılarla anlaşmaya zorladı. Sonuçta esirleri İlig Han’a teslim ederek Karahanlılarla anlaşmanın kapısını aralamaya çalıştı.³¹

Selçuk Bey, 1007 yılında yüz yaşını aşmış olduğu halde Cend’de ölünce buradaki Selçuklular, Buhara’ya yönelerek Arslan Yabgu’ya iltihak ettiler. Ülke yönetiminin ailenin ortak sorumluluğunda olduğu şeklindeki kadim geleneğe binaen Musa, Tuğrul ve Çağrı Beylerin de kendilerine has maiyetleri ve askerî güçleri vardı. Ancak Arslan Yabgu “ileri gelen”leri idi.

²⁹ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 27.

³⁰ M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 42, 43.

³¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 74.

Bu arada Sâ mânîler yıkılmış, Karahanlı Kadir Han ile Gazneli Mahmud bir araya gelerek anlaşmışlardı. Müzakere konularından biri de Selçukluların Horasan tarafına gitmeleri idi.³² Sâ mânîlerin topraklarını paylaşan Karahanlı ve Gazneliler, üçüncü bir gücün oluşmasına izin vermemekte kararlıydılar.

Gazneli Mahmud, güçlü istihbarat teşkilatıyla³³ Arslan Yabgu'yla ilgili bilgileri topluyordu. Gizli mektuplarla Arslan Yabgu'nun Gaznelilere meydan okuduğu, fillerine karşı oklarına güvendiği şeklinde olumsuz bilgiler aktarılıyordu. Gazneli Mahmud, ileride tehlikeli olabileceği ihtimaliyle Arslan Yabgu'yu hile ile tutuklayarak hapsetti ve Yabgu, yedi yıl kaldığı hapistede öldü. Ancak ölmeden önce Horasan mülkünü almak için ciddi gayret göstermeleri gerektiğini, çünkü bu padişahın köle oğlu (bendezâde) ve kendilerine nispetle büyük biri olmadığı mesajını kardeşlerine ve yeğenlerine ulaştırmayı başardı.³⁴

Gaznelilerin askerî ve siyasi açıdan en güçlü olduğu dönem kuşkusuz Mahmud dönemidir. Arslan Yabgu'nun, gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde babasının köle geçmişine vurgu yaparak Gazneli Mahmud'u mücadele edilebilir bir rakip olarak görmesi kayda değerdir. Bu yaklaşım, cesaret ve fevrî tavırlarıyla tavsif edilen Arslan Yabgu'ya has bir durum mu yoksa Selçukluların zihninde gulâm sistemiyle yetişmiş hükümdarların konumunu gösteren tipik bir örnek midir?

Arslan'dan sonra yabguluk unvanı Musa'ya geçti. Musa Yabgu, birliği bir arada tutamadı. Arslan'a bağlı yaklaşık dört bin kişilik bir grup birlikten koptu. Bunlar beylerinden şikâyet ederek Sultan Mahmud'dan Horasan'a yerleşmeleri için izin istediler. Tus valisi Arslan Cazib'in itirazına rağmen Gazneli Mahmud bunlara izin verdi. Arslan Yabgu'ya bağlı bu Türkmenlerden iki bin kişilik bir grup, Gazneli Mahmud'un aşırı vergilerinden bıkarak Horasan'ı terk edip Kirman'a, oradan İsfahan'a, nihayet Azerbaycan'a gitti.³⁵

Henüz işin başında Selçuklu siyasi birliğinin bozulması bozkır gelenekleriyle ilgiliydi. Başarı ilgi uyandırıp yeni katılımlara neden olurken başarısızlık da birliğin dağılmasını beraberinde getiriyordu. Beyler arasındaki ilişki hem dikey hem de yataydı.

³² Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2015, s. 58-61.

³³ Gazneli Mahmud istihbarata çok önem verirdi. Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 55-60.

³⁴ Zahîrüddin Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, zeyl: Ebu Hâmid Muhammed b. İbrahim, tashih: Mirza İsmail Efşar, Muhammed, Tahran 1390, s. 13; Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih, Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2013, s. 75-78; bkz. Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 88-90.

³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, s. 363.

Birlik beyinin konumu sorgulanmazdı, ancak önemli kararların kurultayda alınması gerekirdi. İşlerin yolunda gittiği durumlarda bu yapı sorunsuz işler, işler bozulmaya başladığında ya da bey öldüğünde birliği oluşturan her bir boy veya daha mütevazı boy grupları kendi başlarının çaresine bakmaya yeltenir ve birlik kolayca dağılırdı.³⁶ Selçuklularda etkileri uzun süre devam edecek ilk kopma, Arslan Yabgu'nun ölümüyle yaşandı. Ancak kalan Selçuklu beyleri durumu toparlamayı başardılar.

Dış müdahalelere rağmen Musa Yabgu, Yusuf Yınal, Tuğrul ve Çağrı Beyler birliği korumayı başardılar. Karahanlı şehzadesi Ali Tekin'le girişilen mücadelelerden sonra 423/1032 yılında 15 bin çadır halinde Hârizm'e yerleştiler. Ali Tekin, Harizm valisi Altuntaş, sonrasında oğlu Harun ve Gazneli Mesud arasında denge politikalarıyla üç yıl kadar Hârizm'de kalmayı başardılar. Şah Melik'in ani saldırıları karşısında epeyce kayıp verdikleri ve kalıcı ittifaklar kuramadıkları için 426/1035 yılında Ceyhun'u geçip Horasan'a yerleştiler. Horasanda kısmî bağımsızlıklarını kazanan Musa Yabgu, İbrahim Yınal, Tuğrul ve Çağrı Beylerden oluşan Selçuklular, 1040 Dandanakan Savaşına kadar Gaznelilerle barış girişimlerine rağmen aralıksız mücadele ettiler.³⁷

1035-1040 yılları arası Selçukluların yerleşik düzeni daha iyi tanıdığı dönem kabul edilebilir. Özellikle Nişabur'un ele geçirilmesi Selçukluların yaşam tarzında ve siyasetlerine önemli bir kırılma noktasıdır. Merv'de Çağrı Bey adına, Nişabur'da Tuğrul Bey adına hutbe okutulmuş, Tuğrul Bey Nişabur'da saraya yerleşmiş, tahta oturmuş, Gazneli devlet adamlarını istihdam etmeye, kısaca klasik İslam hükümdarları gibi davranmaya başlamıştır.³⁸

Bu tablo, Selçukluların Selçuk Bey'in Cend'de ifade ettiği gibi yeni coğrafyanın âdetlerine uymaya başladıklarının, kimsenin önemsemediği bir topluluk olmaktan çıkarak büyük bir siyasi ve askerî güce dönüştüklerinin kanıtıdır. Ancak süreç, Dandanakan Savaşından sonra hızlanacaktır. Selçuklular batıya doğru yöneldikçe merkezî idarenin önemini daha iyi kavrayacaklardır. Merkezî idarenin en önemli sacayaklarından biri ise gulâm sistemidir. Dandanakan Savaşı öncesi gulâmların iştirakiyle fiilî olarak başlayan bu sistem, daha sonraları tamamen benimsenecek ve etkin olarak kullanılacaktır.

³⁶ Bkz. Osman Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 249-264

³⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92-103; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 163-335.

³⁸ Beyhâkî, s. 518-521; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 260-268.

BİRİNCİ BÖLÜM

GULÂM SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ VE SELÇUKLU DÖNEMİ KOMŞU DEVLETLERDE GULÂM SİSTEMİ

I. GULÂM KELİMESİNİN ANLAMI, YAKIN VE EŞ ANLAMLARI

Ortaçağ İslam devletlerinde sıkça köle kökenli asker ya da sivil görevlilerle karşılaşılır. Bunlara genel olarak gulâm (غلام) ya da memluk (مملوك) adı verilir. Kaynaklarda abd (عبد), abîd (عبيد), rakik (رقيق), hâdim (خادم), sakalibe (صقالبة), bende (بنده), noker (نوكر), mevla (مولى), vuşak (وشاق), uşak (اوشاق), kul (قول), oğlan gibi kelimeler de zaman zaman bu iki kavramla yakın anlamli olarak kullanılmıştır.³⁹ Bütün bu kelimelerin ortak noktası hür iradeye sahip olmama, “köle”⁴⁰ olma durumudur. Ancak bu kelimelerin aralarında anlam farklılıkları da bulunmaktadır. Kavramsal çerçevenin netleşmesi için bu kelimelerin kullanım alanlarını netleştirmek gerekmektedir.

A. Gulâm

Gulâm kelimesi şiddetli arzuya sahip olmak anlamına gelen g-l-m (غ-ل-م) kök harflerinden türemiştir. Gulâm, sözlük anlamıyla doğumundan buluğ yaşına gelinceye kadar erkek çocuğu, henüz bıyığı terlememiş genç demektir. Mecazen yetişkinler için de kullanılır. Çoğulu gılman (غِلْمَان), gılme (غِلْمَة), eglime (أَغْلِمَة)’dir.⁴¹ Hizmetçi anlamında da kullanılır.⁴² Kelimenin dişil hali gulâme (غلامَة) de kadın köle, cariyeye⁴³ için kullanılır. Kelime Farsçada da benzer anlamlarda olup çoğulu ise gulâmân (غلامان)’dır.⁴⁴

³⁹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 13.

⁴⁰ Mehmet Akif Aydın, “Köle”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 237.

⁴¹ <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%BA%D9%84%D8%A7%D9%85/> (10.02.2019); *el-Me'ani'l-Cami'*, e-sözlük, غلام maddesi;; Bkz. Coşkun Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi*, s. 3, 4;

⁴² *el-Mu'cemu'l-Vasit*, e-sözlük, غلام maddesi.

⁴³ *er-Raid*, e-sözlük, غلام maddesi.

⁴⁴ *Ferheng-i Mu'in*, Dorj 4.0, e-ansiklopedi, غلام maddesi.

Kelimenin semantik gelişimi, sosyal değişimle uyumlu olmuş, zamanla daha çok köle kökenli görevlileri özellikle de askerleri ifade eder hale gelmiştir. Nitekim gulâm terim olarak; “eski İslâm devletlerinde orduda, idarede ve sarayda çalıştırılmış köle ve esirler”⁴⁵ anlamında kullanılır. Farsçada özel isim ve yer ismi olarak yaygın kullanımı dikkate alındığında gulâm kelimesinin zamanla köleliği hatırlatacak olumsuz anlamını terk ettiğine hükmedilebilir. Gulâm, esir veya köle olarak hizmete alınıp kabiliyetleri, aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilen kimselerdir, şeklinde tanımlanır. Kölelikle başlayıp eğitim sonrası askerî ya da sivil alanda görevlendirmeye devam eden mekanizmaya da gulâm sistemi denir.⁴⁶

B. Memlûk

Memlûk, sahip olmak anlamına gelen m-l-k (م-ل-ك) kökünden türemiştir. Hür kimsenin karşıtı, köle anlamına gelir, çoğulu (مملوك) memâlîktir. Özelde Eyyübilerin Mısır ordusunda kullandığı Türk ve Çerkez asıllı köle kökenli askerler için kullanılır.⁴⁷ Terim olarak da “Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerler.”⁴⁸ şeklinde tanımlanır. Gulâm kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılır.

C. Abd

Abd, itaat eden, kulluk eden anlamındadır, a-b-d (ع-ب-د) kökünden türetilmiştir. Batı Arap dünyasında a-b-d kökünden türekilen abîd(عبيد), gulâmın karşılığı olarak kullanmıştır.

D. Mevlâ

Mevlâ (مولى) hem “âzat eden efendi” hem “âzat edilen köle” anlamındadır. Çoğulu mevâlî (موالي)dir. Bunlar gönüllük, kefarete karşılığı, mukatebe, ümmü’l-velet olma vb. yollarla azat edilen kimselerdir.⁴⁹

E. Bende

⁴⁵ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, s.178.

⁴⁶ Erkan Göksu, *Selçuklu’nın Mirası*, s. 13.

⁴⁷ [https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D9%85%D9%84%D9%88%D9%83/\(10/02/2019\);](https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D9%85%D9%84%D9%88%D9%83/(10/02/2019);) el-Me’ani’l-Cami’, e-sözlük, مملوك maddesi; el-Ğani, e-sözlük مملوك maddesi; Bkz. Coşkun Erdoğan, agt., s. 5,6; Muhammet Fatih Zengin, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Türk Memlûkleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. SBE, Ankara 2007; s. 1, 2.

⁴⁸ Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 87.

⁴⁹ Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, s. 242, 243.

Bende(بنده) Farsçada “bağlı, bağlanmış” anlamına gelen ‘besten’ (بستن)kelimesinden türetilmiştir, hür kelimesinin karşıtıdır, köle anlamına gelir, çoğulu ‘bendegân’dır. Pehlevicede ‘bendek’ eski Farsçada ‘bendeki’ şeklinde kullanılırdı.⁵⁰ Bazı kaynaklarda abd, abîd, gulâm anlamlarında ve Allah’ın kulu, insan-ı kâmil anlamlarında da kullanılmaktadır.⁵¹

F. Hâdim

Hâdim kelimesi hizmet etti anlamına gelen (خ-د-م) kökünden türemiş, başkasına hizmet eden anlamındadır. Çoğulu hadimun, huddam ve hademdir.⁵² Özel olarak saraylarda harem kısmından sorumlu, husyeleri alınmış hizmetli anlamda kullanılır. Hadem ve haşem şeklinde kullanıldığında hükümdarın maiyetini karşılar.

G. Kul

Kul ise sözlükte ‘köle, esir’ anlamına gelir, Türkçede ‘abd’ın karşılığı olarak kullanılır. Osmanlı Döneminde “tebaa, hizmetkâr ve sadık” anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak Osmanlı’da kapıkulu askerleriyle askerî ve mülki idareciler için kullanılmıştır.⁵³

Ğ. Sakâlîbe

Sakâlîbe, sakleb kelimesinin çoğuludur. Kökeni Yunanca olan kelime Slav kökenli köleler için kullanılırken zamanla Endülüs ve diğer Arap coğrafyasındaki Avrupa kökenli beyaz gulâmlar için kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁴

H. Oğlan

Çocuk anlamına gelen “oğul” kelimesinden türetilen “oğlan”, Kutadgu Bilig’de geçen “turup çıktı hâcib kapuğka tegip bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp”⁵⁵ “Hacip kalkıp çıktı; kapıya gelip, bir iç-oğlanı koşturarak, haber saldı”⁵⁶ beyitlerinde hacibin emrinde bulunan kişi ya da memlûk şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁷

⁵⁰ Dehhoda, e-sözlük; بنده maddesi.

⁵¹ Ferhen-i Amîd, Dorj 4, بنده maddesi.

⁵² [https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%AE%D8%A7%D8%AF%D9%85/\(10/02/2019\)](https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%AE%D8%A7%D8%AF%D9%85/(10/02/2019)), خادم maddesi.

⁵³ Abdülkadir Özcan, "Kul" *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 348.

⁵⁴ Ahmet Taşağul, "Sakâlîbe" *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 3.

⁵⁵ Yûsuf, Hâs Hâcib, *Kutadğu Bilig*, hzr. Mustafa S Kaçalın, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 38.

⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, trc. Reşid Rahmeti Arat, II, TTK, Ankara 1959, s. 52.

⁵⁷ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 133.

Gulâmlar/memlûklar; abd, abîd, rakîk, bende, kul gibi isimlerle anılan, efendilerinin emrettiği her türlü ağır işlerde çalıştırılan kölelerden farklıdır.⁵⁸ Aralarındaki benzerlik daha çok temin yollarıyla alakalıdır ki bu da ya savaşta esir alınma ya da köle pazarından satın alınma şeklinde gerçekleşirdi. Daha sonraki yaşamları ise büyük oranda farklılaşmaktadır. Gulâmlar genellikle küçük yaşta satın alınır, yetenek ve bedensel yeterliliklerine göre özel alanlarda yetiştirilirlerdi. Gulâm da efendisi de statünün değişeceğinin farkındadır. Hepsinin özgürlüklerine kavuşup kavuşmadıkları net olmamakla birlikte hiyerarşik olarak yükseldikleri, bazılarının emirlik, sipehsâlârlık gibi en yüksek makamlara çıktıkları vakidir. Belirli bir aşamadan sonra kendileri de gulâm ediniyorlardı.

Gulâmlar, başta Roma, Bizans, Sasani olmak üzere birçok devlette savaşlarda kullanılan savaş esirlerinden de farklıdır.⁵⁹ Savaş esirleri düşmana karşı genellikle zor kullanılarak ya da hürriyetlerine karşılık savaştırılırlardı.

Gulâmların barınma şartları diğer kölelerin barınma şartlarından çok daha iyiydi. Hem kişisel ihtiyaçları hem de eğitimleri en iyi şekilde karşılanıyordu. Köleler toplum tarafından hor görülen en alt seviyedeki işlerde çalıştırılırken gulâmlar yetiştirildikleri alanda istihdam ediliyor, başarılarına göre de terfi ettiriliyor, böylece toplumun en üst sınıfında yer alabiliyordu.⁶⁰

Gulâmlar, ücretli/kiralık askerlerden de farklıdır. Ücretli askerler, kendi imkânlarıyla ya da farklı şekillerde yetişmiş ve savaşa hazır durumdaydılar. Oysa gulâmlar kültürel ortamından koparılıp istenilen kalıba dökülebilmesi için küçük yaşlardaki kölelerden seçilir ve eğitilirlerdi. Ücretli askerler savaşçıya ihtiyaç duyan kimseler tarafından karşılıklı anlaşma ile kiralanırdı. Oysa başlangıçta gulâmın iradesi, tercih hakkı söz konusu değildi. Ücretli askerler belirli zaman ve muayyendurumlar için istihdam edilirken gulâmlarazat edilsin ya da edilmesin efendisine hayat boyu hizmet etmek zorundaydı. Ortak noktaları ise her iki grubun da ücret almasıdır. Ancak ücretli askerler miktarı pazarlık yaparak belirlerken gulâmlar efendilerine karşı pazarlık imkânından mahrumdu.⁶¹

II. SELÇUKLU DÖNEMİ KOMŞU DEVLETLERDE GULÂM SİSTEMİ

⁵⁸ Süleyman Kızıltoprak, *Türk Askeri Tarihinde Memlûk Sistemi, Türkler ve Askerlik*, s. 140, 141; Bkz. Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System*, Chicago, 1981, s. 6-8.

⁵⁹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 15, 16.

⁶⁰ Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 15, 16.

⁶¹ Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 18.

A. SÂMÂNÎLERDE GULÂM SİSTEMİ

Samaniler döneminde birbirlerini yağmalayan Türk kabileleri, ele geçirdikleri esirleri Maverâünnehir şehirlerine götürüp satıyorlardı. Semerkant, Şaş, Nahşeb, Buhara gibi şehirler köle ticaretinin yapıldığı merkezlere dönüşmüş olup köle ticareti, büyük bir sektör haline gelmişti.⁶²

Samanilerdeki gulâm sistemi ile ilgili en derli toplu bilgilere Nizâmülmülk yer vermektedir. Nizamülmülk, “Saray Gulamlarının Mertebeleri ve İşlerinin Düzenlenmesine Dair” başlığıyla eski zamanlardaki gulâm sistemini takdir etmekte ve kendi döneminde bu sistemin kökten yıkıldığına hayıflanmaktadır. Padişahın takdirine mazhar olması temennisiyle Samanilerdeki gulâm sistemini aktarmakta bir nevi ideal sistem olarak sunmaktadır.⁶³

Nizâmülmülk’e göre Samanilerde gulâm, sistematik bir eğitime tabi tutulmakta ve her yıl terfi ettirilmekteydi.⁶⁴ Eğitim sekiz yıl sürmekte, sonrasında ise yetenek ve başarılarına göre terfisi devam etmekteydi. Nizamülmülk’ün aktarımı karşımıza şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Tablo 1. Sâmanilerde yıllara göre gulâmların eğitimi tablosu

1.yıl	Yaya olarak rikabda Zendeneci kaftan ve hafif çizme ile hizmet eder. Ata binemez, binerse cezalandırılır.
2. yıl	Deri yuları ve ham deri kaplı eğeri olan küçük bir Türk atı verilir. Bir yıl boyunca at ve kamçı ile hizmet eder.
3. yıl	Beline bağladığı bir kılıç verilir.
4. yıl	Ata bindiğinde bağladığı yaylık ve okluk verilir.
5. yıl	Daha iyi bir eyer, yıldızlı gem, bir kaftan, üstüne bir halka aslı çomak verilir.
6. yıl	Sâki olur, beline kadeh asılarak âbdâr olur.
7. yıl	Câmedâr yapılır.
8. yıl	16 kazıklı bir çadır verilir, üç yeni satın alınmış gulâm onun haylı yapılır. Visakbaşı unvanı verilir. Gümüşlü siyah külah, Gence kaftanı giydirilir.
?	Her yıl derece ve rütbesi arttırılır. Nihayet haylbaşı olur. 30, 35 ve 40 yaşından sonra da emir ve vali olarak görevlendirilirler.

⁶² Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 147.

⁶³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 88.

⁶⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 88, 89.

Gulâmlara verilen araç ve gereçlere bakıldığında ilk beş yıl daha çok askerî eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. 6. yılda sâki, âbdâr; 7. yılda câmedâr yapılarak gulâmların, Sâ mânî emîri ve üst düzey askerî ve sivil yöneticilerle tanışmaları sağlanıyordu. 8. yıldan itibaren emirlerine yeni gulâmlar verilerek hem sorumluluk almaları hem de kazanmış oldukları bilgi, beceri ve deneyimleri yeni gulâmlara aktarmaları temin ediliyordu. Bundan sonra cesaretleri, becerileri ve başarılarıyla orantılı olarak terfi ettiriliyorlar, nihayetinde çok başarılıysa 30 yaş sonrası emîrlik ve valilik makamına yükseltiliyordu.

Nizamülmülk sekiz yılını ayrıntılı aktardığı eğitimin sonunda gulâmların ellerinden büyük işler geldiğinden; liyakat, hüner ve cesaretlerinin ortaya çıktığından, halkı ve Allah'ı seven insanlar olarak yetiştiklerinden bahseder. Samanilerin davranışına sahip ve onların yetiştirmesi dediği, 35 yaşında Horasan sipahsârlığına ulaşmış Alptegin'i itimada şayan, vefalı, rey ve tedbir sahibi, adamlarını tutan, kıtalarını seven, civanmerd, cömert, Allah korkusuna sahip biri olarak tavsif eder.⁶⁵ Aslında bu sıfatlar, bir gulâmda bulunması arzulanan niteliklerdir. Sâ mânîlerin her gulâma eğitimi boyunca bu nitelikleri kazandırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu da dönemin yapısı gereği dinî, ahlakî derslere de tâbi tutulduklarını göstermektedir.

Samanilerde bütün gulâmların yukarıda zikredilen ve örgün eğitimi çağrıştıran eğitim merhalelerinden geçmesi pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Sâ mânî hükümdarlarının olduğu gibi üst düzey emîrlerin de kendilerine has çok sayıda gulâmı vardı. Mesela Alptegin 1700 gulâma sahipti.⁶⁶ Bu eğitim sistemi büyük ihtimalle Sâ mânî hükümdarları veya yüksek rütbedeki emîrlerin gulâmları için geçerlidir. Yeteri eğitimi almadan kısa sürede terfi ettirilen gulâmlar da mevcuttu. Sebüktegin henüz üç günlük gulâmken Alptegin tarafından yedi yıllık gulâmın gelmesi gereken mevkie getirilmiş, abdâr yapılarak hayline on gulâm verilmişti. Alptegin özel görevlerle onu denemiş her seferinde başarılı olduğu için henüz 18 yaşındayken 200 gulâmdan sorumlu kılınmıştı.⁶⁷ Sebüktegin, Alptegin'in kendisini beğendiğini dokuz gulâmın başına geçirdiğini, en güç ve tehlikeli işleri kendisine emrettiğini, hepsinde muzaffer olduğu için nihayetinde Allah'ın onu emirliğe ulaştırdığını ifade etmektedir.⁶⁸

⁶⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 89.

⁶⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 89.

⁶⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 89-91.

⁶⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler*, s. 147.

Eğitimleri bittikten gulâmlar bir hâcibin komutasına verilirdi. Bundan sonraki terfiler tamamen kişisel başarılarına bağlıydı. Sâ mânîlerde emîrlik mertebesine çıkmış çok sayıda gulâm vardır. I. Abdülmelik döneminde hazinedar olan Feteg, uzun yıllar sipehsâlar olmuş Alptegin, Horasan valisi Simcûr ed-Devâtî, Ebu'l-Abbâs Taş, Fâik el-Hassa, Hâcib Begtüzün gibi önemli komutanlar gulâmdı.⁶⁹

İbn Havkal, Sâ mânî ordusunun disiplininden bahsederken diğer ordular gibi yenildiklerinde dağılmadıklarını, hep aynı yere döndüklerini ve öldürülen grubun yerine satın alınmış yenilerinin ikame edildiğinden bahseder.⁷⁰ Sâ mânî ordusunun en nitelikli bölümünü gulâm askerler oluşturuyordu. İranlı, Slav, siyâhîler gulâm asker olarak kullanılıyordu ancak en fazla tercih edileni Türklerdi.⁷¹

Sâ mânî hükümdarlarını ve sarayları gulâmlar korur bunlara gulâmân-ı melikî ya da gulâmân-ı dergâh denirdi. Saray muhafızları elçi karşılama törenlerine şatafatlı kıyafetleri ve altın kılıç ve kemerleriyle katılır, devletin gücünü yansıtırlandı.⁷²

Vezirden sonra en önemli makam olan hâcibliğe de gulâmlar atanırdı. Hâcibü'l-hüccâb görevini elinde bulunduran Alptegin buna örnektir. Ebu'l-Abbâs Taş hâcib-i bozorg görevine, Fâik el-Hassa da emîr-i hâcib görevine atanmıştı. Saray teşkilatında emîr-i hares, hazinedâr, câmedâr, divitdâr, şarabdâr ve emîr-i ferraş gibi görevlere de gulâmlar atanırdı.⁷³

B. KARAHANLILARDA GULÂM SİSTEMİ⁷⁴

Karahanlılarda hükümdar ailesinin soylu olması meşruiyet şartlarından biriydi. Kutadgu Bilig'de hükümdarın, hükümdardan doğmasına atıfla soyun önemine dikkat çekilir.⁷⁵ İslam kaynaklarının çoğunda da Karahanlı hanedanının soyu efsanevi

⁶⁹ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2013, s. 375, 376.

⁷⁰ Aydın Usta, *Sâ mânîler*, s. 365, 366.

⁷¹ Aydın Usta, *Sâ mânîler*, s. 373.

⁷² Aydın Usta, *Sâ mânîler*, s. 376.

⁷³ Aydın Usta, *Sâ mânîler*, s. 315-322.

⁷⁴ Karahanlılarla ilgili kaynak yetersizliği malumdur. İslam'ı kabullerinden sonra İslam kaynaklarında kendilerine yer bulsalar da kültür tarihleri ile ilgili bilgiler yetersizdir. Bu konuda Balasagunlu Yusuf Has Hacıb'in *Kutadgu Bilig*'i ile Mahmud Kaşgari'nin *Divanü Lügati't-Türk*'ü birinci elden kaynak niteliğindedir. Karahanlılarda gulâm sistemini incelerken büyük ölçüde bu iki eseri ana kaynak edinen Prof. Dr. Reşat Genç'in *Karahanlı Devlet Teşkilatı* ile Dr. Ömer Soner Hunkan'ın *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2007 ve *İpek Yolumun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Otorite Yayınları, Antalya 2015 adlı araştırma kitaplarından yararlanılmıştır.

⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Reşid Rahmeti Arat, II, b. 1932-1935, 1949, 1950, s. 147.

Afrasyab’a ulaştırılır.⁷⁶ Ancak Karahanlıların soyunu zenci bir köleye bağlayan anlatılar da mevcuttur.⁷⁷ Gerdizî de Karlukların “yabgu” unvanını nasıl aldıklarını açıklarken Karluk adında ileri gelen bir adamın hizmetçisinden/kölesinden bahseder.⁷⁸ Karahanlıların kökenini Karluklara bağlayan tezler⁷⁹ hatırlandığında bu rivayet önem kazanır. Her iki anlatı da Karahanlılar’daki “kölelik” vakiasına daha kuruluş döneminden itibaren dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Göçebe atlı topluluklara dayanan bir siyasi teşekkül olmaları ve göçebe toplulukların yoğun bulunduğu coğrafyada etkin olmaları hasebiyle Karahanlıların ilk dönemlerinde Sâmânî ve Gaznelilerdeki gibi yaygın ve gelişmiş bir gulâm sisteminden bahsetmek oldukça zordur. Ancak İslam dünyasıyla ilişkileri güçlendirmeleri, yerleşiklerin yoğun olduğu büyük şehirleri ele geçirmeleri ve zamanla saray yaşamının yaygınlık kazanmasıyla ve burada “eğitilmiş” hizmetlilere duyulan ihtiyacın artmasıyla özellikle batıda olmak üzere Karahanlılarda da “gulâm” sisteminin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Savaşlarda esir alınanlar köle ticaretinin ve gulâm sisteminin ana kaynağını teşkil etmekteydi. Mesela Kırgızlar, 840 yılındaki saldırıların akabinde Çin sınırına doğru kaçan 13 Uygur boyunun büyük bir kısmını tutsak almışlardı.⁸⁰ Buğra Han Harun 382 (M 992-993) yılında Hâcib İnanç komutasındaki Sâmânî ordusunu büyük bir hezimete uğratarak Hâcib İnanç’ın da içlerinde olduğu birçok komutan ve askeri esir etmiş ve bunları Türk ülkesine nakletmişti.⁸¹ Bir Türk boyu olan Tuhsiler, Çiğillerin bulunduğu Barshan’a bir akın düzenlemişler ve o sırada 12 yaşlarında olan Sebüktegin Tuhsilere esir düşmüştü. Bölgelerine götürdükleri Sebüktegin’e burada bir süre çobanlık yaptırdıktan sonra onu Mâverâünnehir’de Sâmânîlere satmışlardı.⁸² 408 (1017-1018) yılında Togan Ahmed Han’ın hastalığını fırsat bilip Çin tarafından çok kalabalık Moğol grubunun Balasagun’a yaklaşmaları üzerine Toğan Han Ahmed, İslam dünyasından yardım istemiş, topladığı ordu ile Hıtaay ordusunu hezimete uğratmış ve iki yüz binden fazla insanı öldürmüş, yüz binini de esir etmişti.⁸³

⁷⁶ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 79; Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 404.

⁷⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 81-82.

⁷⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 94.

⁷⁹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 3.

⁸⁰ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 5.

⁸¹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 134.

⁸² Erdoğan Merçil, *Gazneliler*, s. 146, 147.

⁸³ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 232.

Sınır boylarına yapılan akınlar durduğunda Oğuzlar, bu şehirlerde hayvan sürülerini, av hayvanlarını ve bunlardan elde ettikleri ürünlerini satarlar, ticari anlaşmalar yaparlardı. Ticaretin önemli bir boyutu Türk köle ticareti idi. Diğer Türk boylarında olduğu gibi, Oğuzlar da gerek kendi aralarında gerekse başka Türk boyları ile yaptıkları savaşlarda elde ettikleri esirleri bu ticaret merkezlerine getirerek İslam ülkelerine ihraç ederlerdi.⁸⁴

Örneklere görüldüğü gibi savaşlarda ve kabile baskınlarında birçok insan esir ediliyordu. Bu esirlerin bir kısmı fidye karşılığında serbest bırakılıyor, bir kısmı da köle pazarlarında satılıyor. Yusuf Has Hacıb'in vurguladığı gibi savaş, gelir elde etme yöntemlerinden biriydi. Asker toplamak ve var olan askerleri tutmak ancak güçlü bir ekonomi ile mümkündü. Bunun yolu da savaştı.⁸⁵ Savaşın gelir kalemlerinden biri de şüphesiz esirlerdi. Türk boyları, kendi aralarındaki savaşlarda alınan esirleri İslam ülkelerine ihraç edip gelir elde ediyorlardı.⁸⁶

Karahanlılar'da İslam'ın kabulünden sonra kâfirlerle cihat anlayışı, yeni bir motivasyon aracı olarak savaş ve esaret olgusunu pekiştirmiştir. Yusuf Has Hâcib, kâfirlere karşı nasıl davranılması gerektiğini uzun uzun anlatırken “Oğul ve kızlarını esir (bulun) ederek kul ve cariye (künğ) et. Oradan aldığın servetle hazine kur.”⁸⁷der. Burada hedef gayrimüslim Türkler ve öteki kavimlerdir. Karahanlıların Budist Uygurlara ait Mıngılak gibi bazı şehir ve yöreleri aldıkları⁸⁸ bilindiğine göre kaynaklarda zikredilen Türk kölelerin en azından bir kısmının Uygurlar olduğu söylenebilir.

Fidye karşılığı veya takas yoluyla serbest bırakılan ya da İslam ülkelerine ihraç edilen esirlerden artakalanlar ve iç pazarda satılan esirler farklı şekillerde değerlendiriliyor olmalıdır. Kaynaklar takip edildiğinde çocukların da aralarında bulunduğu bu esirlerin, hem medeni/sivil hem de resmi-askerî alanlarda istihdam edildikleri görülmektedir. Pazarlarda alınıp satılmaları dolayısıyla sivil alandan askerî alana da geçişler olabilmektedir.

⁸⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 217.

⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, II, b. 2052-2054, 3005-3048; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 64, 65.

⁸⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 117.

⁸⁷ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, hzl. Mustafa S. Kaçalın, T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, b. 5487, s. 284; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, III, b. 5487, s. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 65.

⁸⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66.

1. Sivil Alanda Köleler

Hızır Han zamanında emîru’ş-şuerâ olarak tanınan Am’âk-ı Buharî’nin servete gark olması, Türk kölelere, güzel cariyelere sahip olması,⁸⁹ hali vakti yerinde olan ailelerin kölelere sahip olduğunun en açık delilidir.

Nizâmülmülk’ün Gazneli Sultan Mahmud’la ilgili anlattığı bir hikâye konuyla ilgili birçok veri barındırmaktadır. Buna göre Sultan Mahmud, Semerkand hanına verilen üç lakabı kıskanırBağdat’a mektup yazarak lakap talep eder, halife ise bu isteğe olumsuz cevap verir. Bunun üzerine Sultan Mahmud, halifenin hakana yazdığı ahidnâmeyle ele geçirmesi için okuma yazma bilen zeki bir Türk kadını Semerkand’a gönderir. On dört yaşındaki oğluyla önce Kaşgar’a giden kadın, burada birkaç Türk gulâmı ve cariyesi satın alır ve başkent Semerkand’a gider. Cariyeyi hakanın eşi hatuna takdim ederek onun aracılığıyla hakana ulaşan kadın, birkaç değerli hediye ile Türk gulâmı da hakana hediye eder. Türlü planlardan sonra ahidnâmeyle ele geçirmeyi başarır.⁹⁰

Bu hikâye Karahanlıların önemli bir merkezi olan Kaşgar’da köle ticaretinin yaygın olduğunu, hakanın hediye olarak köle kabul ettiğini böylece bir kölenin, sivil alandan resmi alana geçebildiğini göstermektedir. Hakana alelade bir köle hediye edilemeyeceğine göre pazarda eğitilmiş kölelerin de satıldığına hükmedilebilir.

Ögdülmüş’ün zühde özenerek dünyadan el-etek çekmek istemesi üzerine zahit Ogdurmuş’un “Bunca kul, cariyeye... sana hükümdardan geldi.” sözü, yuğruşun (vezir) emrinde kölelerin olduğunu ortaya koymaktadır.⁹¹ Her ne kadar bunlar vezirin makamı gereği gulâm olsalar da zengin tüccar ve üst düzey yöneticilerin özel kölelerinin olduğu da muhakkaktır.⁹²

2. Resmî Alanda Kölelerin “Gulâm”a Dönüşümü

Gulâmlar, esir veya köle olarak hizmete alınıp eğitimleri ve kabiliyetlerine göre orduda veya çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmekteydiler.⁹³ Bir köle, devlet hizmetine geçtiğinde “gulâm”a dönüşmektedir. Saraya ya da orduya intikal

⁸⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 110.

⁹⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, hzl. Mehmet Altay Köymen, s. 126-133.

⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, V, b. 5781, s. 413; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 170.

⁹² Köle ve cariyeye alınırken dikkat edilecek hususlar için bkz. Keykâvus, *Kabusnâme*, Kabalcı, İstanbul 2006, s. 116-123.

⁹³ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010, s. 27.

ettirilen“köle”, terfi sisteminin bulunduğu hiyerarşik bir yapıya dâhil olarak yeteneğine göre sorumluluk aldığı için artık sıradan bir köle değil, devlet hizmetinde bir gulâmdır.

Resmî alandaki gulâmların bir kısmı saraylarda, bir kısmı da askerî alanda istihdam edilmektedir. Her iki alanda da görevlendirilen gulâmlar olduğu gibi bir alandan diğerine geçiş de sık rastlanan bir durumdur. Aradaki geçişkenliğe rağmen gulâmları, hizmet ve askerî gulâmlar şeklinde sınıflamak mümkündür.

Karahanlıların Kaşgar, Balasagun, Semerkand gibi şehirleri başkent (*ordu*)⁹⁴ edindikleri ayrıca Hotan, Yarkend, Barsgan, Atbası, Şaş (Taşkend), Riştan, Ahsiket ve Bihas gibi önemli eyalet ve vilayet merkezlerine sahip oldukları ve buralarda *karşı*⁹⁵ adını verdikleri köşk/saraylar inşa ettikleri bilinmektedir.⁹⁶ Aynı şekilde *çuvaç* adı verilen otağlar da kullanılmaktaydı.⁹⁷ Hakanın huzuruna kabul işleri hacib tarafından düzenlenmekte olup biri saraya çağrılacaksa hacib, bir *oglanı okıtçı* olarak gönderir, kişi bu şekilde okunur/davet edilirdi.⁹⁸ Kaşgarlı da *oglan* kelimesine köle anlamı vermektedir. Öyleyse Reşat Genç’in de vurguladığı gibi burada sözü edilen *oglan*, saray görevlisi gulâm olmalıdır.⁹⁹ Bu ifadelerden hâcib gibi üst düzey kimselerin emrinde gulâmların olduğu anlaşılmaktadır.

Yusuf Has Hacib’e göre küçük yaşlarda hizmete alınanlar, yetişkinlerden daha iyi hizmete adapte olmaktadır. Kişi önce küçük yaşta kapıda hizmete başlamalı; usulü, adap-erkânı öğrenmeli, emirleri hızlıca yerine getirmeli, öğrenmeye açık olmalıdır. Bir taraftan muamele adabını öğrenirken diğer taraftan ahlaki eğitimini tamamlamalıdır. Küçük yaşta hizmete alınanlar denenerek kendilerini ispatladıkça kademe kademe terfi ettirilmelidir. Eğitimleri sonucunda kabiliyetlerine göre iyi nişancı ve cesursa *okçu-yaycı*, dürüstse *tamgacı* (mühürdar), hareketleri düzgün yüzü güzelse *idişçi* (saki), hesap işlerinde başarılı ise *agıçı* (hazinedar), yazısı ve zekâsı iyi ise *bitigçi* (kâtip) olurlar.¹⁰⁰ Kapıda küçük ya da büyük “er at”ın hükümdara candan fedaya hazır olduğunu ifade eden beyitte “er at” hizmet edenler olarak çevrilmiş¹⁰¹ ki kanaatimizce bu terim her rütbeden gulâmı karşılamaktadır. Ayrıca daha üst rütbeler olan “kök

⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Besim Atalay, I, TTK, Ankara 1985, s. 124.

⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, I, s. 423; III, s. 374.

⁹⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 89.

⁹⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 91.

⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, b. 574, s. 38, Arat, I, b. 574, s. 52.

⁹⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 133, 579 numaralı dipnot.

¹⁰⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, IV, b. 4031-4048, s. 293,294; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 158

¹⁰¹ Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, b. 1768, s. 99, Arat, II, b. 1768, s. 35.

ayukluk”, “er ögelik” ve “subaşılık”¹⁰² makamlarına gulâmların gelebilme ihtimalini belirtmek gerekir.

Yusuf Has Hacib, hükümdara hizmet edenleri hür insanlar ve köleler (kul) olmak üzere ikiye ayırır: Kul, hizmet etmek zorundadır, aksi takdirde cezalandırılır. Hür insan kendisini iradesiyle kul edip hizmet eder; onun hizmetini takdir etmek ve emeğini karşılamak lazımdır. Hür insanı kul ile bir tutmamak gerekir. Hür insana hür muamelesi, kula da kul muamelesi yapmak gerekir.¹⁰³

Kulları karakterine göre tasnif eden Yusuf Has Hacib, bey ile kul arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini uzun uzun anlatır.¹⁰⁴ Ona göre hükümdarın hizmetlilere karşı sorumluluğu onların her türlü ihtiyaçlarını karşılaması, hizmetlilerin hükümdara karşı sorumluluğu ise hükümdarın yaşaması için kendilerini ölüme atmalarıdır.¹⁰⁵ Yusuf Has Hacib, hizmetlileri şeref isteyenler, mal-mülk isteyenler, her ikisini de isteyenler şeklinde üç gruba ayırır. Başarılı olması için hizmetlilere istediklerini vermesini ve kabiliyetlerine göre görevlendirmesini hükümdara tavsiye eder.¹⁰⁶

Karahanlı sarayının en önemli mensubu hacibin ya da has (uluğ) hacibin gulâm kökenli olup olmamasıyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yusuf Has Hacib’in, “Soyu-sopu temiz ve tabiatı iyi olmalıdır ki halka faydalı olsun.”¹⁰⁷ ifadesi, hacibin bilinen, önde gelen ailelerden olması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Gerek kalem kökenli Yusuf Has Hacib’in kendi şahsı gerekse eserinde sıraladığı hacibin görevleriyle ilgili maddeler, Karahanlılarda hacibin büyük oranda kalem ehli olduğunu göstermektedir. Askerlik ya da savaşla ilgili herhangi bir görevinin zikredilmemesi¹⁰⁸ hacibin gulâm kökenli olmadığı görüşünü güçlendirmektedir. Ancak Barthold’un Gerdizi’den naklen son Sâ mânî hükümdarı Muntasır’ın askerlerinin İlig’in haciblerinden Süleyman ile Sâfi’ye itaat arz ettiklerini¹⁰⁹ aktarması, asker kökenli haciblerin olabileceğini ya da zaman zaman haciblerin savaşlarda görevlendirildiğini ortaya koymaktadır.

¹⁰² Hunkan, *İpek Yolumun Muhafızları*, s. 115-124.

¹⁰³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, III, b. 2987-2991, s. 220.

¹⁰⁴ Beyin kula karşı davranışı için bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, V, b. 5519-5542, s. 395-397; kulun beye karşı davranışı için bkz. Arat, I, b. 650-656, s. 57, 58.

¹⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, III, b. 2957-2963, s. 218; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 118.

¹⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, V, b. 5515-5542, s. 395-397; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* s. 120.

¹⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, III, b. 2437, s. 181; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 131.

¹⁰⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 137.

¹⁰⁹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzl. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 290.

Has hacibin emrinde başka hacibler de vardı. XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında Yarkend bölgesinde tanzim edilmiş tarla satış senetlerinde dört ayrı hacibin adının kaydedilmiş olması, çeşitli haciblerin varlığını açık şekilde ortaya koymaktadır.¹¹⁰ Nitekim *has hacib* ve *uluğ hacib* ibareleri birden fazla hacibin varlığını gösterdiği gibi aralarındaki hiyerarşiye de işaret etmektedir.

Sarayda ikinci önemli kişi *kabucubaşı*dır. Görevleri arasında saray içinde ya da dışında hükümdarı tehlikelere karşı korumak vardır. Ayrıca hükümdarın -hassa ordusunun görevlerini ifa eden- *yortuğ* adı verilen maiyeti ile birlikte dışarı çıktığında askeri düzenin sağlanmasından da sorumludur. Bu da kabucubaşının asker kökenli gulâm olması ihtimalini güçlendirmektedir.¹¹¹ Yusuf Has Hacib'in, hacib için "âzad kişi" ifadesini kullanırken kabucubaşı için bir şey söylememesi de aynı duruma işaret etmektedir.¹¹² Kabucubaşı gerek hizada gerek seferde hükümdarı koruma görevini icra ederken *koldaş* adı verilen maiyetine dayanmaktadır. Kaşgarlı'ya göre *koldaş*, beylerin ve diğer büyüklerin maiyetindeki kalabalık uşak ve diğer görevlilerdir.¹¹³ Hükümdarı *kapucubaşı* sorumluluğunda koruyan '*koldaş*'ingulâmlardan müteşekkil olması oldukça muhtemeldir.

Yusuf Has Hacib, kapucubaşının; hükümdara herhangi bir suikast olmaması için *idişçi* (şarapçı), *töşekçi* (döşekçi), *aşçıka* (aşçı), *tuğçıkları* (tuğcu) göz önünde bulundurması; hakan her an ava, çögene, sefere, geziye (il körgüke) çıkabileceğinden *kuşçı* (kuşçu-doğancı), *kişçi* (samur vb. kürk hayvanı avcısı),¹¹⁴ *okyaçı* (okçuları) her gün kapıda hazır bulundurması gerektiğinden bahseder.¹¹⁵ Bunlar kapucubaşının emrindeki *koldaş* üyeleri olsa gerektir. Yusuf Has Hacib'in hizmete iyi adapte olanların küçük yaşlarda alınması gerektiği şeklindeki uyarısı hatırlandığında görevleri gereği her an sarayda bulunması gereken bu hizmetlilerin gulâm olmaları yüksek ihtimaldir.

İnsan hizmet eder kendini beğendirirse günden güne yükselir. Kimi *hilbaşı* (haylbaşı), *ilbaşı*, *sübaşı* olur; kimi de *hacib* veya *ılimga* (katib) olur. Terfi hususunda Balasagunlu ile Kaşgarlı ayrı mertebelerden bahsederler. Ancak her ikisinin de ortak

¹¹⁰ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 134.

¹¹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2581-2588, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 139, 141.

¹¹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, b. 2554-2556.

¹¹³ Koldaş, arkadaş anlamında da kullanılır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, III, s. 11. Hizmetçi, uşak anlamı için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, I, s. 411; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 143, 144.

¹¹⁴ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 154.

¹¹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Arat, III, b. 2557, 2558.

noktası düzenli bir terfî sisteminin olmasıdır. Bu da hiyerarşik gulâm sisteminin varlığını gösterir.¹¹⁶

Karahanlı sarayında *aşçıbaşı* ve *idişçıbaşı* (içki hazırlamasını bilen) gibi görevlilerde diğer saray görevlilerinde bulunması gereken özellikler aranır, ancak “idişçıbaşının sâkileri hep genç (sakalsız) ve güzel yüzlü olmalıdır. Yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri de tasvir (bediz=heykel) gibi güzel; belleri ince, omuzlar geniş, teni beyaz ve yanakları al kırmızı olmalıdır. Onların yeşil, mavi sarı ve al ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yiyecek taşımaları hoş olur.”¹¹⁷ ifadeleri gulâmı tasvir etmekte olup, *idişçıbaşı* ve *sâkilerin* gulâmlardan seçildiğini göstermektedir.¹¹⁸

Yusuf Has Hacıb hizmetkâr, görevli anlamında *tapugçu*¹¹⁹ ve *işçi*¹²⁰ kelimelerini kullanır. *Ağıcının* (hazinedar) özelliklerinden bahsederken “tapugçu (hizmetkâr) sadık olur, sadık tapugçu beyini zengin eder”¹²¹ diyerek *ağıcıyı* *tapugçu*, benzer şekilde *aşçıyı* da *tapugçu*¹²² olarak zikreder, ayrıca mesnevi boyunca kullanıldığı bağlama bakıldığında kelimenin genel olarak hizmetkâr anlamına geldiği görülür. *İşçi* kelimesi de *bitigçi*,¹²³ hazinedar¹²⁴ anlamında kullanılmış yine diğer kullanımlara bakıldığında kelimenin hizmetkâr anlamında geldiği açıktır.

Bütün bunlardan küçük yaşta hizmete alınanlar eğitimden geçirildikten sonra fiziki yapılarına ve kabiliyetlerine göre belirli görevlere getirilmekteydi. Kimisi aşçıbaşı, idişçıbaşı, saki gibi hizmet alanında, kimisi bitigçi, ılınga, damgacı, agacı, hacib gibi bürokrasi alanında; kimisi okcu-yaycı, hilbaşı, ilbaşı, sübaşı gibi askerî alanda istihdam edilmekteydi.

Karahanlılar da diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi askerî bir yapı arz etmekteydi. Karahanlı ordusu; hakan ordusu ve halk ordusu şeklinde iki kısımdan ibaretti. Halk ordusunu (kara kamag süsi) Türk boyları, Maveraünnehr gazileri, Maveraünnehr dihanları, Hitaylar ve şahnelere bağlı askerler oluşturmaktaydı.¹²⁵ “İlig Nasr, mevcut ordusunu takviye etmek amacıyla ülkenin her tarafına savaşa çağıran

¹¹⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 160-162.

¹¹⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 149, 150.

¹¹⁸ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Arat, III, b. 2925.

¹¹⁹ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2608, 2610, 2727, 2728, 2814, 2815, 2831, 2951, 2952 vb.

¹²⁰ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2777, 2779, 2824.

¹²¹ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2766-2769

¹²² Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2835, 2836

¹²³ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2779, 2781

¹²⁴ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, Arat, III, b. 2808, 2813, 2814.

¹²⁵ Ömer Soner Hunkan, s. 136-159.

oklar gönderip atlılardan, Türk boylarından oluşan büyük bir ordu topladı.”¹²⁶ ibaresi, Karahanlı halk ordusunun diğer atlı göçebe Türk topluluklarında olduğu gibi toplandığını ortaya koymaktadır.¹²⁷ Ancak Karahanlı ordusunda gulâmları kullandığına dair kayıtlar da mevcuttur. İlig Nasr, Sultan Mahmud’la buluşmayagiderken Ceyhun kıyısına kadar yanına kölesini/gulâmını almıştı.¹²⁸ İlig Nasr’ın, bin kadar atlı gulâmını atlarından indirerek ok atmaları için ön safa koyması,¹²⁹ Karahanlıların Maverâünnehir’deki hükümdârı Ali Tegin’in Harizimşah’la savaşmak için Debûsiye’ye giderken seçtiği yüz elli gulâma Buhara Kalesini korumalarını emretmesi¹³⁰ Karahanlılarda gulâmların kullanıldığını gösteren örneklerdir.

Karahanlı sarayında candârlık, silahdârlık ve alemdârlık görevlerinde bulunan kişiler de mevcuttur ki bunların askerî sınıftan oldukları kesin olup gulâm kökenli olmaları güçlü ihtimaldir. Kutadgu Bilig’de para ile satın alınmış ‘bey’ ifadesine de rastlanır.¹³¹ Yusuf Has Hacib, reayânın, parayla satın alınmış olsa bile beye itaat etmesi gerektiğini dile getirmekte ve bu durum, Karahanlılarda köle kökenli idarecilerin varlığına işaret etmektedir. Ancak “olsa bile” ifadesi de bu durumun çok yaygın olmadığına bir delil kabul edilebilir.

Karahanlılarda hükümdar ailesine mensup erkeklere “tigin/tegin” denmektedir. Tigin Kaşgarlı Mahmud’a göre köle demektir, daha sonra hakan oğullarına unvan olmuştur. Genç’in Kaşgarlı’ya itirazına rağmen hükümdar çocuklarına bu ismin verilmesi babalarına karşı son derece itaatkâr olmaları dolayısıyla olmalıdır. Kaşgarlı’ya göre “tigin” hem şehzadeler hem de köle kökenli emirler için kullanılmaktaydı.¹³² Bazı çağdaş araştırmacılar konuyu “han soylu teginlik” ve “köle statülü teginlik” olmak üzere iki ayrı müessese olarak değerlendirmektedirler.¹³³

Karahanlı sarayını gece koruyan muhafızlara yatgak, gündüz koruyan muhafızlara ise turgak denmekteydi. Hassa ordusunun bir bölümünü oluşturan bu

¹²⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 141.

¹²⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, trc. IX, s. 292; Zahirüddin Nişâbüri, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik, Yay., İstanbul 2018, s. 15, 16.

¹²⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 155; *İpek Yolumun Muhafızları*, s. 131, 277. dipnot.

¹²⁹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 162.

¹³⁰ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî –Ba Ma’na-yı Vajeha ve Şerh-i Beytha ve Cumleha-yı Duşvar ve Emsal ve Hukm ve Berhi Nukteha-yı Destûrî ve Edebî-* hzl. Halil Hatip Rehber, Mehtap, Tahran 1373, II, s. 481; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 190.

¹³¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Kaçalın, b. 5000-5001, s. 262; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 72.

¹³² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk*, Besim Atalay, I, TTK, Ankara 1985, s. 355, 413, 414; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 128.

¹³³ Hunkan, *İpek Yolumun Muhafızları*, s. 99-110.

muhafızlar, kapucubaşının sorumluluğunda hükümdarı korurlardı.¹³⁴ Batı Karahanlılarda hassa ordusu gulâmlardan oluşmaktaydı. Sultan Sancar'ın Semerkand kuşatması sonrası esir ettiği Muhammed Han'ın on iki bin Türk gulâmının olduğundan bahsedilmektedir.¹³⁵

Yusuf Has Hâcib, hizmet yoluyla ulaşılacak makamları şöyle sıralar: hıl başı (hayl/takım başı), el başı (il-baş), sü başı, hâcib, ılımğa (kâtip), öğelik, kök ayukluk, inanç-bey, çağrı-bey, tigin-bey, çavlı-bey, yavgu, yuğruş, il-beyi ve eşi olmayan er-ögi. Hizmetkârların (tapuğçı) bundan sonra yükselişleri yoktur.¹³⁶ Bunların bazılarının neye karşılık geldiği net olmasa da kanaatimizce tapuğçı/hizmetkâr/gulâmların yükselebileceği makamlardır.

Evlatlık ordusu, köle ticareti, teginlik gibi eski Türk geleneklerinde gulâm sistemini çağrıştıran uygulamalar olsa da kanaatimizce Karahanlılar, İslam'ı kabulünden sonra Abbasi, Sâmânî ve Gazneli gibi İslam ülkeleriyle girdikleri ilişkiler sonucunda gulâm sistemini benimsemiş ve tedrici olarak özellikle batıda olmak üzere bu sistemi yaygınlaştırmışlardır. Satın alma, esirlik gibi yollarla elde ettikleri gulâmları hükümdar veya ileri gelenlerin saraylarında eğittikleri, yeteneklerine göre tasnif ederek orduda ya da sarayda kullandıkları ve belirli bir sistem dâhilinde bunları terfi ettirdikleri muhakkaktır. Gulâmların kayıt altına alındıkları, defterlerin zaman zaman yenilendiği göz önüne alındığında belirli sayıda gulâm askerin hazır bulundurulduğuna da hükmedilebilir.¹³⁷

B. GAZNELİLERDE GULÂM SİSTEMİ

Selçukluların en fazla etkileşim içinde oldukları devlet şüphesiz Gaznelilerdi. Başından beri gerek savaş gerekse barış yoluyla olsun Selçuklu-Gazneli ilişkisi yoğun olmuştur. Dandanakan Savaşı sonrası Gaznelilerin egemen olduğu topraklara hükmederken büyük oranda Gazneli tecrübesinden de istifade etmişlerdir. Bu açıdan Selçuklu gulâm sistemi tetkik edilirken özellikle Gazneli gulâm sisteminin de gözden geçirilmesi önem arz etmektedir.

¹³⁴ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 195, 196.

¹³⁵ el-Bundâri, s. 236, Muhammed Han burada Ahmed Han şeklinde şekilde zikredilmiştir; Bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 199.

¹³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Kaçalin, b. 4063-4070, s. 2013, 214; Arat, IV, b. 4063-4070, s. 294, 295.

¹³⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 200.

Gulâm sistemini başarıyla uygulayan devletlerden biri de kurucuları da gulâm olan Gaznelilerdir. Gaznelilerin kurucusu Alptegin, Sâ mânî Emîri Ahmed bin İsmail'in gulâmı idi. Alptegin ölünce yerine oğlu Ebû İshak geçti. O da ölünce soyundan uygun biri olmadığı için Türk komutanlardan adaleti ve cesareti ile tebarüz eden Bilgetegin yönetime getirildi. O da ölünce yerine Emîr Böritegin geçti. Fakat o, halka zulmettiği için iktidardan alınarak yerine 27 Şaban 366 (977) tarihinde Sebüktegin geçirildi.¹³⁸ Nâsirüddin Sebüktegin de Bilgetegin ve Böritegin gibi Alptegin'in gulâmı idi.¹³⁹ Sebüktegin, kısa zamanda liyakat ve sadakati sayesinde yükselmiş¹⁴⁰ daha sonra Alptegin'in kızıyla evlenmişti. Gaznelilerin kurucusu Alptegin olmakla beraber hânedânın asıl müessisi Sebüktegin'dir.¹⁴¹

1. Gulâmların Tedarik Yöntemleri

Gulâmların en önemli tedarik yöntemi savaşlardı. Savaşlarda askerlerle birlikte kadın ve çocuklar da esir edilirdi.¹⁴² Esirlerin sayısı ile ilgili verilen rakamlar bazen mübalağalı olmakla birlikte yine de bunların çokluğuna işaret etmesi açısından önemlidir. Mesela İbrahim bin Mes'ud'un Hindistan seferinde kadın ve çocuklardan yüz bin kişinin esir edildiği zikredilmektedir.¹⁴³ Hindistan seferleri Hint gulâmların en önemli tedarik aracıydı.¹⁴⁴

Gaznelilerde Divan-ı Müsadere'nin görevlerinden birisi de suçlu bulunan, gözden düşen devlet adamlarının mallarıyla birlikte gulâmlarını da müsadere etmektir.¹⁴⁵ Ayrıca önemli yetkililerden biri öldüğü zaman sultan gulâmlarına el koyabiliyordu. Nitekim Bunasır-ı Müşkan öldüğünde Mes'ud, onun gulâmlarına el koymuştu.¹⁴⁶ Sâ mânîlerin sipehsaları Alptegin'in 1700 gulâmı olduğu¹⁴⁷ düşünüldüğünde müsaderenin gulâm tedarikindeki önemi anlaşılabilir. Ayrıca devlet yetkililerinden edinilen gulâmlar, genellikle eğitilmiş, yetenekli ve seçme gulâmlar oldukları için çok değerliydi.

¹³⁸ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 6-7.

¹³⁹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler Ravzatu's-Safa*, trc. Erkan Göksu, Kronik Yay. İstanbul 2017, s. 25; Nizamülmük, *Siyasetnâme*, s. 89.

¹⁴⁰ Nizamülmük, *Siyasetnâme*, s. 89, 91.

¹⁴¹ Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Nisan 2011), s. 97-116.

¹⁴² Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, trc. s. 112.

¹⁴³ Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, s. 158, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 109

¹⁴⁴ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 16-28.

¹⁴⁵ Merçil, *Gazneliler*, s. 191

¹⁴⁶ Beyhakî, s. 399, 608, 609.

¹⁴⁷ Nizamülmük, *Siyasetnâme*, s. 89.

Türk gulâmlarının kaynağı Orta Asya idi. Türk kabileleri kendi aralarında yaptıkları savaşlarda çocukları esir ve köle edinir Maverâünnehir şehirlerine götürüp satarlardı. Semerkand, Şaş, Nahşeb, Buhara gibi şehirler köle ticaretinin yapıldığı merkezlere dönüşmüş, köle ticareti, büyük bir sektör haline gelmişti.¹⁴⁸ Nizâmülmülk, Alptegin'in bir seferde otuz köle satın aldığını bildirmektedir.¹⁴⁹ Harizm emiri Harun bin Altuntaş, Gaznelilere isyan hazırlığı için yeni gulâmlar satın almış, gulâm sayısını iki bine çıkarmıştı.¹⁵⁰ Babası Altuntaş da Harizm valiliğine tayin edilince civardaki bazı göçebelerden meydana gelen bazı birlikleri hizmetine almış, hassa birliklerine çok sayıda gulâm satın almıştı.¹⁵¹ Diğer bir örnek de Buhalil'in oğlunun gulâmlarından bir Türk'ü satmak üzere saraya getirmesidir.¹⁵² Beyhaki'nin Sebüktegin'in Alptegin'e satılmadan önce yaşadıklarıyla ilgili aktarımları, köle ticaretiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Sebüktegin'in efendisi ondört köleyi satmak için yola çıkmış, Güzgan emîrine yedi köleyi satmış, Mervü'r-Rud ve Serahs'ta dört adedini daha satmış, bindiği üç atı sakatladığı için dayak yiyen Sebüktegin de olumsuz davranışlarıyla kendini sattırmayı başarmıştır.¹⁵³

Gulâm temin yollarından biri de hediye idi. Yetkililer hükümdara veya üst makamdakilere köle hediye eder, hükümdarlar kendi aralarında hediyeleşirlerdi. Karahanlılardan Arslan Hatun her yıl Sultan Mahmud'a nadir bulunan bir gulâm ve seçme bir cariye gönderirdi.¹⁵⁴

2. Gulâmların Hukuki Statüsü

Gaznelilerde belirli bir düzeye gelip rüştünü ispat eden gulâmların azat edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Beyhaki'de yeterince örnek vardır. Mesala Emir Mes'ud, gulâmların debîrini çağırması iki yüz silahlı gulâm seçilip adlarını yazdırmış, başlarına atanan iki serhenge hil'at verdirip bunları azat ettikten sonra kendilerine *bistegânî*leri ile birer at verdimişti.¹⁵⁵ Başka bir örnekte de emîrin daha önceden azat ettiği yüz otuz gulâmdan bahsedilmektedir.¹⁵⁶ Sipahsâlar Taş'ın yüz elli kendi gulâmı ve sultanın azat edip gönderdiği yüz sultanî gulâmı ile geldiğinden bahsedilmektedir.¹⁵⁷ Ayrıca

¹⁴⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler*, s. 147.

¹⁴⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 89.

¹⁵⁰ Beyhaki, s. 653.

¹⁵¹ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 316; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 191.

¹⁵² Beyhaki, s. 145.

¹⁵³ Beyhaki, s. 212.

¹⁵⁴ Merçil, *Gazneliler*, s. 193, 194.

¹⁵⁵ Beyhaki, s. 374, 375.

¹⁵⁶ Beyhaki, s. 276.

¹⁵⁷ Beyhaki, s. 286.

ihametleri ortaya çıkan bazı saray gulâmlarının azat edilip para karşılığında rakip emîrin adamları içine sokulma girişimi örneği de vardır.¹⁵⁸

Emir Mes'ud'un Nuştegin Növbeti'yi azat etmesi örneğinde olduğu gibi sarayda istihdam edilen ve belirli bir rütbeye yükselen gulâmların azat edildiği ve farklı şekillerde görevlendirildikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim azat edilince Nuştegin saraydan çıkmış ve Arslan Cazib'in kızı ile evlenmiştir. Emrine verilen güçlü bir ordu ve önemli yetkilerle Büst'e şahne olarak gönderilmiştir.¹⁵⁹

Hangi makama yükselirse yükselsin, ne kadar servet ve mülk sahibi olursa olsun efendisi tarafından azat edilmeyen gulâmların varlığı da sabittir. Ölümleri halinde bunların şahsî gulâmları da dâhil bütün servetleri efendilerine kalmaktadır.¹⁶⁰

Beyhâkî'nin aktardığına göre Merv şahnesi Nuştegin Hassa'nın ölüm haberini bildiren bir mektupla birlikte onun vasiyeti de gelmişti. Nuştegin vasiyetinde Emîr Mahmud'un kendisini azat etmediğini, dolayısıyla bıraktığı mal ve mülkün hepsinin sultanın olduğunu belirtiyor, sultan kendisini azat sayarsa bütün mal ve mülkünün serbest bırakılmasını ferman buyurmasını talep ediyordu. Gulâmları ve sahip olduğu eşya ve arazinin tamamının sultanın malı olduğunu belirterek gulâmlarının hepsinin işe yarar olup onları yetiştirmek için çok zahmet çektiğini, bunların dağıtılmamasını ve başlarına kendi yetiştirdiği Humartegin-i Kur'anhan'ın (Kur'an okuyan) atanmasını talep ediyordu. Sonuçta emîr ölümünden sonra Nuştegin Hassa'yı azat etti. Gulâmları taltif edip Humartegin'i de onların üzerine mukaddem yaptı. Gulâmların geçici bir süre orada muhafaza edilmesini, amile de ücret ve *bistegân*lerini vermesini emretti.¹⁶¹

Verilen örneklerden şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Genelde sorumluluk alacak ve savaşacak yaşa gelenler azat edilmektedir.
2. Nuştegin Növbeti örneğinde olduğu gibi bazıları daha iyi yetiştirilmekte ve daha geç azat edilerek önemli makamlara getirilmektedir. Bunlar evlenebilmektedir.
3. Nuştegin Hassa örneğinde olduğu gibi istisna kabilinden bazı kimseler ise hiç azat edilmemektedir. Bunların tüm varlıkları sultana kalmaktadır. Muhtemelen bunlar evlenememektedirler. Âzâd edilmediği halde Nuştegin Hassa'nın birçok mal ve

¹⁵⁸ Beyhâkî, s. 275.

¹⁵⁹ Beyhâkî, s. 612.

¹⁶⁰ Güller Nuhoglu, *Beyhâkî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 309, 310.

¹⁶¹ Beyhâkî, s. 487.

gulâmasahip olması da izaha muhtaçtır. Bu durumda kendisi de sultanın “mal”ı olan gulâm, tüm ekonomik faaliyetleri sultan adına yapmakta, sonuçta her şeyi sultana bırakmaktadır. Aynı konumda olan azat edilmiş “gulâm”la azat edilmemiş gulâmın yetkilerinde herhangi bir farklılık tespit edilememiştir.

İzah edilmesi gereken diğer bir husus ise azat edilmiş gulâmları da içine alan üst düzey yetkililerin mal varlıklarının hukukî durumudur. Gaznelilerde üst makama getirilen yöneticilere diğer yetkililerden tebrik mahiyetinde birçok hediye verilirdi. Bunlar kayıt altına alınır, sultan isterse bu malları talep edebilirdi. Hediye ve diğer yollarla biriken mallar, üstlenilen görevin bütçesi konumundaydı. Görev sona erdiğinde ya da görevli öldüğünde sahip olunan varlık titizlikle sayılır, görev karşılığı olanlar hariç diğerlerine saray adına el konulurdu. Mesela Bunasır-ı Müşkan’ın kendi mülkü üzerinde tasarrufu vardı. Saray yaptırmış, bağ ve bahçeler satın almaya uğraşmıştı.¹⁶² Öldüğü zaman Mes’ud tarafından gulâmlarına el konulmuştu. Gulâmlardan işe yarayanlar götürülmüş, atlar, develer ve katırlara sultanın damgası vurulmuştu. Müşrif Ebusaid, sultanın fermanı ile hazinenin defterlerini kontrol için geldiğinde merhumun bütün muamelesinin doğru olduğunu görmüş, emîr de bu adamın doğruluğuna şaşmış, kendisini çokça övmüştü.¹⁶³ Görevlilerin hediye olarak aldıkları mallar, doğrudan konumlarıyla ilgili olduğu için şahsa değil kuruma sunulmuş kabul ediliyordu.

3. Gulâmların Ekonomik Değeri

Kölelerin değeri tüm ticari metalar gibi arz ve talep dengesine göre değişebilmektedir. Ancak iyi eğitilmiş kölelerin çok pahalı olduğu, ancak üst düzey emir ve zenginlere ya da sultana takdim edildikleri açıktır. Bol esirle dönülen savaşlardan sonra kölelerin değeri düşmektedir. Mesela Asi Kalesinin ele geçirildiği seferde o kadar çok esir vardı ki, her birinin kıymeti, on dirhemi geçmiyordu.¹⁶⁴ Aynı sefer sonucunda Gazne’nin yolları esirden geçilmez, Gazne’nin suları, mahsulâtı bunlara yetmez olmuştu. Dünyanın her tarafından tacirler, Gazne’ye gelip ucuz esirleri Horasan, Irak, Maverâünnehr’e götürdüler. Orada da köle ve cariyelerin adedi, hür erkek ve kadınların sayısından fazla olmuştu. Vasıflarına ve makamlarına göre değişmekle birlikte normal şartlarda gulâmların değeri 100-300 dînar arasında değişmekteydi.¹⁶⁵

¹⁶² Beyhakî, s. 572.

¹⁶³ Beyhakî, s. 564, 565

¹⁶⁴ Mîrhând, *Ravzatu’s-Safa*, 104

¹⁶⁵ Aydın Usta, “İslâm’a Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gulâm ve İktâ”, *Türkler ve Askerlik*, edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul Yayınları, İstanbul 2009, s. 50.

Bazen de kargaşa nedeniyle ekonomi bozulmakta köle fiyatları düşmekteydi. Mes'ud'un ölümünden sonra kargaşa içindeki Peşaver'de bir gulâm da bir men şarap (hamr) da bir dinara satılıyordu ve şarabın müşterisi gulâmdan fazla idi.¹⁶⁶

4. Gulâmların Eğitimi

Nizâmülmülk Sâ mânî sarayındaki gulâmların eğitimiyle ilgili ayrıntılı bilgiler aktarır, ancak bu durum saray gulâmları ile ilgili olmalıdır.¹⁶⁷ Üst düzey emîrlerin de benzer bir eğitim sistemini uyguladıkları açıktır. Alptegin'in yeni satın aldığı otuz gulâm arasından Sebüktegin'i visak başı yapması ve hâcibin bu makama gelebilmesi için en az yedi yıl hizmet etmesi gerektiği şeklindeki hatırlatması¹⁶⁸ bunu göstermektedir. Gaznelilerdeki gulâm sayısının fazlalığı ve yönetimdeki etkinlikleri düşünüldüğünde kendileri de Sâ mânîlerin yetiştirmesi olan Alptegin ile gulâmı Sebüktegin'in, Sâ mânîlerde uygulanan bu sistemi Gaznelilere taşıdıkları düşünülebilir.

Bütün gulâmların aynı eğitimden geçmedikleri muhakkaktır. Hâciblik ve emîrlik gibi yüksek makamlara gelen gulâmların yanında okuma yazma bilmeyen, mektup yazmaları için başkalarından yardım talep eden gulâmlar da mevcuttu.¹⁶⁹

C. E. Bosworth'un, Sebüktegin'in pendnâme'yi şahsen imlâ edemeyeceği, onun bilgi ve kültür bakımından bu derecede yetenekli olamayacağı düşüncesine Erdoğan Merçil itiraz eder. Merçil'e göre uzun yıllar Sâ mânîler gibi İslam medeniyetinin en parlak devrelerinden birisini yaşatmış ve Selçuklular dâhil olmak üzere kendisinden sonraki devletlerin medeniyet ve müesseselerine örnek olmuş bir hanedanın emrinde, Alptegin ve Bilgetegin gibi adamların maiyetinde çalışmış ve bunlardan daha fazla başarı elde etmiş olan Sebüktegin'in umumi İslami gelenek ve görgülerinden mahrum olduğu düşüncesi kabul edilemez.¹⁷⁰ Yani üst makamlara yükselmiş gulâmların askerî eğitimden geçmeleri zorunlu olduğu gibi bir vezir ya da kâtip kadar olmasa da kültürel eğitimden geçmiş olmaları da zorunludur.

Gaznelilerde gulâmlar, devletin ihtişamını ve gücünü gösteren en önemli sembollerden biridir. Elçi kabul merasimlerinde gulâmlarla rakiplere gözdağı verilirdi. Sultan Mahmud, İlig Han ve Togan Han'ın elçilerini görkemli bir merasimle kabul etmişti. Ok, yay, kılıç, mızrak, gürz gibi silahlarla donatılmış, değerli mücevherlerle

¹⁶⁶ Mîrhând, *Ravzatü's- Safa*, 143, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 372.

¹⁶⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 88, 89.

¹⁶⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 89.

¹⁶⁹ Mîrhând, *Ravzatü's- Safa*, 90.

¹⁷⁰ Merçil, *Gazneliler*, 131.

süslenmiş elbise ve kemerleriyle zırhlı ve miğferli ikişer bin kişilik saflar halinde dizilmiş iki ayrı gulâm grubuyla âdetâ gövde gösterisi yapmıştı. Merasimde askerlerle birlikte göz alıcı kıyafet ve silahlarla mertebedâr ve hacibler de yer almıştı.¹⁷¹ Benzer bir karşılama merasimi de Abbasi elçileri için yapılmıştı.¹⁷²

Gulâmlar genelde küçük yaşlarda ailelerinden koparılıp her türlü sosyal bağdan âzâde olarak efendilerine itaat etmek üzere yetiştirilirdi. Dönemin anlayışına göre bende ev halkından sayılır, hatta zaman zaman evlattan daha fazla önemsenirdi. Çünkü “İtaatli bir bende üç yüz evlattan iyidir; zira evlat babanın ölümünü isterken bende efendisinin yaşamasını ister.”¹⁷³ Sarayın her türlü ihtiyacında kullanılmaları, her an sefere hazır birlik durumunda bulunmaları gulâmları cazip kılıyordu.¹⁷⁴ Gulâm sistemini çok iyi işleten Gazneliler, dönemin en güçlü ordusunu oluşturarak kısa sürede geniş bir coğrafyayı ele geçirmişlerdi. Sultan Mahmud döneminde gulâmlar önemli roller oynamışlar, özellikle de Hindistan seferlerinde büyük başarılar elde etmişlerdir.

Gulâmların tercih nedenlerinden biri de efendilerine duydukları sadakattir. Zor zamanlarda efendilerine sadakat gösteren birçok gulâm örneği vardır. Mesela, Altuntaş, Ali Tegin’le savaş sırasında elinden bir darbe daha almış, bu durumu askerlerinden gizlemek istemişti. Ancak havâssından ve gulâmlarından birkaçını çağırıp onlara yarayı sarmalarını emretmişti.¹⁷⁵ İtaatleri beklenen gulâmlar, merkezi otoritenin zaaf gösterdiği kriz zamanlarında ihanet edebilmekteydiler. Meselâ Sultan Mahmud’un ölümü üzerine tahta geçen Emîr Muhammed’in birkaç kumandanı ve saray gulâmlarından bir grup, Mes’ud’un yanına kaçmıştı.¹⁷⁶ Dandanakan Savaşı öncesi bazı gulâmlar Selçuklu safına geçmişti. Sultan Mes’ud Hindistan’a yönelip Sind Nehri’ni geçtiği sırada da Nuştegin ve gulâmân-ı hass, Mes’ud’a ihanet etmiş, nehrin diğer yakasında kalan hazineyi yağmalamıştı.¹⁷⁷ Gazneli tarihinin belki de en büyük gulâm ihaneti ise Abdulmelik döneminde yaşanmıştır. Tuğrul adındaki bir kumandan Abdulmelik’i ve on bir şehzadeyi öldürerek tahtı gasp etmişti. Ancak çok kısa bir süre sonra o da ihanete uğramış ve itimat ettiği diğer gulâmlar tarafından öldürülmüştü.¹⁷⁸

¹⁷¹ Mîrhând, *Ravzatü’s-Safa*, s. 82-83.

¹⁷² Beyhakî, s. 291-293.

¹⁷³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 101.

¹⁷⁴ Aydın Usta, İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilâtında Gulâm ve İktâ, s. 49.

¹⁷⁵ Mîrhând, *Ravzatü’s-Safa*, s. 135.

¹⁷⁶ Merçil, *Gazneliler*, s. 111.

¹⁷⁷ Mîrhând, *Ravzatü’s-Safa*, s. 138, 139.

¹⁷⁸ Mîrhând, *Ravzatü’s-Safa*, 152-154; Merçil, *Gazneliler*, 119.

Gulâmlar menfaat karşılığında efendilerine karşı da kullanılabilmekteydi. İstihbarata çok önem veren Sultan Mahmud, birçok emîrin yanında casus bulundururdu. Oğlu Mes'ud'un yapıp ettiklerinden de Mes'ud'un gulâmları aracılığıyla haberdar olurdu. Mes'ud da babasının has hadımını Nuştegin'den babasıyla ilgili bilgiler alıyordu.¹⁷⁹ Daha önceleri Hârezmşah Altuntaş'ın kethüdası olan Gazneli veziri Ahmed Abdussamed, Harizimşah Harun'un en yakınlarındaki gulâmları satın almış Harun'u onlara öldürtmüştü.¹⁸⁰

Başlangıçta sadakatleri için istihdam edilen gulâmlar, işleyişe hâkim olup kendilerinde güç hissettiklerinde efendilerine karşı çıkabilmektedir. Özellikle devletin birçok kademesinde yetişmiş, önemli başarılar kazanmış emîrlere, sultanın ölmesiyle kendilerini tecrübesiz genç sultanların emrinde bulduklarında isyan girişiminde bulunabilmekteydi. Alptegin'in yaşam öyküsü aslında gulâmların sadakat ve ihanet ikilemine nasıl yaklaştıklarını izah etmektedir.¹⁸¹

Gaznelilerde değişik halklardan gulâmlar olmakla birlikte asıl yekûnu Türkler ve Hintliler oluşturmuyordu. Kendileri de gulâm kökenli olan Gazneliler, Türk kökenli emîrlere isyana ve bağımsızlığa yatkın görüyor olmalı ki zor durumlarda Hintli gulâmlara daha çok güvenmekteydiler. Hintli emîrlere Türk emîrlere nazaran daha sadık bir görüntü çizmektedirler. Gazneli Emîr Muhammed'i Ali Dâye gibi akrabaları ve Türk gulâmları terk ederken Hintli gulâmlar ona sadık kalmışlardı. Hintlilerin sipehsâlârı Suvendhray, kaçanları takip etmiş, öldürülünceye kadar Emîr Muhammed'e bağlı kalmıştı.¹⁸² Sultan Mes'ud, Vezir Ahmed bin Abdussamed'in uyarılarına rağmen Hintlilere ve gulâmlara daha fazla güvenerek Hindistan'a yönelmişti.¹⁸³ Bazı önemli görevlerde de Hintli gulâmların kullanıldığını görüyoruz. Meselâ Mes'ud, amcası Yusuf'u da tutuklattığında, onu üç Hintli komutan, üç nakib ve tam teçhizatlı 500 Hintli atlı ve 300 seçkin piyade ile göndermişti. Aynı şekilde Mesud, Mahmudîler diye bilenen babasının döneminde önemli makama gelmiş ileri gelenleri etkisiz hale getirmek istiyordu. Hindistan orduları komutanı Eryaruk'u Hintlilere tutuklatmış, Asitegin Gazi'yi yakalayarak 300 Hintli süvari, 200 piyade ile Gazne Kalesine göndermiş üç Hintli gulâmı da emrine vermişti.¹⁸⁴ Hacib-i Bozorg Ali Karib, Mes'ud'un isteğine uyarak orduyu Herat'a gönderirken Hint ordusunu kendisiyle bırakmıştı. Ali Karib de

¹⁷⁹ Beyhakî, s. 140.

¹⁸⁰ Beyhakî, s. 657; Merçil, *Gazneliler*, 115.

¹⁸¹ Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s. 97-116).

¹⁸² Merçil, *Gazneliler*, 220.

¹⁸³ Merçil, *Gazneliler*, 225.

¹⁸⁴ Merçil, *Gazneliler*, s. 221.

Hintlilere öteki askerlerden daha fazla güveniyordu.¹⁸⁵ Hindistan sipehsaları Ahmed Yinaltegin isyan edince Hintli Sâlâr Tilek, isyanı bastırmaya gönüllü olmuş, Hindistan şartlarına alışkın olduğunu belirterek göreve talip olmuştu. Nitekim Tilek isyanı bastırarak Mesud'un iltifatlarına mazhar olmuştu.¹⁸⁶ Harun b. Altuntaş'ın isyan için hazırlık yaptığı haberini Gaznelilerin Harizm sahib-i berîdi bir seyyah ile Mesud'a ulaştırdığında Hintlilerin bu olaya karşı olduğunu ama ellerinden bir şey gelmediğini bildirmişti.¹⁸⁷

Kritik durumlarda Türk gulâmlardan çok Hintli gulâmlara güvenilmesinin nedeni kanaatimizce Türklerin gulâm geçmişlerinin ve yönetim tecrübelerinin Hintlilere nazaran daha eski olmasıyla alakalıdır. Abbasi ve Sâ mânî sarayında önemli makam ve mevkilere gelmiş Türkler, zaman zaman iktidar mücadelelerine katılmış, sultanı belirlemiş, bağımsız devletler kurmuşlardı. Gaznelilerin kurucuları da Sâ mânîlerin gulâmlarıydı. Bu yüzden Gazneliler, bölgeye yabancı, iç işleyişe yeterince hakîm olamamış Hint gulâmlara daha çok güvenmişlerdir.

5. Gulâmların Gelir Kaynakları

Ordu ve sarayda her rütbede ve makamda gulâmlar bulunurdu. Bunların gelirleri rütbelerine, makamlarına ve konumlarına göre farklılık arz ederdi. Gulâmlar yılda dört defa *bistegânî* adıyla maaş alırlardı. Alptegin bir köylünün malına zorla el koyan gulâmı “Her ay 50 dînar maaş, 20 dînar elbise, 30 dînar da ekmek karşılığı ücret alıyorsun.” diye azarlamış sonra da asmıştı.¹⁸⁸ Bu rakamlar abartılı gözükmemektedir, zira köle fiyatları 100-300 dînar arasında değişirken bir gulâma aylık 100 dînar masraf yapmak makul değildir. Verilen rakamlar, üç aylık ya da yıllık olabilir, çünkü olağanüstü durumlarda maaşların peşin ödendiği de vakidir.¹⁸⁹

Ganimetler de önemli gelir kaynağıydı. Özellikle Hindistan gibi ekonomik durumu iyi olan bölgelere yapılan seferlerde bol miktarda ganimet ele geçiriliyordu.¹⁹⁰ Köle, silah, kumaş, altın, mücevher gibi ekonomik değeri yüksek metaların yanında koyun, at, deve ve fil gibi hayvanlar da ganimet olarak alınmaktaydı. 1026 yılında Somnat'a yapılan sefer sonucunda Sultan Mahmud'un payına düşen beşte bir malın

¹⁸⁵ Merçil, *Gazneliler*, s. 220.

¹⁸⁶ Beyhaki, s. 384

¹⁸⁷ Merçil, *Gazneliler*, s. 224.

¹⁸⁸ Nizâmülmülk, s. 163.

¹⁸⁹ Aydın Usta, *İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gulâm ve İktâ*, s. 52.

¹⁹⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 71.

değeri yirmi milyon dînar idi.¹⁹¹ Ayrıca deve, katır, at gibi iki yüz bin yük hayvanı ile taşınan zengin ganimetler elde etmişti.¹⁹² Bazen savaşa teşvik için tüm ganimet askerler arasında paylaştırılırdı.¹⁹³

Üst düzey gulâmlar için hediyeler de önemli gelir kaynağıydı. Terfi edenler, yeni makama atananlar, konumlarına göre alt makamlardaki görevlilerden hediyeler alırlardı. Bu hediyeler büyük oranda bütçe mahiyetinde olmasına rağmen bir kısmında şahsi tasarruf mümkündü.¹⁹⁴

Gaznelilerde Sebüktegin, Mahmud ve Mes'ud dönemlerinde ikta tahsisi çok yaygın bir uygulama değildi. Ancak Caypal'ın itaatten vazgeçmesi üzerine Sebüktegin'in emîr ve askerlerine geniş iktalar vaat etmesi,¹⁹⁵ iktân hükümdar için bir teşvik, gulâmlar için de gelir kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir.

Yeni tahta çıkan hükümdarın, özellikle de rakibi varsa orduyu ve yöneticileri yanında tutabilmek için bol miktarda mal dağıtması gerekebiliyordu. Bu da gulâmların gelir kalemlerinden birini oluşturuyordu. Emîr Muhammed tahta çıktığı zaman, babası Sultan Mahmud'dan kalan hazineyi konumunu sağlamlaştırmak için dağıtmıştı.¹⁹⁶

Gazneli ordusu sefere çıktığında maaşlar yol üzerindeki eyaletlerden karşılanırdı. Ordu batıya yöneldiğinde gulâmların ücretleri Nişabur hazinesinden, Kirman seferinde ise Kirman hazinesinden ödenmekteydi.¹⁹⁷

6. Gulâmların İstihdam Edildiği Alanlar

Gaznelilerde saray görevlilerinin en üstü kabul edilen hâcib-i bozorg, hâciblik makamına yükselmiş Türk gulâmlardan seçilirdi. Hâcib-i bozorg sarayda teşrifatın en üst düzey sorumlusu, sefer sırasında başkomutan olarak görev alırdı. Hâcibler de sarayda kıdemlerine göre muhtelif görevlerde bulunurlardı.¹⁹⁸ Gulâmlar orduda nefer olarak yer aldıkları gibi eğitimleri ve tecrübeleri sonucunda vekil-i der, emîr-i hâres, ağâçi, perdedâr, mihter-i saray, debîr-i saray, ahûr-ı saray, hazînedâr, câmedâr, devatdâr, alemdâr, çetrdâr, silahdâr, çetgendâr, candâr, rikabdâr, taşdâr, hânsâ, çaşngîr, şarabdâr,

¹⁹¹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 17

¹⁹² Merçil, *Gazneliler*, s. 106.

¹⁹³ Beyhakî, s. 138.

¹⁹⁴ Beyhakî, s. 572.

¹⁹⁵ Mîrhând, *Ravsatu's-Safa*, s. 41

¹⁹⁶ Merçil, *Gazneliler*, s. 110, 111.

¹⁹⁷ Aydın Usta, *İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gulâm ve İktâ*, s. 53.

¹⁹⁸ Muhammed Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Atatürk Ünv. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 161-167; Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 542; Aydın Taneri, "Hacib", *DİA*, XIV, s. 509

sâki, resuldâr, mertebedâr, sipedâr, ferraş, filbân olabilmektedirler.¹⁹⁹ Gulâmlar hâcib, hâcib-i bozorg olabilmektedir. Hâcib-i bozorg makamı, sipehsâlârın üstünde vezirlikten sonra en önemli makamdı. Sultandan sonra gelen vezirler, genellikle kâtip kökenli ilim erbabından seçilirdi.²⁰⁰

Görevlerine göre gulâmlarda bazı özellikler aranırdı. Mesela sarayda hükümdarla doğrudan muhatap olan sâkî gibi gulâmlarda yüz güzelliği, boy ve endam önemliydi.²⁰¹ Hükümdara yakın olanların terfileri de daha kolay olabilmektedir. Mesela Mahmud'un has gulâmlarından, Emîr Muhammed ve Mes'ud'a sâkîlik yapan Nuştegin-i Növbetî Cüzcan emirliğine kadar hızla yükselmişti. Mahmud'un sâkîlerinden olan ve ihaneti nedeniyle "kafir-i nimet" diye anılan Tuğrul, giderek yükselmiş ve kısa bir süre Gazne tahtını işgal etmişti.²⁰²

Gulâmların getirildiği bir diğer makam ise şahneliktir. Şehirleri korumak ve güvenliği sağlamakla yükümlü şahneler de gulâmlar arasından seçilerek sultan tarafından atanırdı.²⁰³

Sultanın hassa ordusunu oluşturan gulâman-ı saray, gulâmlar içinde özel önem arz etmekteydi. Bunların içinden seçilen gulâman-ı has veya gulâman-ı sultanî adı verilenler ise sultanın korunması için görevlendirilmiş daha özel birliklerdi.²⁰⁴ Saray gulâmlarının sayısı 4000²⁰⁵- 6000 civarında idi.²⁰⁶ Sâlâr-ı gulâman Türk olup kılıç ehlinden seçilir, hacib-i bozorktan sonra gelirdi. Sultanın danışma meclisine katılır, askeri konularda fikri sorulurdu. Ordunun sefere hazır olmasından da o sorumluydu.²⁰⁷

7. Gulâmların Sayısı ve Etnik Kökenleri

Gazneli ordusu; gulâman, muntazam birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerden oluşmaktaydı.²⁰⁸ Selçuklulara karşı gönderilen Hacib Beytoğdı komutasındaki ordu, 15 bin atlı ve 2 bin saray gulâmından müteşekkildi. Orduda Hind, Kürt, Arap ve Türkler bulunmaktaydı. Hint ve Türkler gulâm diğerleri ise tâbi askerlerdi. Sultan Mesud devrinde Hintliler ordunun her kademesinde görev

¹⁹⁹ Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 542-550.

²⁰⁰ Muhammed Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s. 161-167.

²⁰¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 84.

²⁰² Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 548.

²⁰³ Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 557.

²⁰⁴ Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 559

²⁰⁵ Beyhakî, s. 493. "O vakitler saray gulâmlarının sayısı dört küsur bin idi."

²⁰⁶ Beyhakî, s. 526, 527.

²⁰⁷ Güller Nuhoglu, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, s. 559.

²⁰⁸ Merçil, *Gazneliler*, s. 193.

yapmaktaydı.²⁰⁹ 1032 yılında Kirman üzerine gönderilen Ahmed b. Ali Nuştegin komutanlığındaki orduda 2000 Hintli, 1000 Türk, 1000 Kürt ve Arap olmak üzere 4 bin, ayrıca her çeşitten 500 süvari bulunmakta idi. Ayrıca Sistan valisine 2000 Sistanlı piyade asker hazırlanması bir yazı ile emrolunmuştu.²¹⁰ Şüphesiz düşmanın gücüne göre ve gönüllülerin katılımına göre asker sayısı değişiyordu. Gayri Müslim ülkelere yapılan savaşlarda gönüllülerin sayısı 20 bini, 30 bini bulmakta idi.²¹¹ Gönüllülerin dışında asker sayısının 30 bini bulduğu durumlar da vardı.²¹² Gaznelilerde gulâmların çoğunu Türklerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hindistan'a yapılan seferler sonunda Hint gulâmların sayısında artış olmuştur. Yukarıda zikredildiği gibi gulâmların sayısı 4000-6000 arasında değişmekteydi.

Nizâmülmülk'ün aktarımına göre Sultan Mahmud, Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Gurlu ve Deylemli gibi her soydan askere sahipti. Bunların arasındaki rekabeti kullanarak daha fedakârca savaşmalarını sağlardı.²¹³ Ancak bunların gulâm olduklarına dair bir delil yoktur. Gulâmları; genellikle Türk, Hintliler, Tacik ve belki de Horasanlılar teşkil etmekteydi.²¹⁴ Deylemlilerden de gulâmlar mevcuttu. Hâcib Gazi, saraya gelirken otuza yakın Deylemi ile birlikte gelirdi.²¹⁵ Mahmud Belh'e yürüdüğünde ordusunda Türk, Halac, Afgan bölükleri ile Oğuz askerleri vardı.²¹⁶ Ancak Oğuzların gulâm olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Oğuzlar/Türkmenler zaman zaman Gazneli ordusuna katılmaktaydı. Sultan Mahmud Arslan Yabgu ile görüşmesinde Hint seferleri için asker talep ettiklerinde ne kadar yardım edebileceklerini sormuştu. Dokuzuncu Hint seferinde Nandana Kalesi Türkmen okçuları nedeniyle teslim olmuştu²¹⁷ ki bunlar gulâm değildi.

Gazneli ordusunda gulâm emîrler savaş sırasında önemli konumları tutardı. 404/1013-14 yılında Hint racalarından biriyle yapılan savaşta sol cenah Aslan Cazib'in, merkez ise Hâcib Altuntaş'ın emrindeydi.²¹⁸

Alptegin, Sâ mânî emîriyken evliydi ve çocukları vardı. Sebuktegin de önce Alptegin'in kızıyla evlenmiş daha sonra Zâbulistan soylularından birinin kızıyla

²⁰⁹ Beyhakî, 385, 386; Merçil, *Gazneliler*, s. 225.

²¹⁰ Merçil, *Gazneliler*, s. 158.

²¹¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 99; Merçil, *Gazneliler*, 103.

²¹² Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 111.

²¹³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 86.

²¹⁴ Merçil, *Gazneliler*, s. 193.

²¹⁵ Beyhakî, s. 154.

²¹⁶ Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 87.

²¹⁷ Merçil, *Gazneliler*, s. 102.

²¹⁸ Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 92, 93.

evlenerek yerel halkın desteğini kazanmak istemişti.²¹⁹ Mahmud da bu kadından olmuştu, bu yüzden ona Mahmud-ı Zâbulî denirdi.²²⁰ Gaznelilerde gulâm emirlerin bir kısmı azat edilir, azat edilenler evlenir ve aile sahibi olurlardı.

²¹⁹ Merçil, *Gazneliler*, s. 95.

²²⁰ Merçil, *Gazneliler*, s. 97.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN GULÂM SİSTEMİNİ BENİMSEME NEDENLERİ

VE İLK DÖNEMLERDE SİSTEMİN UYGULANMASI

Selçuklular İslam coğrafyasına bozkır yönetim geleneğinin varisleri olarak geldiler. Bu gelenekte “ülüş” sistemi, yani hanedan üyelerinin ve boy beylerinin yönetime aktif olarak katılması, fethedilen bölgelerin fâtihe bırakılması esastı. Ancak bu sistem bozkır şartlarında doğmuştu ve yerleşik coğrafyalarda uygulanması mümkün gözüküyordu. Nitekim Selçukluların Gaznelilerle mücadelede başarı kazanmaya başladıkları 1035’li yıllardan itibaren tedrici olarak etkisi tamamen sıfırlanmasa da bozkır yönetim geleneğinin, yerini merkezi sisteme bıraktığı izlenebilmektedir.²²¹

Sistem değişikliğinin ilk işaretlerini Cend’e ulaştığında Selçuk Bey vermişti. Ebu’l-Ferec’e göre Oğuz Yabgusu’dan çekinen Selçuk Bey, obasının adamlarını gizlice toplayarak yanına atlar, develer, koyunlar ve inekler alarak çobanlık etmek bahanesiyle Turan’dan İran diyarına geçti. İranlıların Müslüman olduklarını görerek aralarında istişare ettiler ve “Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız.” dediler.²²²

Selçuk Bey, Cend’e geldiğinde sadece coğrafyanın değişmediğinin farkındaydı. Sirderya kıyısındaki Cend, Oğuz Yabgusunun kışlık merkezi olan Yengikent’e yakın ve onun hâkimiyeti altında olmasına rağmen İslam ülkeleri ile Müslüman olmayan Türk ülkelerinin birleştiği bir uç şehriydi.²²³ Gerek ticaret gerekse de İslam ülkelerine yaptıkları seferler nedeniyle Oğuzlar, İslam ülkelerini de içine alan bu âlemin cazip taraflarını biliyorlardı.²²⁴

²²¹ Selçukludaki sistem değişikliğinin analizi için bkz. Osman Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete, s. 249-264.

²²² Abu’l-Farac, s. 292, 293; Mîrhând, *Ravzatü’s-Safâ*, s. 15-17. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 20-23;

²²³ Abdülkerim Özaydın, “Cend”, *DİA*, VII, s. 359,360; Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 16-19.

²²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 14, 15.

Güneye ve batıya doğru gidildikçe coğrafyayla birlikte inanç, yaşam şekli, şehirleşme, ekonomik faaliyetler, iklim vb. neredeyse her şey değişmekte idi. Selçuk daha ilk başta bu durumu fark etmiş ve bu yeni coğrafyada kalıcı olmak için yeni coğrafyanın şartlarına uymanın gerekliliğini anlamıştı. Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları, büyük oranda Selçuk Bey'in başlangıçta çizdiği bu perspektife bağlı kalmış, bulundukları coğrafyaya adım adım uyum sağlamışlardır.

Selçukluları sistem değişikliğine, dolayısıyla gulâm sistemine geçişe zorlayan nedenleri birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

I. SELÇUKLULARIN GULAM SİSTEMİNİ BENİMSEME NEDENLERİ

A. GÖÇEBELİKTE YERLEŞİKLİĞE TABİİ GEÇİŞ

İbn Haldun, göçebelikten/bedavetten yerleşikliğe/hadarate geçişi tabî bir aşama olarak görür. Topluluklar zenginlik ve refaha ulaştıklarında bir yere yerleşip rahat etmeye yönelirler; geniş evler, kasaba ve şehirler inşa ederler. Refah, beraberinde yiyecek, giyim ve meskende inceliği/sanâtı getirir. Nefis yemekler, ipek ve atlastan giyecekler, süslü köşk ve konaklar hayatlarının bir parçası olur, zamanla bunları daha da ileri götürürler.²²⁵ İbn Haldun'un ifadesiyle zaruri ve hacıyyat (ihtiyaçlar) aşamalarından geçerek kemali (müreffeh) tüketime ulaşıldığında artık göçebe toplumlarda rastlanılan hayatta kalmak için gerekli dayanışma da sona erer. Bu yaşam tarzı beraberinde başkalarının istihdamını getirir. Lüks yaşam süren beylerin yanında bir anane/hukuk çerçevesinde hizmet eden soydaş/boydaşlarının yerini profesyonelce hizmet eden, emre amâde başkaları alır.

Selçuklularda da bu durumu gözlemlemek mümkündür. Sâ mânîler ve Gazneliler ile bazen ittifak bazen düşmanlık şeklinde kurdukları ilişkiler, zamanla Selçukluları yerleşik hayata yaklaştırdı ve bu yaşam tarzının sunduğu istikrar ve refaktan etkilendiler. Nişapur'a girişinde sırtında kalın bir aba, sarıklı, ayağında yünden/kıldan çizme ile tavsif edilen,²²⁶ Dandanakan Savaşı'ndan önce çizmesini ve zırhını günlerce çıkarmayan, kalkanını yastık yaparak uyuyan²²⁷ Tuğrul Bey'in ve diğer Selçuklu beylerinin yaşam tarzlarında zaferden sonra ciddi farklılıklar görülür. Çevre şartlarının hızlandırıcı etkisini de göz önünde bulundurarak Selçukluların göçerlikten, yerleşik hayata uyum sürecini İbn Haldun'un izahları doğrultusunda tabî bir yönelim olarak

²²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s. 323, 324.

²²⁶ Beyhaki, s. 520.

²²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 320.

görmek mümkündür. Yerleşik hayatta müreffeh tüketime geçen hanedâna kayıtsız şartsız itaat eden hizmetliler gerekmektedir. Bu ihtiyacı Türkmenlerle karşılamak mümkün olmadığına göre bölgede yaygın olan gulâm sistemi ile karşılaşmışlardır.

B. HANEDAN İÇİ REKABET VE YABANCILARA DAYANMA İHTİYACI

İbn Haldun²²⁸ yabancılara dayanma ihtiyacını hanedan içi mücadelelere bağlar. Güceulaşınca kadar bir bütün olan hanedan üyeleri güç paylaşımına geldiklerinde birbirlerinin amansız rakipleri olur. İbn Haldun, bu süreci yani devletin değişimini beş dönemde beş ayrı tezahürle açıklar. Birinci dönem, zafere erişme, mülkü istila etme; ikinci dönem ise yabancılara (gulâmlara) ihtiyaç duyulan dönemdir ki bu dönemde hükümdar, kavminin yönetime katılımını dizginler, kendine taraftar toplar ve mevali edinir. Kendisiyle aynı nesebi paylaşanların mülkte, yönetimde payları olduğu için onları uzaklaştırmaya çalışır. Kavmine karşı hakimiyetini savunur. Bu mücadele birinci dönemden daha zordur. Çünkü birinci dönemde mülkü yabancılara karşı savunurken kavmi onun arkasında durmuştu. Oysa şimdi mücadelesini yakınlarına karşı vermekte ve yabancılardan destek beklemektedir.²²⁹ Bu zorlu mücadelede kendi neslinden, nesebinden olmayan diğer birtakım taraftarlara ve yardımcılara (mevali) ihtiyaç duyar. Devlet işlerinde bunlara vazife verir. Bu surette bunlar kendisinin özel yakınları, taraftarları olur. Hükümdar artık bunları kendine dost bilir, ikram ve ihsanını bunlara tahsis eder. Önemli makam ve mevkilere bunları getirir. Burada hakimiyetin şahsileşmesi söz konusudur. Emeviler ve Abbasiler bu duruma örnektir. Her ikisinde de başlangıçta devlet işlerinde Arapların yardımına müracaat edilmekteydi. Arapların vilayetlerin idaresine ve devlet işlerine uzanma arzuları dizginlenince önemli makamlar Arap olmayanlara intikal etti. Abbasilerde Araplardan sonra Bermekiler, Benu Tahir, Benu Büveyh gibi aileler ve Boğa, Vasif, Atamış, Baknak, İbn Tolun gibi Türk mevaliler, önemli makam ve mevkilere getirildiler.²³⁰

İbn Haldun'un bahsettiği yabancılar sadece gulâmlar olarak anlamamak gerekir. Nitekim Abbasilerle ilgili verdiği örneklerde gulâmlarla birlikte gulâm olmayan vezir ailelerini de zikreder. Selçuklular söz konusu olduğunda “yabancılar” yine kalem ehli

²²⁸ Altan Çetin, “İbn Haldun’a Göre Türk Askeri ve Memlûk Askerî Teşkilatı”, *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul Yayınları, İstanbul 2009, s. 127-133; Erkan Göksu, *Selçuklu’nun Mirası*, s. 25, 26.

²²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. s. 399, 400; *el-Mukaddime, Tarihu'l-Allame li-İbni Haldun*, ed-Dar et-Tunusiyye, 1984, s. 227.

²³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. s. 412; *el-Mukaddime*, s. 236.

bürokratlar, tâbi melikler ve gulâmlar olarak anlamak mümkündür. Nitekim hanedan üyelerinin isyanlarında Selçuklu sultanları, gulâmlar başta olmak üzere bu üç gruba dayanmışlardır. Ancak nihai sonucu belirleyen askerî güç olduğundan hanedan üyelerinin isyanlarının bastırılmasında gulâmların rolü daha belirgindir.

C. TÜRKMENLERLE YAŞANAN SORUNLAR

Selçukluların bozkır geleneklerinden merkezi sisteme ve gulâm sistemine geçişi Türkmenlerle ilişkileriyle doğrudan irtibatlıdır. Nitekim çağdaş tarihçilerin birçoğu Selçuklulardaki Türkmen ve gulâm dengesini âdeta bir terazinin iki kefesi gibi ele almışlar, birinin rolünün arttığı yerde diğlerinin rolünün azaldığını ifade etmişlerdir.²³¹

Göçebe Türkmenlerin bozkır yaşam tarzında hayatta kalabilmek için dayanışmaları zorunluydu. Hane halkları kendilerini koruyabilmek ve ekonomik kolaylıklar için bir araya gelir, otlakları paylaşır ve birlikte göç edip birbirlerine yardımcı olurlardı. Yine aynı amaçlar için başka göçebe gruplarla bağ kurar, daha sonra siyasi ve ekonomik koşullara bağlı olarak dış dünyayla irtibatı sağlayacak boylara dönüşürlerdi. Boylar da benzer nedenlerle konfederasyonlar oluşturabilirdi. Topluluğun temeli akrabalığa dayanırdı, ancak temel birleştirici unsur siyasi çıkarlardı.²³²

Siyasal bir yapı olarak boy, altındaki oymakların özgürlüğünü kısıtlamak durumundaydı. Aileden oymağa kadar gruplar otlak bulabilmek için belirli bir özgürlüğe ihtiyaç duymaktaydı. Yeni ekonomik imkânlarla ya da otlak alanlarına kavuşan boylar birlikten kolayca ayrılabilmekteydi. Bu durum göçebe devletlerin sık sık ortaya çıkıp kolayca parçalanmalarını izah etmektedir.²³³ Zaman içinde boylar çok sayıda kollara ayrılıyor ve her zaman bir koldan başka kollar çıkıyordu. Türkmenlerin Selçuklularla ilişkisinde de bu durumu gözlemlemek mümkündür. Bazı Türkmen grupları Selçuklularla birlikte hareket ederken bazıları da karşı çıkabiliyordu. Birliği oluşturan topluluklar her zaman kendi çıkarlarına öncelik tanıyorlardı. Bazen de çıkarlar gereği hasım safına geçenler de görülmekteydi.²³⁴

Göçebeler her zaman çıkarlarını en iyi gözetecek başarılı bir önderin altında toplanmayı tercih ederlerdi. Nitekim otlakları güvence altına alma ve dış dünyadan gelecek saldırılara karşı korunma isteği göçebe boyları Selçuklu ailesinin yönetimi

²³¹ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 105, 106.

²³² A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 68.

²³³ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 70.

²³⁴ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 69, 70.

altında birleşmeye itmişti.²³⁵ Yine de kendi yerel beylerinin emri altındaki Türkmenlerin tam anlamıyla kontrol altına alınması yağma ve ganimet ümidi olmadan savaştırılmaları zordu.²³⁶

Başlangıçta Selçuklu ordusunun temel unsuru göçebe Türkmenlerden oluşuyordu. Bunlar iyi kılıç kullanan savaşçılar olarak tasvir edilmektedir. Kılıçlarıyla ansızın saldırmakta, kurt ulumalarını andıran çığlıkları ve büyük özenle yetiştirdikleri hızlı atlarıyla göstermelik olarak çekilmekte, düşmanlarını ok yağmuruna tutmaktaydılar.²³⁷

Göçebe Türkmen algısı ise yerleşiklerin zihninde pek olumlu değildi. 12. yy. İslam coğrafyacısı el-İdrisî, göçebe Türkmenleri “Hakanları savaşçı, ihtiyatlı, kararlı, adaletli ve üstün meziyetlere sahip; halkı ise vahşi, kaba ve cahil olarak nitelemektedir.”²³⁸ Tuğrul Bey’in Nişabur’u ele geçirdiğinde sergilediği bazı davranışlar da onun şehirli yaşama alışkın olmadığını göstermekteydi ve yerel halk tarafından tahfif edilmesine neden olmuştu.²³⁹

Göçebe birlikleri sıkça komşuları üzerine yağma saldırıları düzenlemekte, esir, at, katır ele geçirmektedirler. Göçebe Türkmenlerin saldırgan tutumları, hayvanlarının bağ, bahçe ve tarlalara zarar vermesi, sık sık yerleşiklerle sorun yaşamalarına neden oluyordu. Otlakların iyi belirlenmesi göçebe ve yerleşikler arasındaki sürtüşmenin azaltılması için son derece önemliydi. Şehir, kasaba ve köy halkı ile ihtilaflar genellikle otlak nedeniyle çıkıyordu. Göçebe beylerin uçlara kaydırılmasının en önemli nedenlerinden biri de budur. Bu şekilde istikrarı bozan Türkmen kitleleri batıya sevk edilerek hem topraklarının genişlemesi sağlanıyor hem de bunların şerlerinden emin olunuyordu. Nitekim İbrahim Yınal’ın yönlendirmesiyle Türkmenler, Malazgirt, Erzurum ve Trabzon taraflarına yönelmişlerdi.²⁴⁰ Sınır boylarındaki Türkmen boylar Selçuklu hâkimiyeti altında askerlik ve sınır hizmeti görevlerini üstlenmekte ve otlaklar için vergi (hukuk-i mara’i) ödemektedirler. Ayrıca uzak yolculuklar yapan kervanlara sıkça emniyet hizmeti de sağlamaktaydılar.²⁴¹ Bu şekilde merkeze yardımcı olan göçebe topluluklara değer veriliyor ve onlar saygıdeğer tebaa kabul ediliyordu.

²³⁵ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 71.

²³⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s. 93.

²³⁷ Sergey G. Agacanova, *Selçuklular*, Ötüken, İstanbul 2006, s. 24.

²³⁸ Sergey G. Agacanova, *Selçuklular*, s. 243, 244; el-İdrisî, *Coğrafya*, I/498’den nakil.

²³⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 369.

²⁴⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 163, 164.

²⁴¹ Sergey G. Agacanova, *Selçuklular*, s. 24, 249

Ekonomik imkânların daralması, otlakların yetersiz gelmesi durumunda ise boylar birbirleriyle didişiyorlardı. Göç, savaş, kuraklık gibi nedenlerle üretim düştüğünde yağma bir geçim aracına dönüşüyordu.²⁴² Boylardan galip olanlar, mağlup olanları itaat altına alıyordu. Bu ilişkide ekonomik büyüme sürekli galip lehine olduğu için zamanla bağımlılık halini alıyordu. Kaşgarlı Mahmud bu durumu “Beylik kim zenginliğe (tavar) sahipse ona uygundur; malsız kalan bey, er ihtiyacını yaşamaktadır.” şeklinde ifade etmiştir.²⁴³ Selçuklu beylerinin Horasan ve İran’ı fetihleri hâkimiyetlerinin pekişmesine ve zenginleşmelerine neden olduğu gibi diğerlerinin bağımlılığını da arttırmıştı.

Otlakların korunması göçebelerin dayanakları olan atların hem de besin kaynakları olan diğer hayvan sürüleri için hayati önemdeydi. Otlaklara yönelen tehdit için göçebeler kolaylıkla harekete geçebilirken, farklı tehditler göçbeleri harekete geçirmek için yeterli olamayabiliyordu. Otlaklar göçbelerin hem güçlü hem de zayıf noktalarıydı; yeni otlaklara ihtiyaç olduğunda hızlı bir şekilde harekete geçebiliyor, ihtiyaçları yoksa başka nedenlerle harekete geçirilmeleri zor olabiliyordu.

Türkmenlerle ilgili iki boyut öne çıkmaktadır. Birinci boyut yerleşiklerle yaşadıkları sorunlar, diğeri ise kendi aralarında yaşadıkları rekabet ve çatışmalardır. Selçuklularda her ikisinin de örnekleri görülmektedir. Çağrı Bey’in Rûm beldelerine yaptığı başarılı sefer sonrası Tuğrul ve Çağrı beylerin etrafında toplanan kalabalığı görünce amcaları Arslan Yabgu’da “kin ve kıskançlık ateşi” tutuşmuş melik ve sultanların saldırılarına bahane olacağı gerekçesiyle adamlarının dağıtılmasını istemişti.²⁴⁴ Arslan’ın hapsedilmesinden sonra aile içinde kimin başa geçeceği hususunda tartışmalar çıkmıştı. Gazneli baskısı ve Arslan’ın Kâlencer Kalesinde mahpusken ölmesi üzerine Arslan’a bağlı bazı Türkmen beylerin ittifaktan ayrılıp batıya yöneldikleri de malumdur. Bu, Selçuklu göçerleri içindeki ilk kırılmaydı ve Tuğrul ve Çağrı Beylerin Türkmenler üzerindeki etkisi tehlikeye girmişti. Daha sonraki yıllarda Gazneli Mesud’un (432/1040) barış önerilerine Musa Yabgu’nun olumlu, Tuğrul ve Çağrı’nın olumsuz cevap vermesi aile içindeki ayrılıkları göstermesi açısından manidardır.²⁴⁵

²⁴² Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 326.

²⁴³ Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, s. 252.

²⁴⁴ Mirhând, *Ravzatü’s-Safâ*, s. 30.

²⁴⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 365.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin merkezî bir rol üstlenerek Gazneliler karşısında başarılı savaşlar vermesi, siyasi otoritelerini iyice sağlamlaştırmıştı. Bahsedildiği üzere Gazneli baskısı ve Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra Türkmenler, Balhan ve Irak Türkmenleri olarak ikiye ayrılmışlar, Irak Türkmenleri Selçukluların kuruluşunda rol almamışlar, yağmacılıkla geçen hayatlarını idame ettirmek istemişlerdi.²⁴⁶ İbrahim Yınal'ın Rey'i işgali sırasında Azerbaycan'a çekilmişler, kendilerini huzura çağıran Tuğrul Bey'in elçisine de Sultan'ın otoritesini kabul etmekle birlikte huzura gelmeyeceklerini, ısrar halinde ise Horasan veya Rûm ülkesine kaçacaklarını bildirmişlerdi.²⁴⁷

Bu Türkmenlerle Selçuklular arasındaki ilişki, klasik sultan-teba ilişkisinin dışındadır. Bunların 1043 ve 1044 yıllarında Güney Doğu Anadolu ve özellikle Musul'a yaptıkları saldırılardan şikâyet eden Büveyhoğulları hükümdarına verdiği cevapta Tuğrul Bey, bu Türkmenlerin tedip edileceklerini ve yakın zamanda itaat altına alınacaklarını belirtirken Mervanoğulları hükümdarına verdiğini cevapta ise mal ve para karşılığında bunlardan gayri Müslimlere karşı istifade edebileceğini ve bunların uzaklaşmalarını sağlayacağını bildiriyordu.²⁴⁸ Mezkûr Türkmenler, bir taraftan Tuğrul Bey'in emirlerine karşı gelirken diğer taraftan Musul'u ele geçirdiklerinde hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmuşlardı.²⁴⁹

Hille ve Musul Arap hükümdarları karşısında yenilen (1044) bu Türkmenler, Tuğrul Bey'in affına nail olup emrine girmişlerdi. Sultan Anasıoğlu ve Boğa/Buka adlı iki Türkmen beyine Diyarbekir ve çevresini ikta etmişti. Ancak bu iki bey, Diyarbekir'i ele geçirmeleri gerekirken sarhoş bir şekilde Diyarbekir surları altında birbirlerini yaralayıp öldürmüşler, Tuğrul Bey de bu tür beylere vazife vermekten vazgeçmişti.²⁵⁰

Tuğrul Bey'in defalarca Bağdat'a çağrılmasına rağmen, uzun süre davete icabet etmemesinin bir nedeni de Türkmenlerin problem çıkarmasından korkması olmalıdır. Türkmenlerin ele geçirdikleri her şehri yağmalama istekleri, onları bu şehirlerde düzeni sağlayıp kalıcı bir hâkimiyet tesis etmek isteyen Selçuklu sultanıyla karşı karşıya getiriyordu. Nitekim Türkmenlerin Nişapur'u yağmalamak istemeleri Tuğrul Bey'le

²⁴⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s. 94, 95.

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X., s. 212; Sümer, *Oğuzlar*, s. 94; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, s. 159.

²⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 160.

²⁴⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 95.

²⁵⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 161; Sümer, *Oğuzlar*, s. 96.

aralarının açılmasının en önemli sebeplerinden biri olarak gösterilir.²⁵¹ Ancak bu bir gelenektir, bu geleneğin uygulanmaması Oğuzların yüz çevirmelerine neden oluyordu. Yeni âlemde ise bu tür gelenekleri sürdürerek ayakta kalmak, hâkimiyeti sürdürmek mümkün değildi.²⁵²

Bunların verdikleri sözleri her zaman tutmamaları, yerleşik yerli halklarla çoğu zaman iyi geçinememeleri ve sürekli yağmalarda bulunmaları ve yağmalar sırasında da herhangi bir hukuka uymamaları Selçukluları zor durumda bırakıyordu.

Türkmenler merkezî yönetime karşı neredeyse tüm isyan teşebbüslerine destek vermişlerdir. İbnü'l-Esîr'in aktarımına göre Türkler (Türkmenler) uzun süre çoluk çocuklarından ayrı kaldıkları için Tuğrul Bey'den hoşlanmıyorlardı.²⁵³ İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'le asla barışmayacağına, Türkmenlerin onayı olmadan kimseyi vezir tayin etmeyeceğine söz vermesi Türkmenlerin, Tuğrul Bey'den de yerli vezirlerinden de memnun olmadığını göstermektedir.²⁵⁴

Kutalmış'ın taht mücadelesi sırasında dayandığı Türkmenlerin sayısı 50 bini aşmıştı.²⁵⁵ Kutalmış yenilince Alparslan; Resul Tegin, Mansur ve Türkmen beylerini öldürtmek istemiş ancak Nizâmülmülk buna karşı çıkmıştı.²⁵⁶ Melikşah tahta çıktığında Türkmenlerin amcası Kavurd'a desteklerini önlemek için Nizâmülmülk tarafından 500 bin dinar harcanmıştı.²⁵⁷

Türkmenlerin çıkardıkları sorunlar yüzünden Tuğrul Bey, idaresi altındakilere ganimet temin etmekle sorumlu bir bey olmaktan uzaklaşıyor, Gazneli sultanları gibi gulâmlardan oluşan hassa ordusuna ve yerli mülki idarecilerden oluşan yönetim kadrosuna sahip bir hükümdara dönüşüyordu.²⁵⁸ Başka hanedanlarda yetişmiş Erdem, Gevherâyîn, Aytegin Süleymânî gibi gulâmların Tuğrul Bey'in yanında olduğunu görüyoruz. Gulâmların orduda istihdamı ise Türkmenlerin memnuniyetsizliğini arttırdığı gibi saltanat mücadelesine kalkışan Selçuklu beylerine desteklerine neden oluyordu.²⁵⁹

²⁵¹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.161, 162.

²⁵² Sümer, *Oğuzlar*, s. 99.

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., IX, s. 488.

²⁵⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 162, 163

²⁵⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 163.

²⁵⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s. 100.

²⁵⁷ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 163.

²⁵⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s. 97.

²⁵⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 162.

Kutalmış isyanında hâkimiyet alanı doğu olan ve bozkır geleneklerine daha uygun davranması beklenen Alparslan'ın yanında Kül-Sarığ, Pehlivan, Altun-Tah, Sav-Tegin, Buldacı, Sunkurca, Ağacı gibi çoğu memlûk menşeli komutanlar vardı. Alparslan'ın büyük emirleri arasında Türkmen beylerinin görülmemesi ²⁶⁰ gulâm sisteminin ne kadar hızlı benimsendiğinin bir göstergesi olsa gerektir.

Alparslan bir Türkmen beyi olan Afşin'in yanında memlûk Gümüştekin'i göndermiş, çıkan bir tartışma sonucunda Afşin, Gümüştekin'i öldürmüştü. Bu da Alparslan'ın Türkmen beylerinden çok, gulâmlara güvendiğini göstermektedir. Nitekim Selçuklularda gulâm istihdamı artarken bazı Türkmen grupları Suriye'de Arap hükümdarlarının emrine girmeye başlamışlardı. ²⁶¹ Hatta Azerbaycan sınır bölgesinde yaşayan Nâvekiyye Türkmenlerinin bir kısmı Alparslan'la arası bozulan Erbasan'la birlikte Bizans'a sığınmıştı. Kutalmışoğullarının Türkmenlerle birlikte Anadolu'ya yönlendirilmesiyle Türkmenler, büyük oranda sorun olmaktan çıkarılmışlardır. Doğuda boy beylerinin üzerine, taşra veya merkezi teşkilattan özel memurlar (vali, naib, şahne) ataması ²⁶² Selçukluların Türkmenlerden daha çok gulâmlara güvendiğinin bir başka örneğidir.

Merkezî yönetimden uzaklaştırılmakla birlikte Türkmenler Selçukluların önemli bir askerî gücü ve tebaası olmaya devam etmişlerdir. Melikşah döneminde de Artuk Bey, Çubuk Bey ve Alpoğlu Yağısıyan gibi Türkmen beylerine önemli görevler verilmiştir. Neticede Artuk Bey Suriye meliki Tutuş'un emrine girerek Melikşah'tan uzaklaşmıştı. Nizâmülmülk, devletin kuruluşunda emekleri geçen Türkmenlerin çocuklarının terbiye edilerek hizmete alınması, bu şekilde devlet nimetlerinden istifade ettirilerek onların da memnun edilmesi gerektiğini belirtir. ²⁶³ Uygulamanın başı kabul edilen vezirin Türkmenlerin sistem içine katılmasını savunması, hem Türkmenlerin yönetimden dışlandığını hem de istihdamlarının Selçuklulara katkı sağlayacağını gösteren önemli bir veridir.

Türkmenlerin önemsendiğini gösteren ikinci bir örnek ise Sancar dönemine aittir. Sancar'ın fermanlarından birinde şöyle denilmektedir: “Tebaanın arasında en fazla merhameti, dikkati ve özeni hak edenler çöl ve bozkırda yaşayan insanlardır; onlar yerleşim alanlarından uzakta yaşamaktalar ve onların selameti veya felaketi hakkındaki

²⁶⁰ Sümer, *Oğuzlar*, s. 107.

²⁶¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 107.

²⁶² Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, s. 253

²⁶³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 73.

malumat sarayımıza geç intikal etmektedir. Onlar, ürettikleri mal ve mamullerle insanların ticarî refahının, gelirinin, servetinin ve kalkınmasının artmasına yardımcı olmaktadır; bu necip ve sade insanların o bereket ve refahta payları bulunmaktadır.”²⁶⁴

Tuğrul, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde isyan eden hanedan üyelerinin en büyük destekçileri Türkmenlerdir. Bu nedenle Türkmenler gulâmlarla dengelenmeye çalışılmış büyük oranda da başarı sağlanmıştır. Melikşah’ın ölümünden hemen sonra Berkjaruk’un tahta geçirilmesinde Nizâmülmülk’e bağlı birliklerin oynadığı role bakılırsa denge artık tamamen gulâmlar lehine bozulmuştur. Artık taht mücadelelerinde belirleyici güç gulâmlardır. Berkjaruk döneminden itibaren isyan eden hanedan üyelerinin yanında daha çok gulâm komutanlar yer almaktadır. Gulâmların bu dönem isyanlarında ya da hanedan mensuplarının mücadelelerindeki rolleri, Türkmenlerden çok daha fazladır. Bu emirlerin saf değiştirmeleri, Emir Üner örneğinde olduğu gibi saltanat iddiasında bulunanların çıkması durumun vahametini göstermektedir.

Aşağıdaki tabloda Selçukluların ilk dönemlerinde taht mücadeleleri ve hanedan üyelerinin çıkardığı isyanlar isyanlarda Türkmenlerin rolleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 2. Selçukluların ilk dönemlerinde taht mücadeleleri ve Türkmenlerin rolleri

YIL	SULTAN	ÂSİ MELİK	YER	SONUÇ
441/ 1049-50	Tuğrul Bey	İbrahim Yınal	Sermac Kalesi	İbrahim Yınal Türkmen güçlerine dayanarak isyan etti, yenildi, bağışlandı.
449/ 1057	Tuğrul Bey	Resul Tegin b. Arslan Yabgu	Huzistan	Resul Tegin Türkmenlerin desteğiyle isyan etti, yenildi, halifenin şefaatiyle bağışlandı.
450/ 1058	Tuğrul Bey	İbrahim Yınal	Hemedan-Rey	İbrahim Yınal yine Türkmenlere dayanarak isyan etti, yenildi, boğularak öldürüldü.
453/ 1061	Tuğrul Bey	Kutalmış	Cibal	Gulâm Humartekin, Türkmenlerin desteğiyle ayaklanan Kutalmış’ı kuşatmış daha sonra çekilmek zorunda kalmıştır.
455/ 1063	Tuğrul Bey	Kutalmış	Girdkuh	Ordu komutanı Amîdül-mülk Kündürî, Tuğrul Bey’in ölümü üzerine kuşatmayı kaldırmıştır.
455/ 1063	Alparslan	Kutalmış	Rey	50 bin Türkmen’in destek verdiği Kutalmış yenilmiş, kardeşi ve büyük oğlu esir edilmiştir. Bunlar Nizâmülmülk’ün araya girmesiyle affedilmişlerdir.
457/ 1065	Alparslan	Kavurd	Kirman	Hacip Altuntaş ve Çavlı komutasındaki öncü birlikler Kavurd’un öncü birliklerini hezimete uğratmış, Kavurd yenilmiştir. Sultan, Kavurd’u affetmiştir.
459/ 1066-67	Alparslan	Kavurd	Kirman	Kirman meliki Kara Arslan (Kavurd) Sultan Alparslan’a isyan etti. Öncü birliklerinin yenilmesi üzerine tekrar Alparslan’a itaatini arz etti.
462/ 1069-70	Alparslan	Kavurd		Alparslan’ın gönderdiği Türk ve Türkmenlerden oluşan binlerce kişilik bir ordunun desteğini alan

²⁶⁴ Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, s. 244; Müeyyidü’l-Devle Müntecebüddîn Bedî’ Atabek el-Cüveynî, *Kitabu ‘Atebetü’l-Ketebe – Mecmu’a Murâselâti Divani Sultan Sancar*, tsh. Muhammed Kazvîni – Abbâs İkbâl, Şeriket-i Sihami Çap, 1329 (ŞH) Tahran, s. 80-82.

				Arslanşah, babası Kavurd'a saldırmış ancak yenilmiştir.
465/ 1072-73	Melikşah	Kavurd	Hemedan	Nizâmülmülk, 500 bin altın 5 bin elbise dağıtarak Türkmenleri Melikşah'ın yanına çekmeye çalışmış, başarılı da olmuştu. Ancak Kavurd Türkmenlere belirli vaatlerde bulunmuştu. Savaş Melikşah tarafından kazanılınca Türkmenler, Melikşah taraftarlarını yağmalamışlardı. Sonuçta Kavurd esir edilmiş, Nizâmülmülk'ün bir planıyla intihar süsü verilerek öldürülmüştür.
474/ 1081-82	Melikşah	Tekiş	Nişabur	Yenilen Tekiş, Melikşah tarafından affedilmiştir.
477/ 1084-85	Melikşah	Tekiş	Serahs	Emir Bozan ve Porsuk komutasındaki ordu karşısında Tekiş yenildi. Gözlerine mil çekildi.
485/ 1092-93	Berkyaruk	Terken Hatun	Berucird	Terken Hatun'a bağlı ordu yenilmiştir. Savaşın kaderini Nizâmülmülk'e bağlı emir ve askerler belirlemiştir.
488/ 1095	Berkyaruk	Arslan Argun	Horasan	Sultanın amcası Böri-Pars, Emir Mesud b. Tacir ve Emir Altuntaş, Arslan Argun'u hezimete uğrattı, Arslan Argun Belh'e kaçtı.
488/ 1095	Berkyaruk	Arslan Argun	Horasan	Böri-Pars'ın Emir Altuntaş ile Emir Mesud'u öldürmesi Türkmenlerin desteğini çekmelerine neden oldu. Böri-Pars yenildi, boğduruldu. Arslan Argun 490 yılında bir gulâmı tarafından öldürüldü.
488/ 1095	Berkyaruk	Tutuş	Rey- Daşılı	Tutuş yenilmiş ve savaşta öldürülmüştür.
490/ 1097	Berkyaruk	Emir-i Emirân Muhammed	Horasan	Sancar, Berkyaruk'un talimatıyla Gazne ordusu tarafından desteklenen Emir-i Emirân Muhammed'in isyanını bastırmış, Emir'i yakalayarak gözlerine mil çekirmiştir.
493- 498/ 1099- 1105	Berkyaruk	Muhammed Tapar	Hemadan- Sefidrud, Ruzrâver, Rey ve Hoy	Berkyaruk ile Tapar arasındaki mücadelede Türkmenlerden ziyade gulâm emirler ön plandadır. Ancak her iki tarafın asker sayılarının azalıp çoğalmasında Türkmenler etkilidir. Çıkarlarına göre bir tarafı diğerine karşı desteklemektedirler.

Türkmenlerin taht mücadelelerine aktif katılımları ve meliklerin isyan girişimlerine verdikleri destek, sultanların daha fazla gulâm edinmelerine ve zamanla Türkmenlerin merkezî yönetimden dışlanmalarına sebep olmuştur. Diğer bir neden de yönetimlerin varlıklarını sürdürebilmek için düzenli gelirlere ihtiyaç duymalarıdır. Orta Çağ'da ise bu daha çok tarım ürünlerinden ve bunların ticaretinden elde edilirdi.

Selçukluların ele geçirdikleri Horasan, Hârizm, Irak gibi yeni yerler büyük oranda tarla, bağ, bahçe, köy ve şehirlerden oluşmaktaydı. En temel geçim kaynakları ziraat ve hayvancılıktı. Hayvancılık hem göçebe hem de yerleşikler tarafından icra edilebilirken ziraat için yerleşik olmak ve toprağın ekime uygun tarla haline getirilmesi gerekiyordu. Bu da ağaç ya da yabancı bitkilerin yok edilmesi ya da bataklığın kurutulmasıyla mümkün oluyordu. Tarlalar yağmur aracılığıyla doğal olarak bazen de kanallar aracılığıyla göl veya göletlerden sulanıyordu. Daha çok buğday, arpa, darı,

pamuk, hayvanlar için de ot²⁶⁵ yetiştiriliyordu. Hububatın yanında sebzeçilik ve meyvecilik de yapılıyor; kavun, üzüm, erik, elma, armut ayva içde gibi meyveler ve kabak, soğan, şalgam vb. sebzeler yetiştiriliyordu.²⁶⁶

Irak, Horasan ve Hârizm'de açılan veya yenilenen sulama kanalları ile zirai üretim büyük oranda artmış, zirai ürünler en büyük ticaret emtiasına dönüşmüştü. Melikşah'ın kaldırdığı ticaret ve gümrük (mukûs) vergisi toplamda 600 bin dinar tutuyordu. Melikşah, hazinenin uğradığı zarara rağmen ticaretin gelişmesi için bu kararından vazgeçmedi. Aynı dönemde eyaletlerin ödediği vergilerin miktarı 210 milyon dinara ulaşmaktaydı.²⁶⁷ Nizâmülmülk, âmillerin tahsil ettikleri haraç ve öşürleri nezaketle ve hasattan sonra talep etmeleri gerektiğini belirtir. Aksi taktirde mahsuller yarı fiyata satılır, üreticiler sıkıntıya düşer, işsiz güçsüz kalırlar. Gerekirse yoksul düşen, tohumla ve öküze ihtiyaç duyanlara borç verilmelidir.²⁶⁸ Bir ülke mâmur, gelirler iyi, meyveler çok, çayırlar şen ve av yerleri bereketliyse işler yolunda demektir.²⁶⁹

Selçuklularda gelirlerin büyük bölümünü oluşturan ziraî üretimin ve bunun ticaretinin korunması gerekmektedir. Oysa ziraat için bir toprak parçasının kullanılmaya başlanması buraları gerek otlak gerekse de güzergâh olarak kullanan Türkmenlerle sorunların yaşanmasına neden oluyordu. Özellikle kuraklık zamanlarında artmak üzere fırsat buldukça göçebe Türkmenler, şehir merkezlerini de yağmıyorlardı.²⁷⁰ Selçuklu idaresi, hem hayvan yetiştiren ve ordunun askerî gücünü oluşturan göçebeleri, hem büyük emeklerle ziraî üretim yapan çiftçileri hem de ürünleri kervanlar aracılığıyla taşıyarak ticaret yapan, vergisini ödeyen tüccarı korumak zorundaydı. Bu da zaten bunlara tehdit oluşturan Türkmenlerle mümkün olamazdı. Türkmenlerden bağımsız bir güce ihtiyaç vardı ki en uygun seçenek gulâmlardı.

D. COĞRAFYAYA BAĞLI DEĞİŞEN SAVAŞ USULÜ

Her coğrafya kendine has yaşam tarzı üretir. Yağışlı iklim, çöl ve bozkır şartları insanların günlük hayatını etkilediği gibi savaş araçlarını da etkilemektedir. Büyük şehirlerin kuşatılması ve savunulmasında kullanılan savaş aletleri ile bozkırda obalar arası savaşta kullanılanlar doğal olarak farklılaşmaktaydı.

²⁶⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'de önemine binaen padişahın geçeceği yerlere mahsul/ ot depolanmasına dair bir başlık açmıştır. Bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 85.

²⁶⁶ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 486-502.

²⁶⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 338, 339.

²⁶⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 19.

²⁶⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 31, 111.

²⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 292, 293.

Bozkırlarda yaşamlarını sürdüren göçebeler, belirli yaylak ve kışlaklar arasında göç ederlerdi. Bir saldırı sonunda sürülmez veya iklim koşulları sonucu topraklarını terk etmek zorunda kalmazlarsa yaylak ve kışlaklarından ayrılmazlardı. Sayıları epeyce az olan surlarla korunan yerleşim yerleri daha ziyade hükümdara, maiyetine ve askere mahsustu. Hükümdarın otağı ve ordugâhı özel birlikler tarafından korunurdu. Bu özel birlikler Hunlarda ve Göktürklerde hanedan ve hanedana yakın boylar içinden seçilirdi.²⁷¹ Halkın büyük çoğunluğu ise çadırlarda surların dışında yaşar ve ancak savaş halinde surlara sığınır.²⁷²

Her an tehlikeye açık bozkır yaşamının gereği olarak neredeyse herkes süvari ve savaşa hazır durumda idi. Askerî eğitim neredeyse yürümeyle birlikte başlardı. Çocuklar önce koyunlara bindirilir; fare, gelincik, kuş gibi daha sonra tavşan, tilki gibi hayvanlara ok attırılırdı. İlk gençlik çağlarına ulaşan herkes çok iyi derecede ata biner ve at sırtında ok atar hale gelirdi. Çatışma ve savaş olmadığı durumlarda sürekli avları askerî tatbikat işlevi görür, orduyu oluşturan bireyleri sürekli savaşa hazır tutardı. Bunun yanında at yarışları, güreş vb. etkinliklerle savaşçılar zinde tutulurdu.²⁷³

Ordu hafif silahlı ve hareketli süvarilerden oluşuyordu.²⁷⁴ Bozkır savaşçıları savaşlarda silahlarını ve yiyeceklerini²⁷⁵ yanlarında taşırlardı. Asıl silahları ok ve yaydı, bunun yanında kılıç, mızrak, topuz, kamçı, kement gibi yakın savaş silahlarından bir ya da ikisini de taşırlardı. Yağmur yayların kirişlerini gevşetip yayın kullanımını zorlaştırdığından yağmurlu havalarda yay tercih edilmezdi.²⁷⁶ Hafif silahlar yüz yüze çarpışmalarda askeri avantaj sağlamakla birlikte, kale ve sur engellerini aşmaya müsait değildi. Şehir ve kale kuşatmaları genellikle uzun süre kuşatmayı sürdürmek ve şehir halkının teslimini beklemek şeklinde olurdu. Şehir uzun süre direnirse kuşatmayı bitirmek zorunda kalırlardı. Şehir kuşatmaları yapan diğer ordular ise silah ve yiyeceklerini arabalarla taşır, orduyla birlikte binlerce koyun, sığır sevk ederlerdi.²⁷⁷

Bozkır savaş sistemi hareket ve sürat üzerine kurulu olup savaşlar genellikle kısa ve kesin sonuçlu olurdu. Bozkırda genellikle kalelerle savunma yapılmazdı. Düşman

²⁷¹ Ahmet Taşağıl, “İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu”, *Türkler ve Askerlik*, İstanbul Yayınları, Edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 35.

²⁷² Yılmaz Can, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler, III*, s.259.

²⁷³ Ahmet Taşağıl, agm., s. 25, 27.

²⁷⁴ Ahmet Taşağıl, agm., s. 15, 16.

²⁷⁵ Ahmet Taşağıl, agm. s. 21.

²⁷⁶ Ahmet Taşağıl, agm., s. 28.

²⁷⁷ Ahmet Taşağıl, agm., s. 22, 23.

güçlü ise ordu, bozkırın derinliklerine çekilerek ya da dağlara, vadilere saklanarak varlıklarını korurlardı.²⁷⁸

Hafif süvarilerin kullandığı birçok ok, yay, sadak, mızrak çeşidi mevcutken sadece bir defa kale ve mezar tümseği anlamında kurgan (korgan)'dan ve iki yerde de zırh anlamında say (say-yarık) ve yarık (yaruk)'tan bahsedilmesi bozkır yaşam tarzında kullanılan silah türlerini de gözler önüne sermektedir.²⁷⁹ Oysa büyük şehir ve kalelerin olduğu bölgelerde hafif silahlarla şehirleri zapt etmek ve hâkimiyeti sürdürmek mümkün değildi. Örneğin Malazgirt Savaşı öncesinde Bizans ordusunda kale delicileri, lağımıcılar, çarhçılar, arabacılar ve mancınıkcılarla birlikte çok sayıda usta, 800 mandanın çektiği nal ve çivi taşıyan 400 araba ile içlerinde silah, mancınık ve diğer savaş aletlerinin bulunduğu 1000 araba mevcuttu. Bunların içinde 1200 kişinin çektiği ve on kantar ağırlığında taşlar fırlatabilen bir mancının olduğu da zikredilmiştir.²⁸⁰

Görüldüğü üzere yerleşik bölgelerin fethi için ağır silahlara ihtiyaç vardı. Bunlardan bazılarının yapımı ustalık, kullanımı ise onlarca askerin eşgüdümlü çalışmasını gerektiriyordu. Diğer taraftan yerleşikler göçebeler gibi küçüklükten itibaren askerî eğitimle yetişmiyorlardı. Bunlar çiftçilik, ziraat, el sanatları, ticaret gibi mesleklerle uğraşıyorlardı. Tehlike anında silahaltına alınmaları ve başarılı olma ihtimalleri yok denecek kadar azdı. Bu yüzden ağır silahları kullanabilecek, savaşa hazır profesyonel askerlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Abbasi, Sâ mânî ve Gaznelilerde başarılı bir şekilde uygulanan gulâm sistemini benimsemek, Selçuklular için en makul seçenektir. Nitekim Gazneliler karşısında zafer kazanmalarını sağlayan saf değiştiren gulâmları istihdam ettikleri gibi Büveyhî bakiyesi bazı gulâm komutanları da kullanmışlar ve zamanla kendileri de gulâmlar yetiştirmeye başlamışlardır.

E. GAZNELİ VE BÜVEYHÎ BAKİYESİ GULÂMLARIN İSTİHDAMI

Selçukluların gulâm sistemine geçişlerinde Horasan'a girdikleri 1035 yılından 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşına kadar olan süreç çok önemlidir. Bu beş yıllık süre zarfında Selçuklular, hem yeni coğrafyada tutunmak için yerli yöneticilere dayanmanın önemini kavramışlar hem de düşmanları Gazneliler nezdinde gulâm sistemini, olumlu ve olumsuz yönleriyle tanıma fırsatı bulmuşlardır.

²⁷⁸ Ahmet Taşagıl, agm., s. 34.

²⁷⁹ Ahmet Taşagıl, agm., s. 36-41.

²⁸⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara 1988, s. 54.

7 Zilkade 429/1038 tarihinde Gazneli sarayına ulaşan Nişapur Sahib-i Beridi Muzaffer Cumahî'nin kaleme aldığı ve Beyhakî'nin aktardığı bir mektup (ملطفة=mulattife), Selçukluların; yerli yönetici kesimle iletişime geçip onları nasıl istihdam ettiklerini ihtiva eden önemli bilgiler aktarmaktadır. Mektup, Gazneli komutanı Sübaşı'nın Selçuklular karşısında yenilgisinden on iki gün sonra İbrahim Yinal'ın Nişapur önlerine gelmesinden sonra yaşananları ayrıntılı bir şekilde anlatır. İbrahim Yinal, elçisi aracılığıyla kendisinin Tuğrul Bey, Davud Bey ve Musa Yabgu'nun öncüsü olduğunu belirtmiş ve şehrin kendisine teslimini istemiştir. Şehir ahalisi, "elini kan ve yağmayla yıkamış" topluluk şeklinde tavsif edilen Selçuklular'dan korkmaktadır. Ancak Sübaşı gibi ünlü bir komutanı yenen bir orduya direnemeyeceklerine karar veren Nişapur âyânı, İbrahim Yinal'a elçisi aracılığıyla başka yerlerde yaptıkları gibi boyun vurma, yağma vb. ibretlik cezalandırma âdetlerini terk etmeleri şartıyla teslim olacaklarını bildirirler. İbrahim Yinal, verdiği cevapta birkaç hususu vurgular: Birincisi, daha önce ölçsüz yağma yapıp, şiddet uygulayanlar basit insanlardır. İkincisi, Tuğrul Bey adil bir padişah, diğerlerinden farklıdır. Üçüncüsü daha önce halkın basit kesimi tarafından serdedilen olumsuzluklar, savaşın zaruri neticesi idi; çünkü onlar teslim olmamıştı. Burada ise durum farklıdır, şehrin teslim olmasıyla artık burası kendi vilayetleridir. Yağmaya, şiddete asla müsaade edilmeyecektir, kimse de buna cesaret edemeyecektir.²⁸¹ Nişapur âyânını bu şekilde teskin eden İbrahim Yinal'ın şahsında Selçukluların, bölgede kalıcı olmak için yerel halkla iyi geçinmenin zarureti kavramış olduğu görülmektedir.

Mektuba göre İbrahim Yinal, sade kıyafetlerle iki yüz- üç yüz atlı ile şehre gayet mütevazı bir şekilde girdi. Şehir halkına güler yüzle davrandı, onları tatlı sözle selamlayarak halka muhabbet ve samimiyet gösterdi. Gazneli Mahmud ve Mesud'un ihtişamını görmüş ihtiyarlar ağlıyor, diğer taraftan da bu alayın basitliğine gülüyorlardı. İbrahim Yinal, kendisine gösterilen Bağ-ı Hurzemek'e yerleşti. Cuma günü hutbe Tuğrul Bey adına okutulacağı ve herhangi bir kargaşa çıkmaması için Sâlâr-ı Büzgan Ebu'l-Kasım, "silahlı üç-dört bin"²⁸² kişi getirdi.²⁸³

Tuğrul Bey ise birkaç gün sonra şehre ulaştı. Kadı Sâid hariç şehir âyânı onu karşılamaya çıktı. Yanında çoğu zırhlı üç bin süvari vardı. O, yayını kurmuş, üç okla

²⁸¹ Beyhakî, s. 518, 519.

²⁸² Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", çev. Aliye Toker, *Türkiyat Mecmuası* 17, (1972): 125-132.

²⁸³ Beyhakî, s. 519, 520.

birlikte omzuna takmış, tepeden tırnağa silahlı idi. Kalın bir aba giymiş, başında sarık, ayağında ise yünden/keçeden bir çizme vardı. Muhaddis Muvaffak ve Sâlâr-ı Büzgan'la konuşup bütün işleri Ebu'l-Kasım'a devretti. Tuğrul Bey Bağ-ı Şadyah'a indi. Ertesi gün Kadı Sâid, Alevilerin nakîbi ve ahali saraya geldi. Sarayın “hiç debdebesi kalmamıştı”. Evbaş takımı teklifsizce/küstahça Tuğrul Bey'le konuşuyordu. Tuğrul Bey, Mesud'un tahtında oturmuştu, Kadı Sâid girdiğinde ayağa kalktı. Yere yastıklar koydular, Kadı Sâid oraya oturdu ve: “Hudavendin ömrü uzun olsun. Bu taht Sultan Mesud'un tahtıdır ve onda oturmuştu. Gaybın neleri barındırdığı ve ne olacağı bilinmez. Aklını başına al, Allah'tan kork, adaletle davran. Haksızlığa uğrayanları dinle, bu askerlerin zulüm yapmasına izin verme. Çünkü zulüm, uğursuzluktur. Ben senin hakkını ödemeye geldim. Bir daha gelemem, çünkü ilim ve dersle meşgulüm, bunun haricindeki işlerle uğraşamam. Eğer verdiğim öğütleri dinlersen sana yeter.” dedi. Tuğrul Bey, “Buraya gelmeniz için size zahmet vermem, gerekirse bir aracı ile görüşlerinizi öğrenirim. Dediklerini kabul ettim ve bunları uygulayacağım. Biz yeniyiz ve buranın yabancısıyız. Tâziklerin (yerli halkın) âdetlerini bilmeyiz. (ما مردمان نو وغریبیم، رسمهای تازیکان ندانیم) Kadı, nasihatlerini bizden esirgemesin.” dedi.²⁸⁴

Gazne'ye gönderilen mektupta aktarılan tablodan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Daha önce bölgeye gelmiş yağma yaparak aşırı şiddet kullanmış Türkmenler yüzünden Selçukluların imajı yerel halk nazarında olumsuzdur. Bu olumsuz imajın düzeltilmesi gerekmektedir.

2. Gaznelilerin debdebesini ve şatafatını görmüş Muzaffer Cumahi gibi görevliler ve yerel halkın gözünde yöneticiler, sadece savaştaki başarılarıyla değil, ihtişamlarıyla da halkta saygı uyandırmalıdır. İbrahim Yinal da Tuğrul Bey de saraya yerleşmişlerdir. Kılık kıyafetlerinin ve davranışlarının saray gelenekleriyle tenakuz oluşturduğu ortadadır. Saray sadece mesken olmayıp *hâcib-i bozorg*, *hâcibler*, *âğâcî*, *perdedâr*, *nâib-vekîl* vb. saray büyüklerini; *câmedâr*, *ferraş*, *şarabdâr*, *çâşnîgîr* vb. saray küçüklerini barındıran bir idare merkezidir. Aynı zamanda hükümdarın hem halkına hem de farklı ülkelerden gelen elçilere karşı güç ve kudretini yansıtır.²⁸⁵ Göçebe hayattan yerleşiklerin dünyasına adım atan Selçukluların önünde iki seçenek vardı, ya kendi yaşam tarzlarını sürdürecekler ya da saray hayatını benimseyeceklerdi. Tuğrul Bey ikinci seçeneği tercih etti. Yabancı olunan bir coğrafyada kurulu düzeni sürdürmek

²⁸⁴ Beyhakî, s. 520, 521.

²⁸⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 80, 104; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 89.

ona daha makul gelmiş olmalıdır. Gaznelilerde saray görevlilerinin büyük bir kısmı gulâmlardan oluşuyordu. Tuğrul Bey Gazneli sarayına yerleşmeyi kabul ettiğinde başta gulâm sistemi olmak üzere saray geleneklerini de kabul etmiş oluyordu. Bu açıdan Selçukluların, ilk saraylarını ele geçirdikleri ilk şehir olan Nişapur'da inşa etmeleri de tesadüfî olmasa gerektir.²⁸⁶ Tuğrul Bey'in yerleşiklerin âdetlerini benimsemeye başlaması, yeni dünyaya uyum sağlayamayan beylerin itaatsizliğine ve kendisinden uzaklaşmasına neden oluyordu.²⁸⁷

3. Horasan sâlârı Sûrî'nin yanlış politikaları, Ebu'l-Kasım'ı küstürmüş, Nişapur gibi önemli bir şehrin Gaznelilerin elinden çıkmasına neden olmuştur. Selçuklular ise şehirleri elde tutabilmek için yerel yöneticileri ve halkı memnun etmenin önemini kavramış gözükmektedir. Bunun için teslim olan şehir halkının hak ve hukuklarını korumaları, kontrol dışı Türkmenlerin yağma ve haksızlıklarını önlemeleri gerekmektedir.

4. Nişapur örneğinde olduğu gibi 1035-38 yılları arasında Selçuklular, Gaznelilere karşı ciddi zaferler kazanıp güçlenmeye başlayınca Gaznelilerin yönetiminden memnun olmayan sivil ve askeri erkân, Selçuklulara iltihak etmeye başlamıştı. Bunlardan ilki, zikredildiği üzere Gaznelilerin Horasan sorumlusu Sûrî'nin zulmünden bıkip 3-4 bin adamı ile Selçuklular safına geçen Sâlâr-ı Buzgân Ebu'l-Kasım'dı. Nişapur'un önde gelen simalarından, kifayetli, zekâ ve deha sahibi Ebu'l-Kasım, Suri tarafından tevkif edilmiş ve dövülmüştü.²⁸⁸ Ebu'l-Kasım, Selçukluların Nişapur hâkimiyetinden önce Selçuklularla mektuplaşmış, yaptığı hizmetler Tuğrul Bey tarafından takdir edilmiş ve Selçuklu hizmetine alınmıştı. Daha sonra ise kendisine vilayet verilerek hilat giydirildi.²⁸⁹ Tuğrul Bey'in, Nişapur'da Çağrı Bey'e verdiği 500 bin dirhem ve diğer hediyeleri de Ebu'l-Kasım'ın tedarik ettiği zikredilmektedir.²⁹⁰

İbnu'l-Esîr'e göre Tuğrul Bey'in ilk veziri Ebu'l-Kasım el-Cüveyni idi.²⁹¹ Râvendî de Selçuklu vezirlerini sıralarken ilk önce Ebu'l-Kasım el-Kûbânî'yi

²⁸⁶ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *DİA*, XXXVI, s.119.

²⁸⁷ M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 53, 54.

²⁸⁸ Beyhakî, s. 519, 520; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 263, 272, 273; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 47; bkz. Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2011, s. 52-55.

²⁸⁹ Beyhakî, 521; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 274.

²⁹⁰ Beyhakî, 532.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, trc. IX, 400; Ebu'l-Kasım'ın nisbet adıyla ilgili farklılıklar için bkz. Abbas İkbâl, *Vezaret Der Ahde-i Selâtin-i Bozorg Selcûkî (432-552)*, İntişarat-ı Danişgâh-ı Tehran, Tahran 1384, s. 40

zikreder.²⁹² Ebu'l-Kasım, Gazneliler döneminde Bujgan/Büzgan sâlârı²⁹³ Nişâbur reisliği ve Horasan âmilliği²⁹⁴ yapmıştır. Kaynaklarda “sâlâr” olarak zikredilmesine rağmen Ebu'l-Kasım'ın Fars olması muhtemeldir.²⁹⁵ İlk vezirin “sâlâr” olması hem Gazneli hem de sonraki Selçuklu teamüllerine uygun değildir. Çünkü her iki devlette de vezirler genellikle ulemâdan seçilirdi. Ebu'l-Kasım'ın vezir yapılması, Gaznelilerin güçlerini koruduğu bu dönemde vezir olabilecek seviyedeki üst düzey bürokratların henüz Gaznelileri terk etmemiş olmasıyla izah edilebilir. Bu açıdan Ebu'l-Kasım'ın Tuğrul Bey tarafından istihdamını, Selçukluların yerel halkı yerel yöneticiler marifetiyle yönetmeye yönelik ilk adım ve ilk örnek olarak görmek mümkündür. Ancak dönemin itibarlı makamları olan sâlârlık, reislik ve âmillik gibi konumlarda bulunmuş bir devlet adamının gulâmlarının olmaması düşünülemez. Dolayısıyla Ebu'l-Kasım Selçuklu saflarına kendi gulâmlarıyla birlikte katılmış olmalıdır.

Haziran 1039'da yapılan Talhâb Savaşı öncesinde Gaznelilere hizmet eden Karahanlı şehzadelerinden Böri Tegin Selçuklulara katıldı. Gaznelilerden Emir Yusuf,²⁹⁶ Hâcib-i Bozorg Ali Karîb,²⁹⁷ Sâlâr Gazi,²⁹⁸ Sâlâr Eryaruk²⁹⁹'un adamları da efendileri öldürüldüğü için Selçuklulara sığınmışlardı. Yine Kadir Hacib, Süleyman b. Arslan Cazib ve daha birçok kimse de maiyetleriyle birlikte Selçuklular safına geçmişti. Çağrı Bey, tekrar saf değiştirme ihtimaline karşı bunların öncü olarak kullanılmasını istemiştir. Ona göre eğer efendilerine dönerlerse önde oldukları için Selçuklu ordusuna zarar veremezler, dönmez savaşacak olurlarsa hem güçlerinden faydalanılır hem de sadakatlerini ispat etmiş olurlar. Bu durum mültecilere açıkça ifade edilmiş, onlar ise: “Biz buraya efendilerimiz öldürüldüğü için korku ve zarurettten geldik. Kime, nereye gideceğiz? Bizi ordunun öncü gücü olarak görevlendirin neler yapacağımızı görün!”

²⁹² Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Rahatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr Der Tarih-i Âl-i Selçuk*, tsh. Muhammed İkbal, Mücteba Minevi, Tahran 1333, s. 98; ilk vezirlerin sıralaması ve için bkz. Abbas İkbal, s. 36-40; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8-9, Ankara 1967, s. 83, 84, 86.

²⁹³ İkbal, Vezâret, s. 40; Aydın Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 83.

²⁹⁴ Aydın Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 86.

²⁹⁵ Zahîruddin Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 18; Aydın Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 84.

²⁹⁶ Emir Yusuf, Sultan Mahmud'un kardeşi, Mesud'un amcasıdır. Emir Yusuf da başlangıçta Emir Muhammed'in tarafını tuttu. Daha sonra Mesud'a itaat etti. Karahanlılara sığınacağı yönündeki istihbari bilgilere dayanarak Mesud tarafından hapsedildi, 423 yılında hapiste öldü. Bkz. Beyhakî, 255-259.

²⁹⁷ Hacib-i Bozorg Ali Karib, Sultan Mahmud öldüğünde “Devletin en ileri gelen adamlarından bir olup işleri eline almıştı.” Bkz. Beyhâki, s. 33, 34. Emir Muhammed'i tahta geçirmiş, Mesud'un güçlenmesi ile Muhammed'i tahtan indirerek Mesud'a bağlanmıştı. Kardeşi ile birlikte Mesud tarafından tutuklanmış ve zindanda ölmüştür. Bkz. Beyhakî, s. 85-87, 114, 115.

²⁹⁸ Sâlâr Gazi, Sultan Mahmud döneminde Horasan sipehsâlârı idi. Başlangıçta Emir Muhammed'in tarafını tuttu. Sonra Horasan ordusundan büyük bir kısım ile Mesud'a bağlandı. Mesud döneminde önemli görevlerde bulundu daha sonra hapsedildi, 425 yılında hapiste öldü. Bkz. Bekhakî, 239-245, 401.

²⁹⁹ Eryaruk, Gazneli Mahmud döneminde Hindistan sâlârı idi. Mesud döneminde zindana atıldı ve öldürüldü. Malları ve gulâmları yağmalanırken gulâmlar direnmiş, silah bırakmaya zor ikna edilmişlerdir. Bkz. Beyhakî, s. 229-238.

teklifini getirmişlerdir. Nitekim çoğu Sultan Mesud’a bağlı (سلطاني) bin kadar sığınmacı süvarinin başında Böri Tegin ile bir o kadar gücün başında Süleyman b. Arslan Cazib, öncü olarak seçilmişti. Sultan Mesud ise kaçan askerlerin tekrar döneceklerine inandırılmıştı.³⁰⁰ 18 Ramazan 429/24 Haziran 1038 Çarşamba günü Türkmenler dört bir yandan Gazneli ordusuna saldırarak epeyce zayıat verdirdiler. Büyük bir yenilgi son anda önlenemedi. Beyhakî’nin deyiimiyle bu saldırıda Gaznelilerden kaçanlar çok çaba sarf ettiler, amaçları sadakatlerini göstermekti. Nitekim amaç hâsıl oldu ve Türkmenler,³⁰¹ sığınmacılardan bir kişinin bile Gazne ordusuna dönmediklerini gözleriyle gördüler. Casuslar, bunların döneceklerine dair yalan söyleyerek Gazneli yöneticilerini boş yere umutlandırmışlardı.³⁰²

Selçuklularla Gazneliler arasında 1035 yazında başlayıp 1040 Dandanakan Savaşı’na kadar devam eden süreç genellikle kısa aralıklı anlaşmalarla bölünen savaş durumudur. Selçuklular meydan savaşı yerine hızlı süvarilerine dayanarak saldırıp çekilme şeklinde süren yıpratma savaşları yapmışlardır. Bu dönemde ağırlıklı Gazneli ordusu genellikle savunmada, hafif süvarili Selçuklular ise saldırı pozisyonunda idi. Yapılan anlaşmalar ise kısa sürelidir ve iki taraf da birbirlerine güvenmemektedir. Türkmenlere/Selçuklulara gönderilen Hâkim Mutavvî’î’nin gözlemleri vakıayı özetler niteliktedir: “Bunların sözlerine aldanmamak gerekir, padişahlık fikri bunların kafalarında yer etmiştir. Bunlar, keskin kılıçtan başka bir şeyden anlamazlar. Hileden, gulâmları aldatmaktan, vilayetleri ele geçirmekten ve asker sayılarını arttırmaktan asla geri kalmayacaklardır.”³⁰³ Gazneli elçisinin ifadesinden Selçukluların, Gazneli ordusundaki gulâmları kendi saflarına çekmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ebu’l-Kasım’la mektuplaştıkları gibi muhtemelen bu gulâmlarla da mektuplaşıyorlardı.

1040 Dandanakan Savaşı öncesinde Ramazan ayında vuku bulan yıpratma saldırılarının birinde Selçuklu öncüleri bin kişilik bir Türkmen süvari grubu ile beş yüzü Gazneli ordusundan kaçıp Selçuklulara sığınan Böri Tegin’in emrindeki gulâmlardan oluşmakta idi.³⁰⁴ Gazneli ordusunda susuzluk, yiyecek sıkıntısı, hayvanlara yem bulunamaması, komutanlar arasındaki rekabet orduda hoşnutsuzluğa yol açıyordu. Sâlâr-ı Gulâmân-ı Has Beydoğdu gulâmlara hâkimdi ve onun sözünden çıkmazlardı.

³⁰⁰ Beyhakî, s. 536; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 287, 288; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 49.

³⁰¹ Beyhakî, olayların akışını aktarırken Türkmenler (ترکمنان) ile Selçuklular (سلجوقیان) ifadelerini çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanmaktadır. Bkz. s. 537, 574, 575. Türk ve Türkler (ترکان-ترک) kelimeleri ise genellikle Gaznelilerdeki gulâmlar için kullanılmaktadır. Bkz. s. 579, 580.

³⁰² Beyhakî, s. 537.

³⁰³ Beyhakî, s. 550, 551.

³⁰⁴ Beyhakî, s. 581; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 52.

Gulâmlara “Ölmeniz gerek!” dese ölürlerdi, ancak artık gulâmlar onu bile dinlemiyordu.³⁰⁵ Ramazanın sekizinci günü şiddetli bir Türkmen saldırısında Beyhakî, daha önce kaçmış gulâmların gelerek develer üzerindeki saray gulâmlarıyla konuştuklarını gördüğünü söylemektedir.³⁰⁶ Dandanakan Kalesi önünde su sıkıntısının oluşturduğu hengâmede saray gulâmları develerinden inerek savaşıacakları bahanesiyle zayıf tâziklerin atlarına el koydular. O gün Sultan Mesud’un aslan alametli 370 gulâmı ordudan ayrılarak Selçuklu saflarına katıldı. Daha önce ayrılan Böri Tegin’in emrindeki askerlerle buluştular.³⁰⁷

Selçukluların âdetâ kaderini değiştiren bu savaşın kazanılmasında, Gazneli ordusundan Selçuklulara sığınan gulâmların önemli rolü olmuştur. Bu yüzden bunlara askerî yapılanmada önemli roller verildi. Beyhakî’nin ifadesiyle vefasız, namert gulâmlara emirlik, valilik ve hargâh/saray verdiler. Bunlar nüfuz sahibi oldular, yağmadan ellerine geçenin haddi hesabı yoktu. Kimse bunlara söz söylemeye cesaret edemiyor, onlar ise “Bunu biz yaptık.” diyerek övünüyorlardı.³⁰⁸

Sultan Mesud’un “Mahmudiler” adı verilen babası Mahmud döneminden kalma bazı kumandanları çeşitli entrikalarla saf dışı bırakması, danışmanlarını dinlemeden aldığı keyfî kararlar, sivil ve askerî erkâna karşı zulme varan davranışları çevresini rahatsız ediyordu.³⁰⁹ Selçukluların taze bir güç olarak tebarüz etmesi, bunların Selçuklu saflarına katılmalarına neden oluyordu. Dandanakan Savaşı’ndan sonra bu katılımlar hızlanmıştır. Mesela önce Gazneli Mahmud’un daha sonra Mesud’un hizmetinde kâtip olarak çalışan “Sefernâme” yazarı Nâsır-ı Hüsrev, 431 (1040) yılından sonra Çağrı Bey’in hizmetine girmiş, kendi aktarımına göre sarayda itibarlı bir konuma yükselmişti.³¹⁰ Ünlü vezir Nizâmülmülk Hasan b. Alî’nin serencâmı da Nâsır-ı Hüsrev’inkiyle benzeşmektedir. Babasıyla beraber Gazneliler’in Horasan valisi Ebû’l-Fazl Sûrî’nin yanında görev almış, Horasan tamamen Selçuklular’ın eline geçince her ikisi de Selçuklular’ın hizmetine girmişti. Nizâmülmülk daha sonra Melik Alparslan’ın veziri Ebû Ali Ahmed b. Şâdân’ın yanında kâtip olarak çalıştı. Vezirle arası bozulunca

³⁰⁵ Beyhakî, s. 585, 586.

³⁰⁶ Beyhakî, s. 585; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 331.

³⁰⁷ Beyhakî, 588; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 337; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 53.

³⁰⁸ Beyhakî, s. 593, 594; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 344; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 54.

³⁰⁹ Beyhakî, s. 501, 506, 526, 529, 530; Mehmet Altay Köymen, *Kuruluş Devri*, s.289.

³¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, M. Ganizade, İntişarat-ı Kitapfuruşi Mahmudi, Tahrân, 1341, s. 30; Nihat Azamat, Nâsır-ı Hüsrev, *DİA*, XXXII, s. 395.

Merv'e giderek Çağrı Bey'in hizmetine girdi. Çağrı Bey de onu Melik Alparslan'a tavsiye etti ve babası gibi görmesi gerektiğini söyledi.³¹¹

Bölgenin yeni hâkimleri, sadece askerî alanı değil; sosyal, siyasal ve ekonomik alanları da düşünmek zorundaydılar. Yerli halklarla ilişkilerin kurulması ve yürütülmesi; alınacak vergilerin hesaplanması, kaydedilmesi, harcanacak kalemlerin belirlenmesi ve bu işlemlerin takibi; bölgeye uyumlu idari mekanizmaların kurulması ve işletilmesi için bölgeyi tanıyan tecrübeli idarecilere ihtiyaç duyuyorlardı.³¹² Diğer taraftan Horasan'da bu özellikleri haiz Gazne bakiyesi idarecilerin de sığınabilecekleri siyasi güce ihtiyaçları vardı. İhtiyaçların tekabüliyeti bunların istihdamını gerektiriyordu. Bunları reddetmek; düşmanları çoğaltmak ve Gazne birikiminin rakip güçlerin eline geçmesi demekti. Bu yüzden idari alanda Gazneli bürokrasisinde görev almış kalem ehli tercih edilmiştir.³¹³ Maverâünnehr, Horasan, Irak, Suriye gibi klasik İslam devletlerinin hüküm sürdüğü, halkının büyük bir kısmını yerleşiklerin oluşturduğu topraklarda bozkır gelenekleriyle hükmetmek mümkün değildi. Gazneli ve Büveyhi bakiyesi yönetici sivil erkânın tercih edilmesi, Türkmenlerin dışlanmasına ve gulâm sisteminin daha çabuk benimsenmesine hizmet etmiştir.

Gulâmların Türkmenlere nazaran daha itaatli, terbiyeli ve bulundukları muhite intibak etmiş olmaları, tercih edilmelerini kolaylaştırmış olmalıdır. Nitekim Tuğrul Bey'den başlayarak Alparslan zamanında artarak sert mizaçlı, serkeş Türkmen beylerinin yerine gulâmlar istihdam edilmiştir.³¹⁴

Gulâmlar genel olarak Türkmenlere kıyasla daha itaatkâr kabul edilir. Ancak sadakatleri tartışmalıdır. Türkmen beyleri herhangi bir karar anında kabul veya red şeklinde açık tavır alırken gulâmlar, genellikle sultana ya da emîre muhalefet göstermezler ancak emirleri uygulamada sadakatsiz davranabilirlerdi. Bu durumun somut örneklerini Sultan Mesud'un hayatında bolca görmek mümkündür. Sultan Mesud önemli karar öncesi askerî ve sivil erkânla istişarede bulunduğu sivil erkân genellikle görüş bildirir, askerî erkân ise "Hüdâvend en iyisini bilir." şeklinde cevap verirdi.³¹⁵ İş, kararları uygulamaya geldiğinde ise Hâcib Sübaşı örneğinde olduğu gibi

³¹¹ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, s. 194; Hani Abu al-Rub, *el-Vezir Nizâmülmülk ve Devruhu oe'l-Hayati'l-'Amme fi'd-Devleti'l-Selcukiyye, Mecelletü Cami' li'l-Ebhas (el-Ulûmu'l-İnsaniyye)* XXII, s. 3, 2007, s. 870, 871.

³¹² Mustafa Alican, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 16, Nisan 2014, s. 4, 5.

³¹³ Mustafa Alican, *agm.*, s. 5, 6.

³¹⁴ Sümer, *Oğuzlar*, 106.

³¹⁵ Beyhakî, s. 500.

askerî erkânın ayak dirediği, hatta kişisel menfaat temini için Sultan Mesud'un emirlerini uygulamada gevşek davrandığı görülmektedir.³¹⁶ Selçukluların sadâkatlerinden dolayı Gazneli gulâmları istihdam etmesi mümkün gözükmemektedir. Sonuçta Selçuklulara iltica eden gulâmlar, efendilerine isyan etmişlerdi. Aynı durumu Selçukluların yaşamayacağına dair de bir garanti yoktu.

Selçuklular Nişapur'dan başlayarak Horasan şehirlerine yerleşmeye başladıklarında karşılarında işleyen bir sistem buldular. Bozkır gelenekleriyle burada tutunamayacaklarını anlayan Selçuklular, tedrici olarak bu sistemi benimsediler. Ancak başlangıçta tamamen bozkır geleneklerinden de vazgeçmediler. Selçukluların en büyük başarısı, birbirine zıt görülen bu iki sistemi bölgeye ve muhataplarına göre bazen birini bazen de diğerini öne çıkararak uygulamaya devam etmeleri, sentez yeni bir sistem oluşturmalarıdır.

Büveyhî hakimiyetine son verilmesinden sonra Gaznelilerde olduğu gibi önemli miktarda Büveyhî gulâmın Selçuklu hizmetine girdiği bilinmektedir.³¹⁷ Bunlardan en meşhuru şüphesiz Sa'duddevle Gevherâyîn'dir.³¹⁸ İbnü'l-Esir'e göre Gevherâyîn, Huzistan'da bulunan Kurkublu bir kadının gulâmı iken Melik Ebû Kâlicâr b. Sultanüddeve b. Büveyh'e intikal etti. Ebû Kâlicâr onu oğlu Ebû Nasr ile Bağdat'a gönderdi. Sultan Tuğrul, Ebû Nasr'ı yakaladığında Gevherâyîn de onunla birlikte Taberek Kalesine gitti. Ebû Nasr ölünce Sultan Alparslan'ın hizmetine girdi. Yusuf el-Harezmî tarafından yaralandığında Sultan Alparslan'ı Gevherâyîn korumuştur. Alparslan ona Vasit'ı ikta etti ve onu Bağdat şahneliğine atadı. Melikşah da onu Bağdat'a gönderdi, kendisine hil'atler verildi. Hiçbir hadımın ulaşamadığı nüfuz, itibar ve yetkiye ulaştı, önde gelen emirlerin itaat ve hizmetlerine mazhar oldu. Recep 493 /Mayıs 1100'de Berkjaruk ile Muhammed Tapar arasında Hemedân yakınlarındaki Sefidrud'da meydana gelen savaşta Berkjaruk safında savaşırken öldürüldü.³¹⁹

Gevherâyîn, farklı siyasi bir çevrede yetiştirilmiş bir gulâmın Selçuklularda hangi makamlara gelebileceğini gösteren tipik bir örnektir. Gevherâyîn'in kaynaklarda yer almaya başlaması Malazgirt Savaşı dönemine tesadüf eder. Nitekim Malazgirt

³¹⁶ Beyhakî'nin aktarımına göre Hâcib Sübaşı, Türkmenlerle çatışmayı sürekli erteliyor, buğdayın ucuz olduğu yerlerden bol miktarda buğday alıp orduyu buğdayın pahalı olduğu yerlere sürüyor ve buğdayları kendi askerlerine yüksek fiyatlardan satarak yolsuzluk yapıyordu. Bkz. Beyhakî, 504, 505.

³¹⁷ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi *Alp Arslan ve Zamanı* III, TTK, 2016 Ankara, s. 238, 239.

³¹⁸ Bkz. Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherâyîn", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 96-112.

³¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil* trc., X, 243, 244.

Savaşına katılmış,³²⁰ Bizans imparatoru Gevherâyîn'in gulâmlarından biri tarafından esir edilmişti.³²¹ Gulâmla ilgili anlatılan kıssa Gevherâyîn'in konumunu ve vezir Nizâmülmülk ile ilişkisini göstermesi açısından manidardır.³²²

Büveyhi tecrübesini yaşamış, Abbasi-Büveyhi ilişkilerine şahit olmuş Gevherâyîn'in şahneliğe seçilmiş olması tesadüfî olmasa gerektir. Sünni İslam dünyasının kalbi mesabesindeki Bağdat'ın, dolayısıyla Abbasi halifelerinin kontrolü Gevherâyîn'le sağlanmıştı. Sık sık mezhep çatışmalarına sahne olan Bağdat'ta güvenliği tesis etmek Gevherâyîn'in görünen başarısıdır. Ancak asıl önemli başarısı ise gerektiğinde ipleri gererek gerektiğinde gevşeterek Selçuklu-Abbasi ilişkilerini Selçuklular lehinde sürdürebilmesidir. Bu başarı Gevherâyîn'in sultanlar nezdinde itibarını da epeyce arttırmıştı. Nitekim Alparslan'a en yakın emîrlerden biri olduğu gibi taht iddiacısı Melik Kavurd'un ortadan kaldırılmasında rol üstlenir.³²³ Askerî açıdan da önemli birliğe kumanda eden Gevherâyîn, Ahsa ve Bahreyn'de Karmatilere karşı Kiçkine tarafından düzenlenen ancak neticesiz kalan seferin önemli bileşenlerinden biridir.³²⁴ Vezir Fahruddevle b. Cehîr'in Diyarbekir seferine komutan olarak katılmıştır.³²⁵

Melikşah, 1087 yılında Bağdat'a gelip halifenin huzuruna çıktığında hil'atin sol eteğini Gevherâyîn tutmaktaydı.³²⁶ Melikşah'ın ölümünden sonra güçlü taht iddiacısı Tutuş adına Bağdat'ta hutbe okutmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı.³²⁷ Daha sonra Berkyaruk'un³²⁸ sonra Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiş, Bağdat'ta onun adına hutbe okutmuştur.³²⁹ Berkyaruk'un durumunu güçlendirmesi üzerine onun tarafına geçmiş, Sefidrûd savaşında öldürülmüştür.³³⁰

Gevherâyîn'den başka 448/1056 yılında vefat eden İbn Şarâbî diye meşhur Fâhir BAYtegin b. Abdullah da Selçuklulara katılmıştı.³³¹ 450/1058-59 yılında Tuğrul Bey'in

³²⁰ Süleyman Tülüçü, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri ve Hal Tercümelere", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1986), s. 299, 300.

³²¹ el-Huseyni, *Ahbâr*, s. 35, 36.

³²² İbnu'l- Cevzi, *el-Muntazam*, IX, 489.

³²³ el-Bundârî, s. 48.

³²⁴ Ali Sevim, Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi, *Belleten*, XXIV/94, Ankara 1960, s. 209-212.

³²⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 236-237.

³²⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 245.

³²⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil* trc., X, s. 190

³²⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, trc. X, s. 190.

³²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, trc. X, s. 239.

³³⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, trc. X, s. 243, 244.

³³¹ Kemaluddin Ebu'l-Fazl Abdurrezzak b. Ahmed, (İbn Fuvadiyy eş-Şeybani), *Mecmau'l-Âdab fî Mu'âcimi'l-Elkâb*, II, Müessetü Tiba'atü ve'n-Neşr Vezaretü's-Sekafe ve'l-İrşad, 1416 Tahrân, s. 474; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 238

çeşitli hediyelerle İbrahim Yınal'a gönderdiği Savtekin de hâdimu'l-has,³³² bir yıl sonra da Besâsîrî'ye karşı düzenlenen harekâtta hâcib olarak zikredilir.³³³ Bunlardan başka Tuğrul Bey zamanında Selçuklulara intikal etmiş Bârtekin, Yâruhtekin, Humârtaş, Humârtekin, Gümüştekin, Erdem, İnançil, Ferruh, Porsuk ve Aytegin olmak üzere toplam on bir hâcib ve kumandandan bahsedilir ki bunlardan bazılarına Alparslan ve Melikşah dönemlerinde de rastlanmaktadır.³³⁴ Gaznelilerden intikal eden görevliler genellikle Horasan ve etrafında istihdam edilip yerel halkla ilişkileri düzenlemekte kullanılırken, Büveyhilerden kalan gulâm emirler daha çok Irak ve Suriye gibi doğu bölgelerinde hem Abbasilerle hem de yerel halkla ilişkilerin düzenlenmesinde istihdam edilmişlerdir.

E. GULÂMLARIN SADAKATİ

Nizâmülmülk, itaatkâr bir bendenin üç yüz evlattan iyi olduğunu, zira evlatlar babalarının ölümünü isterken bendenin efendisinin uzun yaşamasını istediğini belirtir.³³⁵ Küçük yaşta sosyal çevresinden koparıldığı için gulâm, kendi kavmine yönelik herhangi bir aidiyet hissiyle yetişmiyordu. Tersine yoğun eğitimleri sırasında efendileri onları istedikleri gibi yetiştiriyor ve kendilerine bağlı kalmalarını sağlıyorlardı. Bir hükümdar için kardeş, oğul gibi birinci dereceden yakınlar, aynı zamanda rakipken yetiştirdiği gulâmlar ise mülkünün bekçisidir.

Gulâm bir köle olarak başlasada efendisiyle ilişkisi kölelik ilişkisi değildir. Saraya nakledildiği andan itibaren zımnen bir anlaşmaya imza atmış gibidir. Eğitimlerini tamamlayıp sadakatle sorumluluklarını yerine getirdiğinde hiyerarşik olarak yükselebilecek, sâlârlık, hâciblik, emîrlik gibi en yüksek makamlara ve müreffeh bir yaşama ulaşabilecektir.³³⁶ İtaatsizlik durumunda ise ağır bir şekilde cezalandırılacaktır. Bu durumda gulâmlar, en yüksek makama gelebilmek için şehzadelerin aralarındaki rekabete benzer şekilde birbirleriyle mücadele etmekteydiler. Birbirlerini rakip gören gulâmlar meşru hükümdara karşı güçlerini birleştirmeyi düşünmedikleri gibi birbirlerinin zaafılarını kollamakta bu durum da hükümdarlara daha rahat bir iktidar alanı oluşturmaktadır.

³³² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc. s. 44; 454/1062 yılı olaylarında da tekrar hâdimu'l-has diye zikredilir. Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc. 110; Mîrhând, *Ravzatü's-Safa*, s. 94.

³³³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc. s. 78.

³³⁴ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 239.

³³⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 101.

³³⁶ Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 26.

Gulâmdan emirleri sorgulamadan yerine getirmesi beklenir. Nizâmülmülk, aktardığı bir hikâyeyle bu durumu izah eder. Alptegin, iki yüz gulâmı Türkmenlerden vergi almak için gönderir. İçlerinde Sebüktegin de vardır. Türkmenler vergiyi tam olarak vermeyince gulâmlar silah zoruyla almaya kalkarlar. Sebüktegin bunlara mâni olur. Durumu, efendimizin izni olmaksızın savaşıydık bende değil, efendi olurduk, yenilseydik efendimizin haşmetine ziyan gelirdi, onları yenip öldürseydik kabahatli olurduk, şeklinde izah eder.³³⁷

Hanedan mensuplarının sık sık saltanat mücadelelerine girişmesi ve Selçuklulara bağlı serâzat Türkmen beylerin mutlak itaate mesafeli durdukları düşünüldüğünde gulâmların daha itaatkâr ve sadık olmaları beklenir. Ancak bu, kategorik olarak gulâmların sadık oldukları anlamına gelmemektedir. Selçuklularda bol miktarda gulâm itaatsizliğine ve ihanetine rastlanmaktadır. Meselâ Emîr Üner, Müeyyidülmülk'ün teşvikiyle itaatsizlik edip meliklik sevdasına kapılmış,³³⁸ Sultan Sancar'ın maskaralıktan emîr-i hâcibliğe yükselttiği Ali Çetrî isyan etmişti.³³⁹ Alpraslan'ın oğlu Arslan Argun da küçük bir gulâmı tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü.³⁴⁰ Arslan Argun'un taht mücadelesine destek veren Emir Kodan, Berkayaruk'un kendisini affetmeyeceğini düşünerek Emir Yaruktaş ile birlikte isyan etmişti. Örneklerin çokluğu bazı araştırmacıları gulâmların sadakatini sorgulamaya itmiştir.³⁴¹

Gulâmların bağlılıkları daha çok efendilerine yöneliktir. Efendileri sultanla ihtilafa düştüğünde sultanın değil, efendilerinin yanında yer alabiliyorlardı. O yüzden gulâm sayısı fazla olan görevliler, merkezî³⁴² yönetim için bir tehdit olarak algılanabiliyordu.³⁴³

Gulâmların “Süleymânî, Tuğrulî” gibi efendilerine nispetle anılmaları onların köksüzlüğüne işaret ettiği gibi efendileriyle ilişkilerinin bir nevi aile ilişkisine dönüştüğünü göstermektedir. Üstelik evlatlık konumundaki bu gulâmların taht umudu olmadığı için konumlarını koruyabilmek için efendilerinin yaşaması için canla başla çalışmak durumundadırlar.

³³⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 90, 91.

³³⁸ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc. s. 101; Reşîdu'd-Dîn, *Cami'u't-Tevârih*, trc. s. 144.

³³⁹ Reşîdu'd-Dîn, *Cami'u't-Tevârih*, trc. s. 174.

³⁴⁰ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc. s. 101; Reşîdu'd-Dîn, *Cami'u't-Tevârih*, trc. s. 143.

³⁴¹ D. G. Tor, Mamlük Loyalty: Evidence from the late Seljuq period, *Asiatische Studien / Études Asiatiques*, 2011, 65(3), 767-796.

³⁴² İbnü'l-Esîr, trc., X, s. 222; Özeydin, Abdülkerim, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 2001, s. 53.

³⁴³ Nizâmülmülk'ün gulâmlarının sayısının 20 bine yaklaşması tehlikeli kabul ediliyordu. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc., s. 46.

Bazı gulâm emirlerin şehzadelerle birlikte büyümüş olmaları, iktidar dönemlerinde sultanla aralarında özel bir hukukun gelişmesine, dolayısıyla sultana daha sadık olmalarına neden olabiliyordu. Kasîmuddevle Aksungur'un Melikşah'a olan bağlılığı bu şekilde açıklanabilir.³⁴⁴

Selçuklularda gulâm sisteminin başlangıcı ve yerleşip gelişmesi dönemi olarak kabul edilebilecek Tuğrul, Alpraslan ve Melikşah dönemlerinde Humartekin³⁴⁵benzeri bir iki istisna dışında gulâm itaatsizliğine rastlanmaz. Ancak Berkayaruk döneminden itibaren gulâm itaatsizlik ve ihanetlerine sık rastlanır olmuştur. İşleyişe nüfuz ettikçe ve güç biriktirdikçe bazı gulâm emîrler de itaatsizlik etmeye hatta ihanet etmeye başlamışlardır.

II. SELÇUKLULARIN GULÂM SİSTEMİNİN UYGULANMASI

A. TUĞRUL BEY DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN BAŞLANGICI

Selçuklu ordusunun insan unsuru hakkında yapılan araştırmalarda başlangıçta Türkmenlerin ordunun çoğunluğunu oluştururken zamanla bunların azalarak gulâmların sayısının arttığı,³⁴⁶ Türkmen beylerin nüfuzunun tedricen kırılıp bunların yerlerini kölelikten yetişme Türk emîrlerin aldığı³⁴⁷ ifade edilmektedir. Ancak bu sonuca nasıl varıldığı hakkında istatistiki bilgiler verilmemiştir. Dönemin önemli olaylarını aktaran iki kronolojik kaynak İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'i ile Sıbt İbn Cevzî'nin Mirâtü'z-Zamân adlı eserinden Tuğrul Bey döneminin önemli olayları tespit edilerek bu olayların faillerinin hanedan mensubu mu, gulâm emîr mi, Türkmen beyi mi yoksa sivil görevliler (kalem ehli) mi olduğunu belirlenmeye ve ulaşılan bilgilerden mezkûr grupların rolleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Olaylar çok çeşitli olduğu için siyasi, askerî, idari ve diplomatik başlıklarıyla tasnif edilmiştir. Türkmenlerin karıştığı olayların birçoğunun failleri belirlenememiştir, çünkü yararlanılan kaynaklar, komutan veya beyleri zikretmeksizin olayları grup olarak Türkmenlere/Oğuzlara izafe etmektedir. Benzer durum kısmen gulâmlar için de geçerlidir. Önemli gulâm emîrlerin adları verilirken daha düşük rütbeli gulâmların adları zikredilmemektedir.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atâbekiyye*, thk, Abdulkâdir Ahmed Tuleymât, Daru'l-Mektebu'l-Hadîse, Kahire 1963, s. 4.

³⁴⁵ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 100, 101.

³⁴⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 105, 106.

³⁴⁷ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 306.

Tablo 3. Tuğrul Bey dönemi hanedan üyeleri, Türkmenler, sivil görevliler ve gulâmların müdahil olduğu olayları gösteren tablo.

Tarih	Fail	Unvanı/ Görevi	Mensubi -yeti	Olay ve Niteliği	Olay	Kaynak
433/ 1041-42	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Rey üzerine yürüdü.	el-Kamil, trc., IX, 379.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Askerî	Tuğrul Bey Cürcân ve Taberistan’a hakim oldu.	el-Kamil, trc. IX, 379.
434/ 1042-43	İbrahim Yınal Türkmenler	Melik Asker	Hanedan üyesi Türkmen	Askerî	Önce Hemedân’a, ardından Gerşasf üzerine yürüyerek zorla şehre hâkim oldu. Oğuzlar halkın mallarını yağmaladılar, çok çirkin işler yaptılar.	el-Kamil, trc., IX, 387.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Siyasî/ Askerî	Kazvin hakimi Tuğrul Bey’e itaat etti, 80 bin dinar ödemeyi kabul etti.	el-Kamil, trc., IX, 388.
“	Göktaş, Boğa ve diğer Türkmen beyleri	Bey	Türkmen	Siyasi	Göktaş, Boğa ve diğer Oğuz beyleri, Tuğrul Bey’in hizmetine katılma davetine karşılık, kendisinden çekindiklerini, üzerlerine gelirse Horâsan veya Diyâr-ı Rum’a gideceklerini ve hiçbir zaman onunla olmayacaklarını, bildirdiler.	el-Kamil, trc., IX, 388.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Siyasî/ Askerî	Deylem meliki Tuğrul Bey’e itaat etti, mal gönderdi.	el-Kamil, trc., IX, 388.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Siyasî/ Askerî	Sâlâr-ı Tırm, Tuğrul Bey’e itaat etti.	el-Kamil, trc., IX, 389.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Askerî	Tuğrul Bey, İsfahan’a askeri bir birlik gönderdi, köy ve kasabaları yağmaladılar, kayıp vermeden geri döndüler.	el-Kamil, trc., IX, 389.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	İdari	Tuğrul Bey Nâsır el-Alevî adında birini Hemedanâ naib ayin etti. Nâsır Gerşasf tarafından tevkif edilmişti. Tuğrul Bey onu hapisten çıkardı. Rey’e vali tayin etti.	el-Kamil, trc., IX, 389.
	İbrahim Yınal Türkmenler	Melik Asker	Hanedan üyesi Türkmen	Askerî	İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu, Kirman çevresini yağmaladı, ancak aşırı gitmediler.	el-Kamil, trc., IX, 389.
	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlar, Deylemlilere yenilerek çekildiler.	el-Kamil, trc., IX, 390.
435/ 1043-44	Alparslan	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Gazneli Mevdud b. Mesud’un Horasan’a sevk ettiği orduyu yendi.	el-Kamil, trc., IX, 395.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Diplomatik	Halife, Maverdi’yi Tuğrul Bey’e gönderdi. Tuğrul Bey, Celalüddöle ve Ebû Kalicâr arasında barış yapılmasını emretti. Maverdi, Cürcan’da bulunan Tuğrul Bey’in yanına gitti. 436 (1044-45) yılında geri döndü.	el-Kamil, trc., IX, 398.
	Ebul Kasım Ali el- Cüveyni	Vezir	Sivil	İdari	Ebul Kasım Ali b. Abdullah el-Cüveyni, Tuğrul Bey tarafından vezir tayin edildi.	el-Kamil, trc., IX, 400.
437/ 1045-46	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Tuğrul Bey’in emri uyarınca Hemadan’ı ve Dinever’i ele geçirdi.	
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Karmisin’e hakim oldu, askerlerin birçoğunu öldürdü. Kalanları, mallarını ve silahlarını alarak kovdu. Şehri yağmaladı, halktan birçok kişiyi esir aldı.	el-Kamil, trc., IX, 402.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	es-Saymara’yı zapt etti ve yağmaladı.	el-Kamil, trc., IX, 402.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Hülvan’ı zapt etti, yağmaladı. Şehri tahrip etti.	el-Kamil, trc., IX, 402.

"	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlardan bir grup Hulvân'dan ayrılan halkı takip ederek yağmaladı.	el-Kamil, trc., IX, 403.
438/1046-47	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Yınal'ın adamları Dinevir'i kaybetti.	el-Kamil, trc., IX, 405.
"	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Sa'di b. Ebu's-Şevk, yanındaki Kürtlerle İbrahim Yınal'a katıldı. Sa'di Hulvan'ı ele geçirdi.	el-Kamil, trc., IX, 405.
"	İbrahim Yınal Türkmenler	Melik Bey	Hanedan üyesi, Türkmen	Askerî/ Siyasi	Oğuzlara mensup bir grup da Yınal'a katıldı.	el-Kamil, trc., IX, 405.
"	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlar Şehrizur yakınlarındaki yöreleri yağmaladılar, pek çok ganimet aldılar.	el-Kamil, trc., IX, 406.
"	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlar Hulvan'ı yağmaladılar, pek çirkin işler yaptılar.	el-Kamil, trc., IX, 406. Ebu'l-Ferec, I, 303.
"	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Askerî	Tuğrul Bey, İsfahan'ı kuşattı, alamadı. İsfahan ve çevresinde hutbenin kendi adına okutulması şartıyla kuşatmayı kaldırdı.	el-Kamil, trc., IX, 408.
"	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Kinkever Kalesini teslim aldı.	el-Kamil, trc., IX, 409.
"	İbrahim Yınal Ahmed	Melik	Hanedan üyeleri	Askerî	Ahmed adındaki bir akrabasının komutasında ordu sevk etti. Dezduhiye Kalesi civarını yağmaladılar, cinayet, namusa tecavüz, işkence vb. çirkin işler yaptılar.	el-Kamil, trc., IX, 409.
"	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlar Sâdi b. Ebû Şevk'e saldırdılar, yağmaladılar.	
"	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	es-Sirevân civarını yağmalattı. Kaleyi teslim aldı, Saht-ı Kemân adlı büyük bir kumandanını orada bıraktı.	el-Kamil, trc., IX, 379.
"	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Sermâc Kalesi Yınal'a teslim edildi.	el-Kamil, trc., IX, 410.
"	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlar, Ali b. Kâsım el-Kürdi'nin beldesine saldırıp yağma ve talan ettiler.	el-Kamil, trc., IX, 411.
439/1047-48	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Siyasi/ Sosyal	Sultan Tuğrul Bey ile Melik Ebû Kâlicar arasında barış yapıldı. Tuğrul Bey'in Ebû Kalicar'ın kızıyla, Ebû Kalicar'ın oğlu Emir Ebû Mansur'un da Davud'un kızıyla evlenmesi kararlaştırıldı. Nikahlar kıyıldı.	el-Kamil, trc., IX, 408.
"	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Askerî	Emir Ebû Kalicar Amîd'e saldırdı. Tuğrul Bey'in adamlarının bir kısmını öldürdü, bir kısmını esir aldı.	el-Kamil, trc., IX, 412.
440/1048-49	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Bağdat askerleri ile Oğuzlar savaştı, Oğuzlar kazandı.	el-Kamil, trc., IX, 414.
"	İbrahim Yınal, Türkmenler	Melik	Hanedan üyesi, Türkmen	Askerî	Maverâünnehr'den gelen Oğuzları Rûm'a yönlendirdi. Kendisi de arkalarından gitti. İstanbul'a on beş günlük mesafeye kadar ulaştılar. 100 bin esir, 9 bin zırh ele geçirdiler. Abhaz kralı Karit'i esir ettiler.	el-Kamil, trc., IX, 415.
"	Aksungur	Emir	Gulâm	Siyasi	Emir Aksungur Ramazan'da (Şubat, Mart 1049) Batıniler tarafından Hemadan'da öldürüldü.	el-Kamil, trc., IX, 419.
441/1049-50	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyeleri	İsyan/ Askerî	Tuğrul Bey'le İbrahim Yınal çatıştı. Yınal mağlup oldu. Tuğrul Bey'in ordusu, çeşitli kavimlerden müteşkil olup yüz bin civarındaydı.	el-Kamil, trc., IX, 422.
442/1050-51	Alparslan, Türkmenler	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Alparslan, Tuğrul Bey'den habersiz Oğuzlarla birlikte Fesâ şehrini zapt etti.	el-Kamil, trc., IX, 429.

					Deylemli ve halktan birçok kimseyi öldürdü. 1 milyon dinar değerinde eşya ganimet aldı, üç bin kişiyi esir etti.	
443/ 1051-52	Melik Davud	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Melik Davud, Gazne hükümdarı Abdürreşid'e yenilip Kirman'dan çekildi.	el-Kamil, trc., IX, 440.
“	Tuğrul Bey	Sultan	Hanedan üyesi	Diplomatik	Tuğrul Bey, mektup, hil'at ve lakaplara teşekkür maksadıyla halifeye hediyelerle elçi gönderdi. Bağdat ordusu elçilerin huzurunda gövde gösteri yaptı.	el-Kamil, trc., IX, 440.
444/ 1052-53	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Oğuzlardan yaklaşık 200 kişi el-Melikü'r-Rahim'in kardeşine katıldı. Kalelerde bulunan Oğuzlar da itaat ettiler.	el-Kamil, trc., IX, 443.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Şirazlı askerlerle Oğuzlar arasında savaş oldu. Oğuzlar yenildi.	el-Kamil, trc., IX, 444.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Sa'di Ebû Şevk yanındaki Oğuzlarla beraber bir süvari birliğiyle Ebû Dülef el-Cavani'nin üzerine yürüdü. Talan ve yağmacılıkta aşırı gittiler, çok kan döktüler, kızların namusunu kirlettiler, her türlü malı aldılar.	el-Kamil, trc., IX, 446.
445/ 1053-54	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Tuğrul Bey'in önde gelen adamlarından İbrahim b. İshak ve Saht-ı Keman, Bedr b. El-Mühehlil'in askerleriyle beraber Sa'di'nin üzerine yürüdüler ve onu yendiler. Oğuzlar, Sa'di'den ayrıldılar.	el-Kamil, trc., IX, 450, 451.
446/ 1054-55	İbrahim Yınal, Türkmenler	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	İbrahim Yınal'a bağlı Selçuklu Oğuzları ed-Destkere şehrini istila edip yağmaladılar. Kadın ve çocukları dayaktan geçirdiler.	el-Kamil, trc., IX, 457.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Bir Oğuz taifesi Ahvâz civarını yağmaladı, halkı imha etti.	el-Kamil, trc., IX, 458.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Basra hakimi Ebû Ali, Tuğrul Bey'in emriyle Oğuzlardan müteşekkil bir orduyla Ahvaz'ı zapt etti, kimsenin malına dokunmadı. Oğuzlar, halkın malına el uzatıp yağmaladılar.	el-Kamil, trc., IX, 458.
447/ 1055-56	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Tuğrul Bey'i karşılamak üzere gelen heyeti karşılamak üzere Ebû Nasır el-Kündürî, Tuğrul Bey tarafından gönderildi.	el-Kamil, trc., IX, 463.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Bağdat halkı Tuğrul Bey'e bağlı Oğuzlara saldırınca çatışma çıktı. Oğuzlar Reîsürrüesa'nın evi dahil bir çok yeri yağmaladılar.	el-Kamil, trc., IX, 464.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Tuğrul Bey'in eman verdiği el-Melikü'r-Rahim ve ileri gelenleri Oğuzlar tarafından yağmalandı. Halifenin elçisi de yağmalandı.	el-Kamil, trc., IX, 465.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Musul hakimi Kureys b. Bedran da Oğuzlar tarafından yağmalandı. Canını ancak saklanarak kurtarabildi.	el-Kamil, trc., IX, 465.
“	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Selçuklulara bağlı Oğuzlar Bağdat civarındaki bütün köy ve kasabaları yağmaladılar. Yağmacılıkta aşırı gittiler.	el-Kamil, trc., IX, 466.
448/ 1056-57	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Halife'nin verdiği umumi kabul törenine meliklerle birlikte Amîdülmülk ve Tuğrul Bey'in ordusunda görevli Türk kumandanlar katıldı.	el-Kamil, trc., IX, 468.
“	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	İdari	Âmîdülmülk, Sultan adına 360 bin dinar karşılığında Ebû Kalicar'ı Basra, Ahvaz, Huzistan ve buna bağlı yerlerin vergi tahsiline atadı.	Sıbt, trc., 13.
“	Humartekin	Emir	Gulâm	Askerî	Reisürrüesa'nın emriyle sultanın hâdimi Humartekin et-Tuğrâî et-Tuğrulbekî ileri gelen 20 kişi ile birlikte Besasiri'ye karşı	Sıbt, trc., 14.

					harekete geçti ve tuzak kurup onlarla savaştı, pek çoğunu öldürdü.	
“	Mübarek	Hâdim	Gulâm	İdari	Hâdim Mübarek, Tuğrul bey tarafından kardeşinin kızı ve artık halifenin eşi olmuş bulunan Hatice Arslan Hatun’u Bağdat’a getirmesi için Hemedan’a gönderildi.	Sıbt, trc., 15.
“	Türkmenler	Asker	Türkmen	Siyasi	Sultan Tuğrul Bey, Bağdat’ı ele geçiren Türklerin "Horasan’a gitmelerini" emretti. Başlangıçta itaatsizlik etseler de sonunda emri yerine getirdiler.	Sıbt, trc., 16.
“	Amîdül-mülk	Vezir	Sivil	İdari	Reissür-rüesa’nın Şiî Türklerin oturduğu Kerh mahallesi halkına zulmetmesine engel oldu.	Sıbt, trc., 16.
“	Amîdül-mülk	Vezir	Sivil	İdari	Halktan para toplama işini (500 dinar) kaldırdı.	Sıbt, trc., 20.
“	Türkmenler	Asker	Türkmen	Askerî	Halifenin isteği üzerine Tuğrul Bey Besasîrî’yi yakalamak için askerlerine hazırlanmalarını emretti. Askerler, itiraz ettiler Tuğrul Bey’in sert davranması üzerine kabul etmek zorunda kaldılar.	Sıbt, trc., 18.
“	Türkler Ebu’l-Ganâim	Asker Vali	Gulâm Sivil	Askerî	Türkler ve bazı Deylemliler, Amîdül-mülk’ün Vasıt’a atadığı Ebu’l-Ganâim etrafından toplanmaya ve Vasıt’ı tahkim etmeye başladılar. Amîdül-mülk, elçi gönderdi Ebu’l-Ganâim ve Türkler itaat için bazı şartlar ileri sürdüler.	Sıbt, trc., 20, 21.
“	Amîdül-mülk	Vezir	Sivil	Askerî	Kureyş ve Dübeyş verdikleri sözden dönme emareleri gösterince Amîdül-mülk, askerlere Biladül Mürvediyye’yi yağmalama emri verdi.	Sıbt, trc., 22.
	Amîdül-mülk Kutalmış	Vezir Melik	Sivil Hanedan üyesi	Askerî	Kureyş, itaatini arz edince Amîdül-mülk, durum açıklığa kavuşuncaya kadar Kutalmış’a herhangi bir harekete girişmeyip Ukbera’da beklemesini bildirdi.	Sıbt, trc., 23.
	Amîdül-mülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Halife, Tuğrul Bey’in askerlerinin Bağdat halkına zarar vermeleri üzerine Kündüri ile sultana vaaz ve nasihatı muhtevi bir tevki gönderdi.	el-Kamil, trc., IX, 474, 475.
	Kutalmış	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Kutalmış büyük hacib ve diğer kumandanlarla Türk, Oğuz, Türkmenlerden oluşan iki bin atlıyla Besasiri ve mütteliklerine karşı sevk edildi. Kutalmış ve Oğuzlar Sincar’da ağır bir yenilgiye uğradı, büyük hacib öldürüldü. Kutalmış kaçarak kurtuldu. Sultan Tekrit’i kuşatarak tekrar ele geçirdi. Tuğrul Bey’in Musul önlerine gelmesi üzerine Besasîrî, Musul’dan çekildi. Sultan Zabû’l-evvel üzerine bir köprü kurdurarak Küşşaf Kalesini fethetti.	Sıbt, trc., 24-31.
	Yakuti	Emir	Hanedan üyesi	Askerî	Askerlerle Tuğrul Bey’in yanına geldi.	el-Kamil, trc., IX, 475.
	Türkmenler	Bey	Türkmen	Askerî	Tuğrul Bey, Beled şehrini el-Hezarebs b. Bengîr’e iktâ etti. Yöre halkı Beled’e sığındı. Askerler orayı yağmalamak istediler. Tuğrul Bey izin vermedi, ancak onlar ısrar ettiler. Çözüm olarak Beled boşaltıldı.	el-Kamil, trc., IX, 476. Sıbt, trc., 31.
	İbrahim Yınal, Amîdül-mülk	Melik, vezir	Hanedan üyesi, Sivil	Siyasi	Tuğrul Bey’in yanına geldi. Emirler ve bütün halk onu karşıladı, ona birçok hediyeler verdiler. Yınal, Vezir Amîdül-mülk’e “Bu Araplar kim oluyor ki, sen onları sultana rakip kabul edip de	el-Kamil, trc., IX, 477. Sıbt, trc., 37.

					aralarını düzeltmeye çalışıyorsun?” dedi. Vezir de: “Sen Sultanın nâibisin, nasıl istersen öyle yap.” cevabını verdi.	
	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Sultan’ın emriyle Sincar tahrip edildi. Birçok kişi öldürüldü, kadınlar esir alındı. İbrahim Yınal geri kalanlara dokunulmamasını istediği için Tuğrul Bey onlara bir şey yapmadı. Sincar, Musul ve onlara bağlı yerler Yınal’a teslim edildi.	el-Kamil, trc., IX, 478. Sıbt, trc., 28, 29, 40 (449 yılı olayları içinde zikrediliyor.)
449/1057-58	Gulâmlar	Asker	Gulâm	Askerî	Hezaresb, Musul civarındaki rahatsız Arapların durumunu netleştirmek için Sultan Tuğrul’un üç bin gulâm teklifine rağmen bin gulâm istedi.	Sıbt, trc., 32.
“	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Askerî	Besasiri’nin Bağdat’a saldırma ihtimaline karşı Amîdülmülk, her kesimden halkı yardıma çağırarak surların tamamlanmasını sağladı.	Sıbt, trc., 38.
“	Resultekin	Melik	Hanedan üyesi	Askerî/Siyasi	Sultanın amcazâdesi Resultekin ve Fulâd, Hezârebs’e karşı harekete geçtiler, Errecân’ı yağmaladılar. Hezaresb, Tuğrul Bey’in emriyle bunlarla savaştı. Resultekin esir edildi.	el-Kamil, trc., IX, 481.
“	Ebû Fazl	Amîd	Sivil	Askerî	Selçukluların Irak amîdi Ebû Fazl, Busîr’de İbn Fesances’e saldırarak İbn Fesances’i, kardeşini ve ailesini esir aldı.	Sıbt, trc., 30.
“	Davut, Yakûtî	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Davut ve oğlu (Yakûtî) İbrahim Yınal’ın yerine Anadolu’da gaza yapmak üzere sultanın yanına gelmişti.	Sıbt, trc., 31.
“	Gulâm	Asker	Gulâm	Askerî	Bir Türk gulâm, kalabalık bir heyet halinde Sultana gelen Kureys ve Dübeys kabilesine mensup kişilerin atlarını oka tuttu, dört tanesini öldürdü. Sultan o askeri hapse attırdı.	Sıbt, trc., 34.
“	Yakûtî	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Yakûtî, Mervanoğluların topraklarını yağmaladı. Bizans elçisi Yakûtî’nin Bizans topraklarındaki akınlarını durdurmasını Sultan Tuğrul’dan istemiştir.	Sıbt, trc., 36.
“	Türkmen	Asker	Türkmen	Askerî	20 Oğuz Silvan’da içinde 400 rahibin bulunduğu Nasrani manastırına girip 120 rahibi öldürdü. Geri kalanlarını ise 6 ölçek (mekkûk) altın ve gümüş karşılığında canlarını bağışladılar.	Sıbt, trc., 37, 38.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan mensubu	İdari	Sultan, Musul ve civarını Yınal’a verdi. Yınal ordugahta bir darağacı kurdurarak yağmaya kalkışacakları tehdit etti, hiçbir yağma olmadı, halk Yınal’dan memnun kaldı. Vergiler hususunda halkın isteklerini kabul etti.	Sıbt, trc., 40, 41.
“	Kutalmış Gulâmlar	Melik Asker	Hanedan mensubu Gulâm	Diplomatik	Sultan; Kutalmış, ileri gelen komutanlar, Deylemliler ve 500 yakın silahsız Türk askeri (gulâm)la hilafet sarayına girdi.	Sıbt, trc., 42.
“	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Sultan Tuğrul ile halifenin konuşmalarını tercüme etti.	Sıbt, trc., 43, 75.
“	Gulâmlar	Asker	Gulâm	Diplomatik	Tuğrul Bey, halifeye çeşitli hediyelerle birlikte kılıç ve kemerleri takılı at üstünde 50 Türk gulâmı gönderdi.	Sıbt, trc., 43.
“	Amîdülmülk,	Vezir	Sivil	İdari	Harap vaziyetteki Adudî Hastanesini düzenlemiş, işler hale getirmiştir.	Sıbt, trc., 38, 39.
450/1058-59	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Siyasi/Askerî	İzinsiz Musul’dan ayrılıp Cibâl’e gitti. Tuğrul Bey bunu isyan girişimi olarak kabul etti. Sultan’ın ve Halifenin mektubu üzerine	el-Kamil, trc., IX, 484.

					Bağdat'a döndü.	
“	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Siyasi	Bağdat'a gelişinde İbrahim Yınal'ı karşıladı.	
“	İnanç Bey	Naib	Hanedan üyesi	Askerî	Besasiri ve Kureyş, Tellü A'fer'e gelince Tuğrul Bey'in nâibi İnanç Bey, şehirden ayrılıp Musul'a gitti.	Sıbt, trc., 46.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	İbrahim Yınal, sürekli yardım isteyen mektuplar gönderen İnanç Bey'e yardım için Bağdat'tan Musul'a gitti.	Sıbt, trc., 46.
“	Savtekin	Gulâm	Gulâm	Siyasi	Sultan Tuğrul Bey, Has hadimi Savtekin'i Musul'da bulunan kardeşi İbrahim Yınal'a gönderdi, süratle Bağdat'a gelmesini emretti.	Sıbt, trc., 44.
“	Enûşirvan	Melik	Hanedan üyesi	İdari	Teslim olan Kaletülayn ve çevresini eşi Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan'a verdi.	Sıbt, trc., 46.
“	Humartaş, Bârtekin, Yaruhtekin	Hacip	Gulâm	Askerî	Besasiri ve Kureyş b. Bedran, Bağdatlı askerler (gulâm), Kürtlerle Fırat'ı geçip el-Cezire topraklarında yağmalarda bulundular. Hacip Humartaş Enbar'a, Hacip Bârtekin ve Hacip Yaruhtekin de Musul'a gönderildiler.	Sıbt, trc., 46.
“	Erdem	Komutan	Gulâm	Askerî	Besasiri, İbrahim Yınal'ın terk ettiği Musul'u kuşattı. Hazinekar ile Erdem dört ay iç kaleyi savundu.	el-Kamil, trc., IX, 484.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Siyasi	Hemedân'a gitti. Mısırlılar ile haberleşiyordu.	el-Kamil, trc., IX, 484.
“	İbrahim Yınal, Türkmenler	Melik Asker	Hanedan üyesi Türkmen	Askerî/ Siyasi	İbrahim Yınal'ın yanında çok sayıda Türk (el-Etrâk) ³⁴⁸ toplanmıştı. Onlara Tuğrul Bey ile barışmayacağına ve onları Irak'a gitmeye zorlamayacağına dair yemin etti.	el-Kamil, trc., IX, 488. Sıbt, trc., 48.
“	İbrahim Yınal	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Sultan Tuğrul'u Hemadan'da kuşattı.	Sıbt, trc., 59.
	Amîdülmülk	Vezir	Sivil	Siyasî	Amîdülmülk, Hemedan'da sıkışmış sultanın durumunu İbrahim Yınal karşısında çok iyi görmediğinden Enûşirvan'ı sultanın yerine geçme hususunda ümitlendirip hazırlamaya başladı.	Sıbt, trc., 49.
“	İnanç Bey Ömer Bey Türkmenler Türkler	Melik Asker	Hanedan üyeleri	Siyasi	Amîdülmülk ile Ömer ve İnanç Bey arasında sert tartışmalar oldu. Ömer silahlı askerleri ve haslarıyla Cibâl'e gitti, İnanç Bey de peşinden gidip ona katıldı. Bir kısım Türkmen ve Türk onlara katıldı. Bunlar Enûşirvan'ın hükümdar atanmasına taraftar değildi.	Sıbt, trc., 50.
“	Amîdülmülk Enûşirvan	Vezir Melik	Sivil Hanedan üyesi	Siyasi	Hatun'dan korkan Amîdülmülk ve Enûşirvan, 100 askerle Dicle'yi geçip Dûbeys'in karargâhına sığındılar.	Sıbt, trc., 50.
	Amîdülmülk Gulâmlar	Vezir Asker	Sivil Gulâm	Siyasi	Amîdülmülk'ün yanında gulâmlarından başka kimse kalmamıştı.	Sıbt, trc., 51.
“	Hatun Türkmenler	Hanedan üyesi Asker	Türkmen	Askerî	Hatun, Tuğrul Bey'e gitmek üzere yola çıkınca Hatunla birlikte olan Oğuzlar, harekete geçip Darulmemleke'deki silah ve malları yağmaladılar.	Sıbt, trc., 50.
“	Muhammed, Ahmed	Melik	Hanedan üyeleri	Askerî	Kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Muhammed ve Ahmed büyük bir orduyla İbrahim Yınal'ın yanına geldi.	el-Kamil, trc., IX, 488.
“	Alparslan, Yâkûti, Kavurd	Melikler	Hanedan üyeleri	Askerî	Davut'un oğulları Alparslan, Yâkûti ve Kavurd Bey ise Tuğrul Bey'e yardıma gelmişlerdir.	el-Kamil, trc., IX, 488.

³⁴⁸ Etrak kelimesi ile kastedilen Bağdat'ta yerleşik gulâm Türkler değil, Türkmenlerdir.

“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Vezir Kündüri, bazı emirler, hacıpler Halifeyi karşılamak üzere Tuğrul Bey tarafından gönderildi.	el-Kamil, trc., IX, 490.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	İdari	Tuğrul Bey, Bağdat’ın Batı tarafında oturan halkı tedip etmek istemiş ancak Amîdûlmülk, şehrin harap olacağı gerekçesiyle bu fikrinden vazgeçirmiştir.	Sıbt, trc., 47.
“	Humartaş	Komutan	Gulâm	Diğer	Amîdûlmülk’ün son derece sevip güvendiği Humartaş öldü, tabutu Horasan’a gönderildi.	Sıbt, trc., 47.
“	Humartekin Tuğrâi	Komutan	Gulâm	Askerî	Sultan Tuğrul Bey tarafından 2 bin kişilik süvari birliği ile Kûfe tarafına sevk edildi.	el-Kamil, trc., IX, 491.
“	İbrahim Yinal Türkmenler	Melik Asker	Hanedan üyesi Türkmen	Askerî	Yinal’a bağlı bir Türkmen grubu Hatun’un yanında bulunan hazineyi yağmalamak istedi. Başarılı olamadılar, obalarına döndüklerinde tamamen yağmalanmış olduğunu gördüler. Hatun’un yanında elleri bağlı Enuşirvan da vardı. Sultan onu affetti.	Sıbt, trc., 59.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Amîdûlmülk aracılığıyla Sultan, Halifeye kıymetli takılarla birlikte 10 bin dinar para gönderdi.	el-Kamil, trc., IX, 492.
“	Yaruhtekin	Komutan	Gulâm	Askerî	Yaruhtekin’inhanımı, Besâsîrî tarafından esir alınan eşinin, Besasiri’nin eşi ve çocuklarına karşılık kurtarılmasını istedi. Tuğrul Bey bunu olumlu karşıladı.	Sıbt, trc., 60.
451/1059-60	Çağrı Bey	Melik	Hanedan üyesi	Siyasi	Çağrı Bey, Gazneli Sultan İbrahim ile barış yaptı.	el-Kamil, trc., X, 25.
“	Porsuk	Emir	Gulâm	İdari	Emir Porsuk, Sultan tarafından Bağdat’a şahne tayin edildi.	el-Kamil, trc., X, 28.
“	İbrahim Yinal Muhammed Ahmed	Melik	Hanedan üyeleri	Askerî	İbrahim Yinal, Tuğrul Bey karşısında Kazvin’de yenilgiye uğradı. Yinal ve iki yeğeni sultanın emriyle öldürüldü.	Sıbt, trc., 64.
“	Gümüştekin	Devâtî/Divitçi	Gulâm	Askerî	Amîdûlmülk’ün divitçisi Gümüştekin, Besasiri’yi yakalayıp öldürdü ve kafasını Sultan’a gönderdi.	el-Kamil, trc., IX, 491.
“	Erbasan	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Tuğrul Bey Vasit’ı yağmalatan Erbasan’ı azarladı.	Sıbt, trc., 81.
452/1060	Humartekin	Tuğrâi	Gulâm	Siyasi	Tuğrul’un Tebriz kuşatması sırasında ordunun ileri gelenleri ile Sultan Tuğrul arasında anlaşmazlık çıktı. Sultanla ordu ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlığı Humartekin et-Tuğrâi çözümlü.	Sıbt, trc., 87.
“	Enuşirvan İnanç Bey	Melik Melik	Hanedan üyeleri	İdari	Sultan, Enuşirvan ve İnanç Bey’i Tebriz civarında bırakarak Rey’e hareket etti.	Sıbt, trc., 88.
“	Ebul Feth el-Muzaffer	Amîd	Sivil	İdari/Diplomatik	Tuğrul Bey’in atadığı Bağdat amîdi Ebu’l-Feth el Muzaffer b. el-Hüseyin veliaht halife Uddetüddin Ebu’l-Kâsım’ı, hacip ve âyanlarla karşıladı.	Sıbt, trc., 85.
“	Ebul Feth el-Muzaffer	Amîd	Sivil	İdari	Amîd Ebu’l-Feth, Bağdat halkına çok iyi davrandı. Sokakları tamir ettirdi. Onun çabaları sonucunda Bağdat’tan 100 bin altın, daha sonraki yıllarda 300 bin altın vergi tahsil edildi	Sıbt, trc., 88.
453/1061	Ebul Feth el-Muzaffer	Amîd	Sivil	Siyasi/Diplomatik	Irak Selçuklu amîdi Ebu’l-Feth, Tuğrul Bey’in halifenin kızıyla evlenmesi hususuna müdahil kimselerden biri.	Sıbt, trc., 89.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Sultan adına halifeye Ebû Turab’ı kötüleyen bir mektup gönderdi ve onu hizmete almaması hususunda uyardı.	Sıbt, trc., 90.
“	Reîsü’l-Irakeym	Amîd	Sivil	İdari	Tuğrul Bey Irak amîdi Ebu’l-Feth’i azledip yerine Reisu’l-Irakeyn diye lakaplandığı	Sıbt, trc., 91.

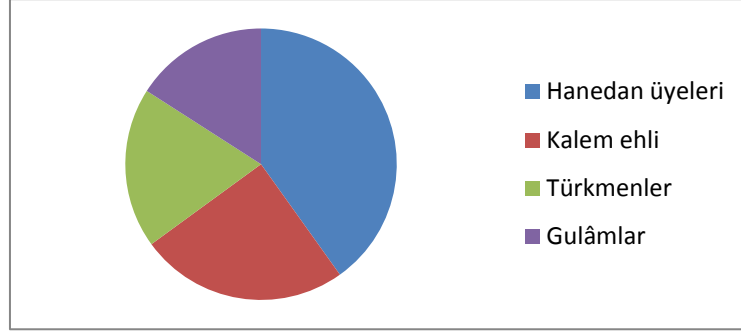
					Ebû Ahmed b. Abdülvahid b. el-Hızır'ı atadı. Ona Ebu'l-Feth'i tutuklama izini verdi. O da hilafet sarayına sığındı.	
“	Reisü'l-Irakeym	Amîd	Sivil	Diplomatik	Hilafet sarayına alınmayan Reisü'l-Irakeyn, halifenin iktalarına el koymaya başladı. Halifeye karşı ağır davranışlarda bulundu, halka adaletle davrandı.	Sıbt, trc., 91, 97, 98.
“	Kutalmış Türkmenler	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	İsyân eden Kutalmış, Türk ve Türkmenlerden oluşan ordusuyla Tuğrul Bey'in gönderdiği orduyu hezimete uğrattı.	Sıbt, trc., 91.
“	Humartekin	Tuğrâî	Gulâm	Askerî	Tuğrul Bey, Rey'i Kutalmış'a karşı korumak amacıyla Humartekin'i öncü kuvvetiyle sevk etti.	Sıbt, trc., 97.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik / Siyasi	Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesi hususunu takip eden vezir Amîdûlmülk'tü.	Sıbt, trc., 91, 93.
	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	İdari	Amîdûlmülk, amîd Ebu'l-Feth'i azarlayıp Bağdat'ın vergi gelirlerini ödemediği için dövdürdü.	Sıbt, trc., 94.
454/1062	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla nikahlanmasında halifeyle konuşan, gerektiğinde tavır koyan Amîdûlmülk idi.	el-Kamil, trc., X, 36.
“	Humartekin et-Tuğrâî Amîdûlmülk	Komutan Vezir	Sivil, Gulâm	Siyasi	Humartekin et-Tuğrâî ile Amîdûlmülk'ün arası bozuldu. Amîdûlmülk, Humartekin'i Tuğrul Bey'e şikayet etti.	el-Kamil, trc., X, 37. Sıbt, trc., 98-100.
“	İnanç Bey	Melik	Hanedan üyesi	Siyasi	Tuğrul Bey, İnanç Bey'i arkasından göndererek Humartekin'in yakalanmasını emretti. Korkup altı gulâmıyla kaçan Humartekin yakalanarak öldürüldü.	Sıbt, trc., 100.
“	Reisü'l-Irakeym	Amîd	Sivil	Diplomatik /Siyasi	Reisü'l-Irakeyn'in baskıları sonucu halife evlenmeye razı edilmiştir. Amîdûlmülk, Reisü'l-Irakeyn'e gönderdiği mektupta olumsuzluklar Humartekin'e yıkılmıştır.	Sıbt, trc., 103, 104.
“	Savtekin	Emir	Gulâm	İdari	Sultan Tuğrul Bey, Humartekin yerine Savtekin'i tayin etti.	el-Kamil, trc., X, 38.
“	Reisü'l-Irakeyn Hâcib Savul	Amîd	Sivil	Siyasi/ Diplomatik	Sultanın Bağdat'a gitmeden önce gerekli düzenlemeleri yapması için Reisü'l-Irakeyn, Hâcib Savul ile Bağdat'a gitti. Bunlarla birlikte birçok hediye gönderilmişti. Bunlar arasında 30 gulâm, 30 cariye ve 2 hâdim de vardı.	Sıbt, trc., 109.
“	Savtekin	Hâdimü'l-Has Komutan	Gulâm	Askerî	Hezaresb'le birlikte Hâdimü'l-Has Savketin'i Hoy'a yönlendirdi. Kırk gün süren çatışma ve kuşatmadan sonra şehir ileri gelenleri Amîdûlmülk'e mektup göndererek aman dilediler, Hezaresb ve Savtekin'i şehre davet ettiler.	Sıbt, trc., 110.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	İdari	Amîdûlmülk Hoy'da sultana karşı savaşımları cezalandırdı. Şehir reisliğine de Ebû Saîd b. Hamaveyh'i atadı, sonra onun yerine eski reis Amr b. Sahtekan'ı atadı.	Sıbt, trc., 110, 111.
“	Kavurd Bey	Melik	Hanedan üyesi	Askerî	Kavurd Bey Fars eyaletindeki Şiraz ve çevresine hakim oldu.	Sıbt, trc., 106.
455/1062-63	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Diplomatik	Halifeyle Seyyide'nin daru'l-memleke'ye götürülmesi hususunda müzakerelerde bulundu. Sultanın halifenin kızıyla daru'l-hilafede bir araya gelmeleri hususunda anlaşmaya rağmen hâciler, haslar ve gulâmların sultandan uzak kalmaları mümkün değildir, diyerek Seyyide'nin darul-memlekeye gönderilmesini sağladı.	el-Kamil, trc., X, 40. Sıbt, trc., 112.

“	Enûşirvan Aytegin	Melik Şahne	Hanedan üyesi Gulâm	Askerî	Enûşirvan isyan ederek kaçtı, Aytegin onu tutsak alarak Rey’e götürdü. Annesinin türbesine kapanan Enûşirvan Rey’e 10 fersah uzaklıktaki bir kaleye hapsedildi. Bulunduğu kaleden atlayarak intihar etti.	Sıbt, trc., 113, 114, 122, 123.
“	Amîdûlmülk Kutalmış	Vezir Melik	Sivil Hanedan üyesi	Askerî	Amîdûlmülk, 40 bin kişilik orduyla Girdkûh kalesinde bulunan Kutalmış’ı kuşattı	Sıbt, trc., 115.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	İdari	Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmesi hususundaki çabalarından dolayı Amîdûlmülk’e hil’at giydirdi.	el-Kamil, trc., X, 41.
“	Hanoğlu	Bey	Türkmen	Siyasi/Askerî	Oğuz emiri İbn Han (Hakanoğlu Harun), Mervanoğulları arasındaki siyasi mücadelelere katılmış, Temimoğulları tarafından esir alınmış ve bir kaleden atılarak öldürülmüştür.	Sıbt, trc., 114, 115.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Siyasi	Tuğrul Bey vefat edince onun vasiyeti gereği Amîdûlmülk, Süleyman’ı tahta çıkardı.	el-Kamil, trc., X, 43; Sıbt, trc., 111.
“	İnanç Bey	Melik	Hanedan üyesi	Siyasi	Sultanın ölümünden sonra İnanç Bey, haciplere, haylbaşlara ve yanında bulunan diğer görevlilere Süleyman’ın tahta geçirilmesi hususunda ant içirdi.	
“	Yağısıyan, Erdem	Emir	Gulâm	Siyasi	Tahta kimin çıkacağı hususunda emirler arasında ihtilaf çıktı. Yağısıyan ile Erdem Kazvin’e gittiler ve Horasan hakimi Alparslan adına hutbe okuttular.	el-Kamil, trc., X, 43.
“	Amîdûlmülk	Vezir	Sivil	Siyasi	Amîdûlmülk de sultanın vasiyetini yerine getirme hususunda asker ve diğer görevlilerin yardımını talep etti. Rey’e giderek 700 bin altın, 200 bin değerinde elbise ve silahı ordu mensuplarına dağıttı. Amîdûlmülk, Alparslan’a mektup göndererek Tuğrul Bey’in vasiyetine uymasını aksi taktirde savaşa mazur olduklarını bildirdi.	Sıbt, trc., 121, 122.
“	Ebû Saîd	Amîd	Sivil	Diplomatik	Amîd Ebû Saîd Tuğrul Bey’in ölümünden sonra da halifeyi baskı altında tutmaya çalışmıştır.	Sıbt, trc., 117.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Tuğrul Bey döneminde en fazla zikredilenlerin sırayla hanedan üyeleri, sivil görevliler, Türkmenler ve gulâmlar olduğu görülür. Bunların zikredilme sayısı, oranları ve grafiği şu şekildedir:

Tablo 4. Tuğrul Bey dönemi olaylara katılım tablosu

MENSUBİYET	OLAY SAYISI	%
Hanedan üyesi	63	40.127
Türkmen	30	19.108
Sivil görevliler	39	24.840
Gulâm	25	15.923

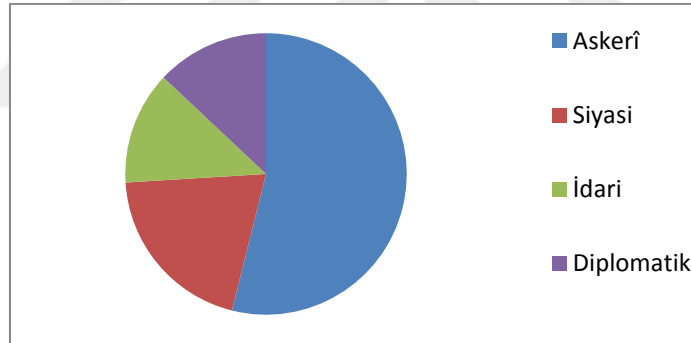

Şekil 1. Tuğrul Bey dönemi olaylara katılım grafiği

Tuğrul Bey dönemi olayları askerî, siyasi, idari ve diplomatik olarak tasnif edildiğinde ortaya çıkan sayı, oran ve grafiği şu şekildedir:

Tablo 5. Tuğrul Bey dönemi olayların sayı ve oran olarak tasnifi

OLAYIN NİTELİĞİ ³⁴⁹	SAYISI	ORANI (%)
Askerî	84	54.193
Siyasi	31	20
İdari	20	12.903
Diplomatik	20	12.903

Şekil 2. Tuğrul Bey dönemi olay tasnif grafiği

Tablo 6. Grupların askerî, siyasi, idari ve diplomatik olaylara katılım oranları (%)

	ASKERÎ	SİYASÎ	İDARÎ	DİPLOMATİK
HANEDAN MENSUBU	48.86	38.70	21.05	15.78
TÜRKMENLER	31.81	9.09	-	-
SİVİL GÖREVLİLER	6.81	32.25	63.15	68.42
GULÂMLAR	12.5	19.35	15.78	15.78

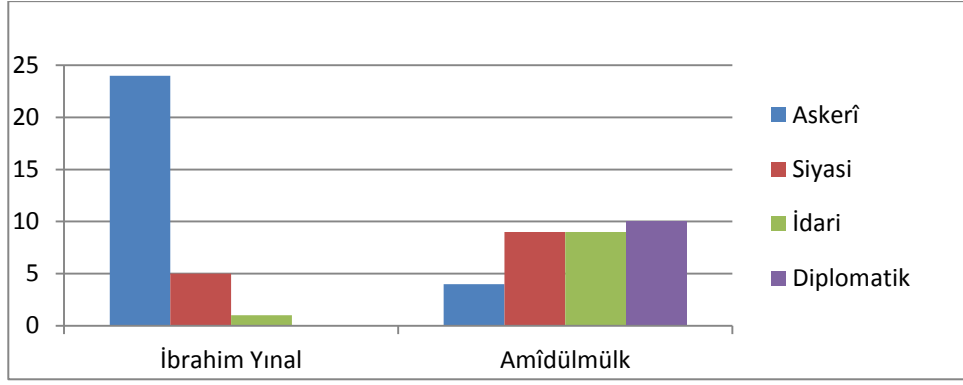
³⁴⁹ Askerî olarak nitelenen olaylar savaş, yağmalama; katil, işkence, tecavüz vb. çirkin işler, itaat/itaatsizlik, isyan, askerî destek, savunma, savunma hazırlıkları, çekilme, saldırıya maruz kalma vb.ni; siyasi olarak nitelenen olaylar, barış, saltanat mücadelesi, itaat vb.ni; idari olarak nitelenen olaylar atama, özel görev, imar, vergi işlerini düzenleme vb.; diplomatik olarak nitelenen olaylar ise elçilik, törene katılım, karşılama, tevki alma/iletme vb. genelde Abbasi hilafeti ile ilişkileri kapsamaktadır. Bu alanları kesin çizgilerle birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı ortadadır. Bir olayın hem askerî hem siyasi hem de diplomatik yönü olabilmektedir.

Tablo incelendiğinde Türkmenlerin idarî ve diplomatik alanda olmadıkları, siyasi alanda çok az görünür oldukları; hanedan mensuplarının her dört alanda var oldukları ancak askerî ve siyasi alanda daha belirgin oldukları görülmektedir. Sivil görevliler ise diplomatik ve idari alanda çok belirgin, siyasi alanda hanedan mensuplarının hemen arkasında, askerî alanda ise çok zayıf bir şekilde görülmektedirler. Gulâmlar ise dört alanda da varlık göstermekte olup askerî alanda sivil görevlilerden, siyasi, idari ve diplomatik alanlarda Türkmenlerden daha etkindirler. Gulâmların diğer gruplardan farklı olarak her alanda birbirlerine yakın oranda var olmaları, gelecekte her alanda daha büyük oranlarda istihdam edileceklerinin işaretçisi gibidir. 433/1041 -439/1047 yılları arasında gulâmlardan hiç bahsedilmezken 440/1048 yılında bir defa, 448/1056 yılından itibaren ise artan bir şekilde gulâmlardan bahsedilmektedir. Türkmenlerin görünürlüğü ise 450/1058 yılından sonra tedrici olarak azalmaktadır.

Tuğrul Bey döneminde sultandan sonra adı en fazla geçen hanedan mensubu İbrahim Yınal'dır. Onu İnanç Bey, Yakutî ve Kutalmış takip etmektedir. İbrahim Yınal'dan 27, İnanç Bey'den 5, Yakutî ve Kutalmış'tan 4'der defa bahsedilmektedir. Hatun dahil olmak üzere on üç hanedan mensubu toplamda 59 defa zikredilmiştir. Sivil görevlilerden vezir Amîdül-mülk'ün adı 30 defa geçmekte olup onu Irak amîdleri takip etmektedir. Toplamda iki vezir ve üç amîdden, 10 da gulâmdan bahsedilmektedir. Humartekin'in adı 4, Savtekin'in ise 3 defa geçmektedir.

Sivil görevlilerden en fazla adı geçen Amîdül-mülk ile hanedan mensubu İbrahim Yınal'ın karşılaştırılması bu iki grubun etkin olduğu alanların birbirlerinden çok farklı olduğunu ortaya koymaktadır. İbrahim Yınal askerî alanda çokça zikredilirken Amîdül-mülk en az askerî alanda etkindir. İbrahim Yınal diplomatik alanda hiç yokken Amîdül-mülk bu alanda çok belirgindir. İdari alanda İbrahim Yınal zayıfken Amîdül-mülk bu alana etkindir. Siyasi alanda her ikisi de mevcuttur ancak Amîdül-mülk daha görünür durumdadır. Oysa gulâmlar bu her alanda mevcut olup her iki grubun yerini doldurmaya aday durumundadır.

Tuğrul Bey dönemi İbrahim Yınal ile Amîdül-mülk'ün dört alanda karşılaştırılması şu şekildedir:

Şekil 3. İbrahim Yınal ve Amîdülmülk karşılaştırması grafiği

Tablolar ve grafikler incelendiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür.

1. Savaş, yağma, katil, işkence ve tecavüz gibi olumsuzluklarla ilgili en çok zikredilen grup hanedan mensupları ve Türkmenlerdir.
2. İtaatsizlik gösteren ve en çok isyan edenler hanedan mensupları ile Türkmenlerdir. Gulâmlardan itaatsizliğine rastlananlar ise adı zikredilmeyen biri ile Humârtekin'dir. Hanedan mensuplarının insan kaynağını çok büyük oranda Türkmenlerin oluşturduğu göz önüne alındığında özellikle isyan durumunda onlarla hanedan mensuplarını aynîleştirmek mümkündür.
3. Başta vezir olmak üzere sivil görevliler, genellikle elçilik, törene katılım, aracılık, karşılama vb. özel görevlerde, imar ve halkın teskininde rol almaktadır.
4. Hanedan mensuplarının isyanlarının bastırılmasında diğer hanedan üyeleri ile birlikte vezir ve gulâmlar kullanılmıştır. Ancak Besâsîrî'nin mağlup edilmesi ve İbrahim Yınal isyanının bastırılmasında hanedan mensupları belirleyici olmuşlardır.
5. Yağsıyan ve Erdem örneğinde olduğu gibi bazı gulâmlar sultana itaat etmekte, ancak ölümünden sonra kararları kendileri vermektedirler.
6. Halife ile her türlü ilişki daha çok sivil görevliler üzerinden yürütülmekte, sultan haricinde hanedan mensupları bu ilişkilere pek fazla müdahil olmamaktadır.
7. Vezirlerin meliklere karşı tutumu eşit değildir. Kutalmış ve Enuşirvan, Amîdülmülk'e itaat ederken, İbrahim Yınal, veziri azarlayabilmektedir.
8. Sultan, bazı gulâm emirleri, çok sever, onlara güvenirdi. Sultan, eşinin yatağına Humartekin'le gidecek kadar onu yakınında bulundururdu.³⁵⁰

³⁵⁰ Sıbt, Mir'âtü 'z-Zamân, trc., 99.

9. Genel olarak gulâmlar, Sultan Tuğrul'un son zamanlarına doğru daha görünür olmaya başlamışlardır. 449/1057-58 yılına gelindiğinde gulâmların sayısı epeyce artmış Tuğrul Bey, tâbi bir melikin emrine 3000 gulâm verebilecek kapasiteye ulaşmıştı. 455/1062-63 yılında Tuğrul Bey'in sürekli yanında tuttuğu hâcib, has ve gulâm askerlerden oldukça kalabalık bir maiyeti oluşmuştu.

10. Zaman zaman Kutalmış gibi hanedan mensuplarının emrine gulâm askerler verilmekteydi.

B. ALPARSLAN DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN YERLEŞMESİ

Tuğrul Bey zamanında merkezi idarede tedrici olarak gulâmların rolü artarken Türkmenlerin rolü azalmıştı. Alparslan döneminde de sürecin devam ettiği görülmektedir. Alparslan idareyi merkezileştirme açısından selefi Tuğrul Bey'e kıyasla daha şanslıydı. Tuğrul Bey, kurucu beyler olarak kendisiyle aynı konuma sahip Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun haklarını ve güçlerini gözetmek zorundaydı. Buna rağmen büyük oranda bunları kendine tabi kılmayı başarmış, hem Abbasi halifesi hem de tâbi devletler nazarında Selçuklu merkezi idaresinin başı olarak kendini kabul ettirmişti. Alparslan ise zaten temelleri atılmış merkezi idarenin başına geçmiş, ona bu idareyi güçlendirmek kalmıştı.

Selçukluların hakimiyet alanı göz önünde bulundurulduğunda Alparslan döneminin terazinin iki kefesi gibi algılanan Türkmen-gulâm karşıtlığının tam da doğru olmadığı görülebilir. Çünkü bu dönemde hem gulâmlar hem de Türkmenler daha görünür olmuştur. Ancak Alparslan'ın bilfiil komuta ettiği merkezi Selçuklu ordusu ve saray yapısı incelendiğinde bu karşıtlık belirginleşmektedir. Bu açıdan Alparslan dönemi gulâmları “merkezî idare” ve “eyaletlerin idaresi” olarak ayrı ayrı incelenmelidir.

1. Alparslan Dönemi Selçuklu İdaresinde Türkmenlerin Rolü

Nizâmülmülk'ün Türkmenlerin başlangıçtaki hizmetlerinden, çektikleri sıkıntılardan bahsedip bunların oğullarından bin kişinin hizmete alınıp saray gulâmları gibi eğitilmeleri gerektiğini belirtmesi,³⁵¹ Türkmenlerin tamamen dışlandığı gibi bir algıya neden olmuştur. Oysa Siyasetnâme, daha çok Melikşah dönemini tasvir etmektedir. Dolayısıyla Nizâmülmülk'ün tespitlerinin Alparslan dönemini tam olarak yansıttığı söylenemez. Nitekim kaynaklar incelendiğinde Türkmenlerin Alparslan

³⁵¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 87.

döneminde hanedan üyelerinin isyanlarında, fetihlerde, iç çatışmalarda aktif olarak yer aldıkları görülecektir.

a. Hanedan Üyelerinin İsyanlarında Türkmenler

Alparslan dönemi de Türkmenlerin başrol oynadığı Kutalmış isyanı ile başlamıştır. Kutalmış, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Türkmenlerle iletişime geçerek “en büyük”lerini yanına çekmeyi başarmış, Sâve’ye yöneldiğinde 50 bin atlıdan müteşekkil büyük bir orduyu idare edecek konuma ulaşmıştı.³⁵² Kutalmış komutasındaki Türkmenler, Rey’i kuşatarak civarı yağmalamış ve yöre halkına çok kötü davranmışlardı. Alparslan yetişip savaşa müdahale ederek Amîdûlmülk ile sultanın öncü birliklerini yenilgiye uğratan Kutalmış’ı yenmiş ve Selçuklu ordusu, Türkmenleri takip ederek birçoğunu kılıçtan geçirmiş ve mallarını ganimet olarak almıştı.³⁵³

Kutalmış’tan sonra da hanedan mensubu meliklerin isyan girişimleri devam etti. Kavurd Bey, ölümüne kadar Alparslan’ı uğraştırmaya devam etmiştir. Saltanatının ilk yılında Alparslan’a itaatini arz ederken Tuğrul Bey’den kalan mirasta hak sahibi olduğunu belirterek açıkça hak talebinde bulunmuştu. İki kardeş arasında rekabet vardı. Bu rekabetin farkında olan Şebankâre emîri Fazlûye, Kavurd Bey’e karşı Alparslan’dan yardım istemişti. 457 (1064-1065) yılında Alparslan, Kavurd Bey’in adamlarını uzaklaştırmak için askerlerinden bir kısmını Fazlûye’ye yardıma göndermiş, kendisi de bizzat Şiraz’a hareket etmiş, Kavurd Bey’den birçok ganimet elde etmişti. 459 (1066-1067) yılında Hacib Altuntaş ve Çavlı komutasında bir orduyu Kavurd Bey’e karşı sevk etmiş, Berdesîr önünde vukû bulan savaşta her iki taraftan birçok asker hayatını kaybetmişti.³⁵⁴ Yine 462 (1069-1070) yılında Sultanşah, babası Kavurd Bey’e karşı Alparslan’dan yardım istemiş, Alparslan da 10 bin dinar ile birlikte Türk ve Türkmenlerden oluşan binlerce kişiyi emrine vermişti.³⁵⁵ Kavurd Bey mevzuu ancak Melikşah döneminde halledilebilmiştir.

Hanedan üyelerinin kendi aralarındaki çekişmelerde büyük oranda Türkmen güçlere dayandığı anlaşılmaktadır. Mesela Rey’i kuşattığında Kutalmış’ın 50 bin süvarisi, Alparslan’ın ise kendi ifadesiyle 100 bin süvarisi mevcuttu.³⁵⁶ Bunların çoğu Türkmen güçlerden oluşmaktaydı. Gulâm askerlerin sayısı çok azdı. Meselâ Alparslan

³⁵² Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, XIX, s. 160.

³⁵³ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, XIX, s. 160, 161; el-Hüseyini, *Ahbâr*, s. 22.

³⁵⁴ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, XIX, s. 168-195, Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, trc. s. 101, 102; Abdülkerim Özeydin, “Kavurd Bey”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 73, 74

³⁵⁵ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, XIX, s. 222, 223.

³⁵⁶ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, XIX, s. 180.

Malazgirt'e yöneldiğinde yanında sadece 4 bin kişilik hassa ordusu vardı.³⁵⁷ Muhtemelen hassa gulâmlarının tamamı bu kadardı. Alparslan'ın kendi güçlerini abarttığı varsayıldığında ve tâbi emirlerin güçleri de hesaba katıldığında hem Alparslan'ın hem de Kutalmış'ın ordusunun büyük oranda Türkmenlerden teşekkül ettiğine hükmedilebilir. Alparslan'ın, Kavurd Bey'e karşı oğlu Sultanaşah'a gönderdiği ve "binlerce" "Türk ve Türkmen" in bir kısmı Türk gulâmlar, diğerleri ise Türkmenlerdi.

Alparslan'ın karşılaştığı ve Türkmenlerin destek verdiği bir diğer isyan da Erbasan isyanıdır. Alparslan 456 (1063-1064) yılı sonlarında Kavurd'un yanında bulunan ve Emir Erbasan ile evli bulunan kızkardeşini yanına çağırması ancak, Erbasan, Fars'a gittiği söylenerek huzura gelmemiştir.³⁵⁸ Bu durum, Alparslan'la Erbasan arasında var olan sorunların habercisi gibiydi. Erbasan Selçuk'un torunu, Yunus'un oğlu olup hanedan üyesiydi.³⁵⁹ Amîdül-mülk, Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Süleyman'ı tahta çıkardığında Erdem'le birlikte Kazvin'e gidip Alparslan adına hutbe okutmuştu.³⁶⁰ Nitekim Alparslan ile anlaşmazlığa düşüp maiyetindeki çok sayıda Yavegiyye Türkmenleri ile Bizans'a yöneldi. Alparslan onu yakalaması için peşinden Afşin'i gönderdi, ancak Erbasan Bizans'a sığındı. Bizans imparatoru, Erbasan'ı iade etmeyi reddedince Afşin birçok bölgeyi yağmalayarak döndü.³⁶¹ Afşin, Bizans imparatoruna gönderdiği mektupta Erbasan'a bağlı Türkmenleri sultanın düşmanları olarak nitelendirmektedir.³⁶² Sonuçta Erbasan'ın Bizans'a sığınmasıyla Tuğrul Bey döneminden itibaren itaat altına alınamayan Yavegiyye Türkmenleri büyük oranda sorun olmaktan çıkmış, hatta Erbasan'ın iade edilmemesi, Bizans topraklarına saldırının da hukuki temelini oluşturmuştur.

Hak iddiasında bulunup isyana kalkışan hanedan mensupları, çeşitli vaatlerle Türkmenlerin desteğini sağlamaya çalışıyorlardı. Türkmenler de merkezi idarenin getirdiği müdahalelerden geçici süre de olsa kurtulmak ve isyan girişiminde bulunan hanedan mensubundan menfaat temin etmek amacıyla isyana destek veriyorlardı. Ancak isyan başarılı olursa asayişin temin amacıyla Türkmenlerin istedikleri gibi davranmaları engelleniyordu.³⁶³ Çünkü yerel halkın memnuniyeti sağlanmadan iktidarda

³⁵⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 235

³⁵⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 168-169.

³⁵⁹ Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s. 87.

³⁶⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 148.

³⁶¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 232, 234, 235.

³⁶² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 234.

³⁶³ İbrahim Yinal, isyana kalkışırken Türkmenlere sözler veriyor ancak hâkim olduğu bölgelerde Türkmenlerin yağma yapmasını, yerleşikleri rahatsız etmelerini engelliyordu. Bkz. Beyhakî, s. 518, 519.

kalınamayacağı açıktı. İsyan bastırılınca zaten şiddetli bir şekilde cezalandırılıyorlardı. Her halükârda yeni bir fırsat çıkıncaya kadar itaat altına giriyor, herhangi bir soruna neden olmamaya çalışıyorlardı.

b. Fetihlerde Türkmenler

Türkmenler fetihlerde istifade edilen en önemli güçtü. Alparslan dönemi boyunca birçok Türkmen beyi ya Selçuklu ordusunda ya da müstakil birlikleriyle Anadolu'ya akınlarda bulunmuştur. Bunlardan biri Rûm'a sürekli akınlar düzenleyen ve bölgeyi çok iyi tanıyan, yanında birçok Türkmen bulunan Tuğtegin adlı bir beydi. Alparslan 456/1064 yılında Azerbaycan'a yöneldiğinde ona rehberlik etmiş, bölge hakkında bilgiler vererek birçok şehrin ele geçirilmesini sağlamıştı.³⁶⁴

Afşin ve Ahmedşah gibi beyler de Bizans hâkimiyetindeki topraklara akınlar düzenlemeye devam ettiler. Alparslan Afşin'le birlikte Hâcib Gümüştegin'ini de göndermişti. Bu durum Alparslan'ın Türkmen beyleri gulâm komutanlar aracılığıyla kontrol etmek istediğini göstermektedir. Mezkûr beyler Ahlat'ı üs edinerek el-Cezire, Nizib taraflarına saldırılar düzenlediler, Hısn Mansur civarında bir Bizans ordusunu yenerek komutanını esir ettiler. Komutanı 20 bin dinar karşılığında serbest bırakarak Ahlat'a döndüler. Ganimet paylaşımı sırasında çıkan anlaşmazlıkta Afşin, Gümüştegin'i öldürdü. Bu yüzden Alparslan'la arası açılan Afşin, iki yıl boyunca Bizans topraklarına seferler düzenlemeye ve ganimetler almaya devam etti. Kendisine bağlı birliklerle Ayntab, Antakya, Kayseri, Adana havalisini yağmaladı. Bizans hakimiyeti altındaki topraklara yönelik artan Türkmen baskınları üzerine Bizans imparatoru bu duruma bir son vermek amacıyla büyük bir orduyla Munbic'e kadar ilerlemişti (461/ 1068-9). Aynı dönemde Afşin'in komutasındaki Oğuzlar Amûriyye'yi ele geçirip birçok ganimet ve esir elde ettiler. Daha sonra Kostantiniyye önlerine kadar ilerleyerek imparatora ait altı bin atı yağmaladılar. Haberi alan imparator, Kostantiniyye'ye dönmek zorunda kaldı. Afşin Bey ise ganimetlerle Antakya'ya döndü.³⁶⁵ Bunlarla gücünü arttıran Afşin, Alparslan tarafından bağışlandı.³⁶⁶ Alparslan'a güçlü Bizans ordusuna karşı hem bilgi hem de cesaret veren de Afşin'dir. Nitekim Rûm diyarında kendilerine karşı savaşacak kimse bulunmadığını sultana bildirmiş, sultan da bu habere sevinmişti.³⁶⁷

³⁶⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 49; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 35.

³⁶⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 213.

³⁶⁶ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 2011, s. 18-32; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *TTK Belleten*, 203 (1988), 464, 465.

³⁶⁷ Abu'l-Ferec, trc. s. 320.

Sanduk, Dilmaçoğlu Muhammed, Ahmedşah gibi diğer Türkmen beyleri de Rum seferlerine devam ediyorlardı. Bizans'ın savunma hattı hiçbir işe yaramıyordu. Türkmenler Konya, Karaman, Sivas, Niksar, Kayseri vb. şehirleri yağmalıyor, Bizans'ı aciz duruma düşürüyorlardı. Selçuklu merkezî yönetiminin sınırlamalarından kurtulan Türkmen beyler, hem kendilerine alan açıyor hem de Selçuklu merkezi idaresiyle ilişkilerini sürdürüyorlardı. Zaman zaman da kendi aralarında çatışıyorlardı.³⁶⁸

Türkmenlerin ve beylerinin en önemli rol oynadığı hadise şüphesiz Malazgirt Savaşıdır. Malazgirt'e giden süreçte Alparslan'ın emrinde sadece 4 bin kişilik gulâm ordusu kalmıştı. Savaşa ise 50 bin kişilik bir ordu ile katılmıştı. Asker sayısının bu orana ulaşmasında en büyük pay kuşkusuz Türkmenlerindir. Kaynaklara göre savaşa katılmış olması kesin olan Türkmen beyleri şunlardır: Sunduk, Afşin, Dilmaçoğlu Muhammed, Arslantaş, Duduoğlu, Birikoğlu, Artuk ve Tutak'tır. Savaşa katılması ihtimal dahilinde olanlar ise Danişmend, Saltuk, Mengücek, Çavuldur ve Kapar'dır.³⁶⁹

c. İç Çatışmalarda Türkmenler

İç çatışmalardan uzak, kendi güçleriyle uçlarda Bizans içlerine akınlar düzenleyerek yaşamlarını sürdüren bazı Türkmenler zaman zaman kendi aralarında çatışan yerel emîrlerin istihdamı neticesinde bu çatışmalara katılıyordu. Nitekim Haleb hâkimi Atıyye, Türkmen beyi Hanoğlu'nu (İbn Hakan / İbn Han) 500 kişilik Oğuz gücü ile yeğeni Mahmud'a karşı aylık 11 bin dinarla istihdam etmiş, ancak bunların güçlerinden korkarak Haleb *ahdâs*ının bunlara saldırmasını sağlamıştı. Bir kısmı Haleb *ahdâs*ı tarafından öldürülen Oğuzlar da karşı tarafa, Mahmud'un safına geçmişlerdi.³⁷⁰ Nitekim Haleb'i sıkıştıran Oğuzlar, Atıyye'nin Haleb'i yeğeni Mahmud'a vermesini sağlamışlardır. Haleb halkı Oğuzların şehre girmemesini Mahmud'a şart koşmuş, Mahmud da el-Maarre'yi Oğuzlara vermişti.³⁷¹ Örnekte görüldüğü üzere Oğuzlar/Türkmenler yerel emirlerin güç mücadelelerinde bir nevi paralı asker şeklinde görev alıyorlardı. 459 (1066-67) yılında Fatımi halifesi Mahmud'dan İbn Han ve Oğuzları Haleb'ten uzaklaştırmasını istediğinde Mahmud, onların kendisinden daha güçlü olduğunu, onlarla dost görünerek fesatlarını önlediğini, Mısır hakimi eğer onların uzaklaştırılmasını istiyorsa kendisinden daha güçlü birini gönderdiği taktirde ona

³⁶⁸ Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 67.

³⁶⁹ Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", s. 291-334.

³⁷⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 174.

³⁷¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 176.

yardım edeceğini bildirmişti.³⁷² 462 (1069-70) yılında Mahmud, Selçukluların güçlendiğini görüp ikbalin bunların yanında olmakla mümkün olacağını anladığında hutbeyi Abbasiler ve Selçuklular adına okutmaya karar vermişti. Halk ilk cumada camiden ayrılmıştı. Emîr Mahmud çareyi ikinci hafta cuma günü caminin kapısına Oğuzları dikmekte bulmuş ve onlara camiden Cuma kılmadan çıkanları öldürmeleri emrini vermişti.³⁷³ Haleb civarındaki güç mücadelelerinde paralı asker olarak yer alan İbn Han, Sur hakimi İbn Ebi Ukayl'e katıldı. Daha sonra Sur'u kuşatan Mısır Akka yöneticisi Bedrülcemâli'nin safına geçti. İbn Ebi Ukayl, Oğuzlardan ikisini para karşılığında İbn Han'ı öldürmeye ikna etti. İki Oğuz İbn Han'ı öldürerek başını İbn Ebi Ukayl'e getirdiler. İbn Han'a bağlı Oğuzların bir kısmı İbn Ebi Ukayl'ın yanında kalırken bir kısmı da Bedrülcemâli'ye katıldı.³⁷⁴

d. Asayiş Sorunu ve Türkmenler

Türkmenlerin neden olduğu en büyük sorunlardan birinin de asayiş sorunu olduğu malumdur. Sultanlar ülkede huzuru sağlamaya çalışırken Türkmenler genellikle yerleşik ahalinin mallarını yağmalıyor ve asayiş sorunlarına neden oluyorlardı. Alparslan döneminde bu durum azalmakla birlikte tamamen sona ermemiştir. Bu duruma ilk örnek Kıpçak ülkesinde oturup gayri Müslimlerle birlikte tacirleri yağmalayan Türkmenlerdir. Bunlar, sultanın Harezm Seferi (458/1065-66) sırasında korkarak bir adaya çekilmiş, kadın ve mallarını bırakmışlardı. Alparslan geride bıraktıkları kadın, mal ve hayvanlarını ele geçirerek bunları etkisiz hale getirmişti.³⁷⁵

Türkmenlerin sebep olduğu ikinci olay 463 (1070-71) yılında Alparslan'ın ordusundaki Oğuzların Meyyâfarikin seferi sırasında vuku bulmuştur. Suveyda Kalesinin fethinden sonra civarı yağmalamış, kadınların karnını yaracak kadar yerli halka zulmetmiş ve birçoğunu esir etmişlerdi. Harran civarındaki yağmalamalara da hassa birlikleri katılmıştı.³⁷⁶

Alparslan'ın isyan eden Türkmenleri şiddetli bir şekilde cezalandırdığı, Kutalmış isyanı sonrası çoğunu kılıçtan geçirttiği bir vakiadır. Vezir Nizâmülmülk'ün müdahalesi olmasaydı, esirleri de kılıçtan geçirtecekti. Ancak bu örnekler, Alparslan'ın Türkmenleri tamamen saf dışı etmeye çalıştığı anlamına gelmez. Aksine Alparslan'ın Türkmen

³⁷² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 192, 193.

³⁷³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 223.

³⁷⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 224.

³⁷⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 185; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 159.

³⁷⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 232, 233.

beylerle ilişkilerine bakıldığında onları kazanmaya çalıştığını gösteren birçok örnekle karşılaşılabılır.

Tuğrul Bey ve Alparslan gulâmları istihdam ederken tamamen Türkmenlerden kopmamışlardı. Gerek bizzat sultanın komutasında gerekse de görevlendirilen hanedan üyeleri veya emirler aracılığıyla merkezî Selçuklu idaresinin hep aynı güzergâh üzerinden Rûm topraklarına saldırdıkları görülür. Farklı zamanlarda Malazgirt'e üç, Tulhum'a beş, Siverek'e üç ve bugünkü Kars ve İspir arası bölgeye dört defa saldırı düzenlenmişti. Bu durum Türkmenlerin ihtiyaç duyduğu yazlık ve kışlık otlaklarla ilgilidir. Örneğin Kars ile Karadeniz arası bölge, yazın otlak olarak kullanılıyor, kışın terk ediliyordu. Malazgirt Ovası da hayvancılık için uygundu. Kışlaklar ise kışın daha sıcak olan Cezire'nin kuzeyiydi. Selçuklu seferleri otlaklar düşünülerek planlanıyordu. Suyu olmayan, kurak ve hayvancılığa elverişli olmayan yöreler geçiliyor, verimli alanlar veya yaylaklar ile kışlaklar arasındaki göç yollarına saldırıyorlardı. Anlaşılan Selçuklu sultanları, bozkır geleneklerine uygun olarak tebaaları Türkmenlere otlak bulma sorumluluğunu hissediyorlardı. Alparslan'ın Kutalmış'ı saf dışı bırakmasının akabinde Kafkasya seferine çıkması Türkmen obalarına yaylak ve kışlak alanlar temin ederek onlar üzerindeki otoritesini pekiştirmek istemesi şeklinde değerlendirilebilir.

Büyük masraflarla kalkışılan seferlerin tam bir toprak egemenliğiyle değil, göçmenlere yönelik tehlikelerin yok edilmesiyle sonuçlanması da bu durumu teyit etmektedir. Nitekim ele geçirilen topraklar doğrudan Selçuklu idaresine bağlanmıyor; katil, esir alma, şehirleri tahrip etme yoluyla Türkmen göçerlere yönelebilecek tehlikeler yok ediliyor ve dönülüyordu. Gerek Alparslan'ın gerekse şehzade Melikşah'ın Nizâmülmülk'le katıldığı bu seferlerde dikkat çeken bir durum da gulâmların hep ön planda olmasıdır. Ortaya çıkan tablo bir gulâm-Türkmen karşıtlığından ziyade bir dayanışmayı göstermektedir. Sultan Alparslan'ın, gulâmları aracılığıyla tebası Türkmenlerin otlak ihtiyaçlarını giderdiğinden söz edilebilir.³⁷⁷

Alparslan döneminde merkezi yönetimde gulâmların rolü net bir şekilde artmış, fakat Türkmen beylerinin savaşlarda rolleri azalmamıştır. Yaptıkları fetihlerle, Malazgirt Savaşındaki rolleriyle Selçuklunun hâkim olduğu uç topraklarda en önemli güç olmayı sürdürmüşlerdir. Ancak sarayda ve merkezî orduda gulâmların etkisi artarken Türkmenlerin etkisi azalmıştır.

³⁷⁷ Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde Kafkasya'ya yapılan seferlerin tahlili için bkz. Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, s. 169-176

2. Alparslan Dönemi Selçuklu İdaresinde Gulâmların Rolü

Alparslan dönemi sistemin iyice yerleşip kurumsallaştığı dönem olarak kabul edilebilir. Gulâmlar merkezî idarede ve orduda büyük ölçüde söz sahibi olmuşlardır. Ancak vezirin başını çektiği sivil görevliler, sultandan sonra karar alıcı olup gulâmlar daha çok askerî alanda ve uygulayıcı konumundadırlar. Gulâm emîrler her ne kadar etkinliklerini arttırsalar da saltanat ve vezareti zorlayabilecek güce ulaşamamışlardır.

Alparslan döneminde sultanın, hem vezareti hem de Türkmen beyler ile gulâm emîrlerin idaresindeki askerî güçleri tam olarak kontrol altında tuttuğu söylenebilir. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra etki alanını genişletme çabası ilk Amîdül-mülk'ün idaresindeki vezaret makamından gelmiştir. Amîdül-mülk, Tuğrul Bey tarafından veliaht ilan edilen Süleyman'ı başa geçirerek Alparslan'a meydan okumuş ancak isyan halindeki Kutalmış'la baş edememesi üzerine hutbeyi Alparslan adına okutarak geri adım atmıştı. Kutalmış, 456 (1064) yılında Rey'e yürümüş vezir Amîdül-mülk'ün öncü birliklerinin komutanı İnanç Bey'i 500 gulâmıyla birlikte esir etmiş, Amîdül-mülk'ü de yenilgiye uğratmıştı. Alparslan'ın Hâcib Erdem komutasındaki öncü birlikleri de Kutalmış karşısında birçok ağır kayıplar vermiş, Hâcib Erdem Alparslan'dan acil yardım istemek zorunda kalmıştı. İki fersah ötedeki Alparslan'ın yetişerek savaşa katılmasıyla Kutalmış ve ona bağlı Türkmenler ağır bir yenilgiye uğratılmıştı.³⁷⁸

Alparslan'ın yüzleştiği ilk büyük tehlike olan Kutalmış isyanının bastırılmasında gulâmlar öne çıkmaktadır. İnanç Bey komutasındaki öncü birlikler gulâmlardan oluşmaktadır³⁷⁹ ve bunlar, Türkmenlerin desteğini almış olan Kutalmış'a karşı savaşa sürülen ilk birliktir. Bunların yenilip esir edilmesi üzerine Alparslan tarafından gönderilen öncü birliğe de bir gulâm olan Hâcib Erdem komuta etmiştir. Büyük ihtimalle Erdem'in komuta ettiği askeri birlik de gulâmlardan oluşmaktadır. Savaş esnasında komutan ve emîr (القائد الأمير) olarak zikredilen Savtegin bazı emirlerle birlikte ordunun sol cenahına komuta etmiştir.³⁸⁰ Savaş sonrası ele geçirilen esirleri öldürmek isteyen sultanı merhamete davet ederek esirleri kurtaran ise vezir Nizâmül-mülk'tür.³⁸¹

³⁷⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân fi Tarihi'l-A'yân*, thk. Muhammed Enes el-Han, Kâmil Muhammed el-Harrât, XIX, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimeşk 2013, s. 160. Yararlandığımız bu tahkik özellikle Türkçe isimler hususunda bariz yanlışlar içermektedir. Bu yüzden Türkçe isimler Ali Sevim'in Türkçe tercümesinden alınarak kullanılmıştır. Bkz. Ali Sevim, *"Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular"*, TTK, Ankara 2011.

³⁷⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, XIX, 160. Sibt, "gulâm"ı zaman zaman "nefer", "asker" anlamıyla kullanmaktadır. Bu bakımdan 500 kişinin gulâm olmama ihtimali de vardır. Bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 174. Burrecan (İbn Han) et-Turkmânî adlı beyin 500 gulâmla aylık 11 bin dinar karşılığında Haleb emîri Atıyye'ye yardıma geldiği zikredilmiştir ki burada terim anlamıyla gulâmlar değil, Oğuz/Türkmen güçleri kastediliyor olmalıdır.

³⁸⁰ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 31.

³⁸¹ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 31, 32.

Kutalmış'a karşı kazanılan zaferle Alparslan, Dârü'l-Memleke'de büyük bir ziyafetle birlikte bütün emir ve hâciblere hil'at vererek³⁸² resmen Selçuklu tahtına geçti. Sayıları verilmemekle birlikte metinden çok sayıda hâcib ve emîrin olduğu anlaşılmaktadır. Hâciblerin hepsinin, emirlerin birçoğunun gulâm olduğu gerçeğinden hareketle Selçuklu sarayında gulâmların sayısının ne kadar arttığı tahmin edilebilir. Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin³⁸³ üç yüz gulâma sahip olduğu düşünüldüğünde sultanın çok daha fazla sayıda gulâma sahip olması doğaldır. Nitekim hâciblerin de kendi gulâmlarının olduğu bilinmektedir. Amîdülmülk'ün malları müsadere edildiğinde dördü hariç gulâmları hâcibler arasında paylaştırılmıştı.³⁸⁴ Sayıları ciddi yekûn tutan henüz yüksek mertebelere yükselmemiş bu gulâmların çeşitli alanlarda kullanıldığı görülmektedir. Amîdülmülk Mervü'r-rûd'a sürgüne gönderildiğinde idam kararını adı zikredilmeyen düşük rütbede olması gereken bir Türk gulâm götürmüş, bu gulâm infazla da görevlendirilmişti. Nişabur reisi Mahmud'un Alparslan'a yazdığı ve Kündürî'ye af dilediği mektubun cevabı gelinceye kadar mezkûr gulâm ikna edilmiş ve infaz durdurulmuştu. Bunun üzerine Alparslan iki gulâm daha göndererek infazı gerçekleştirmişti.³⁸⁵ Gulâmlar haberleşmede ulak olarak da kullanılabiliyordu. 458 yılı Rebûlâhir (Nisan 1066) ayında haylbaşı rütbesinde bir gulâm Hârezm'de bulunan sultandan yaptığı fetihlerle ilgili Nizâmülmülk'e bir mektup getirmişti.³⁸⁶ Nitekim Nizâmülmülk bu konuyu müstakil bir başlıkla izah etmiştir.³⁸⁷

Alparslan döneminin en önemli mevzularından biri de Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi halifeyle ilişkilerdi. Abbasi halifesi ile ilişkileri yürütmek ve Bağdat civarında emniyeti sağlamak için tecrübeli elçi ve devlet adamlarına ihtiyaç duyuluyordu. Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'in eşi Seyyide'nin Bağdat'a gitmesini engellemesi üzerine gerilen Abbasi-Selçuklu ilişkilerini düzeltmek amacıyla Seyyide Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman ve Hâcib Aytegin³⁸⁸ ile birlikte gönderilmişti. Heyette bulunan Hâcib Aytegin (أبو الحاجب), biri halifeye diğeri vezirine olmak üzere Alparslan'ın iki mektubunu vezire takdim etmiş, halifenin cevabını da

³⁸² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 161.

³⁸³ Kündürî ile ilgili bkz. el-Hüseyni, *Ahbâr*, s. 23-25; Abbas İkbâl, *Vezaret*, s. 42, 43.

³⁸⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 180.

³⁸⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 181-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 45; el-Bundâri, s. 24 .

³⁸⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 185.

³⁸⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 63.

³⁸⁸ Bundâri, trc., s. 41; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 149. Mehmet Altay Köymen de Aytegin Süleymanî'nin "şahne" olarak Bağdat'a gönderildiğini düşünür. Bkz. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 55.

sultana iletmişti (456/1064).³⁸⁹ Mektupları Hâcib Aytegin'in iletmesi, Selçuklu idaresinin halifeye karşı duyulan saygıyı yansıtmaları için Kadı Ebû Amr Muhammed gibi âlimlerin saygınlığından yararlandıklarını ancak ilişkileri görevli hâcibler aracılığıyla yürüttüklerini göstermektedir. Aynı yıl Reîsü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî ile Aytegin Süleymânî'nin Bağdat'a gönderilmesi ve kısa sürede Reîsü'l-Irakeyn ile halifenin veziri İbn Cehîr'in arasının bozulması, Abbasi-Selçuklu ilişkilerinde ulemanın rolünün sembolik ve elçilikle sınırlı olduğu, resmi ilişkilerin Selçuklu memurları şahne ve amîdlerle sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bağdat'taki Selçuklu görevlileri inisiyatif kullanmakta veziri ile halifeye yaptırım uygulamaktaydılar. Vezir İbn Cehîr'in, Reîsü'l-Irakeyn ve Aytegin hakkında ağır sözler söylemesi üzerine Reîsü'l-Irakeyn, vezirin iktalarıyla, halifenin bazı arazilerine el koymuş, veziri "Türk devletini Araplaştırmak"la suçlayarak gerilimi tırmandırmıştı. Ancak Nizamülmülk'ün müdahalesi ve Ani'nin fethini haber veren mektubuyla araları düzelmişti.³⁹⁰ Yüzlerce yıllık diploması geleneğine sahip ve yönetimde meşruiyet kaynağı olarak görülen Abbasi sarayı ile ilişkileri yürütmek ince bir diplomasi gerektiriyordu. Bunun farkında olan Selçuklu sarayı elçiliklerde kalem ehli ulemadan yararlanırken gerektiğinde hilafet sarayına baskı uygulayabilecek, gerektiğinde saygıda kusur etmeyecek gulâm hâcibleri de görevlendirmekteydi.

Alparslan döneminde Abbasi sarayı örneğinde olduğu gibi tâbi emirlerle ilişkilerde de gulâmlar önemli roller oynamışlardır. Alparslan saltanatının ilk yılında (456/1064) Hûzistan'da bulunan Hezaresb'e *Hâdim* Porsuk'u elçi olarak göndermiş, ondan ikta borcunu ödemesini ve yanında tutuklu bulunan Sadaka b. Mansur'la iyi geçinmesini istemiş, Hezaresb de aynı elçi aracılığıyla itaatini arz etmişti.³⁹¹ Porsuk, ertesi yıl Alparslan'ın Şiraz seferinde "hâcib" sıfatıyla Hezaresb'le birlikte Kavurd Bey'e karşı komutan olarak zikredilmektedir.³⁹² Benzer durum Erdem için de geçerlidir. Tuğrul Bey zamanında "hâdim", Alparslan döneminde "hâcib" olarak zikredilir.³⁹³

Sultan Alparslan'ın, Hârezm'de kendine geç iltihak eden kardeşi Süleyman'ın hâcibi Aytegin'i, ihanetle suçlayarak kılıcıyla ikiye biçip cesedi Hezaresb'e götürmelerini emretmesi³⁹⁴ (458/1065-66) sultan-gulâm hukukunu yansıtan örnek

³⁸⁹ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 162.

³⁹⁰ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 166, 167.

³⁹¹ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 170.

³⁹² Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 173.

³⁹³ Köymen, *Alparslan Dönemi*, s. 251.

³⁹⁴ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 184.

olarak kabul edilebilir ve olaydan birkaç sonuç çıkarılabilir. Birincisi sultan emrindeki hâcib rütbesindeki bir gulâmı herhangi bir yargıya ve savunmaya mahal bırakmaksızın kendi eliyle şiddetli şekilde cezalandırabilmektedir. Hâcib konumunda olsa bile gulâmların kendilerini savunacak hukukî hakları yoktur. Üçüncüsü, hâcibin emri altındaki gulâmların da henüz efendilerini savunacak güçleri yoktur. İnfaz sonrası Aytegin'in komuta ettiği birlikten ve sahip olduğu gulâmlardan herhangi bir rahatsızlığın aktarılmamış olması bu kanaati pekiştirmektedir.

Gulâm istihdamı açısından Alparslan döneminin Tuğrul Bey döneminden en büyük farklarından biri de hanedan üyelerinin isyanlarının bastırılmasında gulâmların daha fazla ön plana çıkmasıdır. İbrahim Yinal'ın isyanında Tuğrul Bey'e yardıma hanedan mensupları Alparslan, Kavurd ve Yakûtî beyler gelmişti. Oysa Kutalmış ve Kavurd isyanları gulâm komutanlar aracılığıyla bastırılmıştır. Kavurd Bey'le savaşan öncü birliklerin komutanları her ikisi de gulâm olan Hâcib Altuntaş ile Çavlı idi.³⁹⁵

Türkmenlere kıyasla daha disiplinli olması beklenen gulâmların da zaman zaman Türkmenler gibi yağmaya katıldığına şahit olunmaktadır. Meselâ gulâmlardan bir grup Harran ve civarını yağmalamış, halk Râfika Hisarına sığınmak zorunda kalmıştı. Bu yağmanın sultanın izniyle olması mümkündür. Zira gulâmların, itaatsizliği şiddetle cezalandıran Alparslan'a rağmen yağmada bulunmaları pek mümkün değildir. Sultan Ruha (Urfa) önlerine geldiğinde şehir halkı, 50 bin dinar karşılığında kuşatmanın kaldırılmasını talep etmiş, kuşatma aletleri imha edilince parayı vereceklerini vaat etmişlerdi. Kuşatma araçları tahrip edilip kuşatma kaldırılınca parayı vermekten vazgeçmişlerdi. Ruha'ya ulaşınca kadar da Alparslan mancınık vb. ağır kuşatma araçlarıyla birçok kale ele geçirmişti.³⁹⁶ Bu tür silahların yaygın kullanımı, Selçuklu ordusundaki gelişimi de gözler önüne sermektedir.

Başlangıçta sadece hafif silahlı ve hızlı süvari birliklerinden oluşan ve daha çok Türkmenlere dayanan Selçuklu ordusu, uzmanlık ve işbirliği gerektiren büyük kuşatma silahlarını da taşıyabilen bir orduya dönüşmüştür. Selçuklu ordusu kale ve şehir kuşatmalarında ağır silahları kullanıyor, meydan savaşlarında da Malazgirt örneğinde olduğu gibi hızlı süvari birliklerinden yararlanıyordu. Hem birçok kalenin fethedilmesi hem de meydan savaşlarındaki başarılar, Selçuklu ordusunda iki ayrı savaş taktiğinin ustaca meczedildiğinin bir göstergesidir. Mancınık gibi ustalık, işbirliği ve eğitim

³⁹⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 195.

³⁹⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 232.

gerektiren silahlar Türkmenler tarafından tercih edilmiyordu. Onlar şehir ve kaleleri kuşatarak çevreye zarar veriyor ve yiyecek-içecek stokunun biterek içerdekilerin teslim olmasını bekliyorlardı. Alparslan Malazgirt, Urfa, Halep kuşatmalarında mancınık kullanmıştır. Ancak mancınıkları kimlerin inşa ettiği ve kullandığı belli değildir. Bu ağır silahların kullanımı belirli bir eğitim ve işbirliği gerektirdiğinden zamanla gulâmların mancınık kullanmış olmaları ihtimal dâhilindedir. Nitekim şehzade Melikşah, Nizâmülmülk ile Meryemnişin Kalesini kuşattığında gulâmlar (غلمان) duvarlara tırmanıp kale duvarını kazma benzeri aletlerle delmeye çalışmışlardı.³⁹⁷ Gence valisi Fadlûn'u Fars eyâletinde müstahkem bir kalede kuşatan Nizâmülmülk'ün askerleri, kaleye ok ve taşlar (الأحجار) atıyordu³⁹⁸ ki tasvir edilen kaleye ancak arrâde ya da mancınıkla taş atılabılırdi. 456/1063-64 Rûm/Kafkasya seferi ile 460 (1067-68) yılı Abhaz meliki üzerine yapılan seferde neftçilerden (نفاطين) bahsedilir.³⁹⁹ Neft de zaman zaman arrâde ve mancınık tipi silahlarla düşmana atılıyordu. Örneklerde görüldüğü gibi kale kuşatmasında öne çıkan gulâmlar, mancınık kullanmaya da başlamış olmalıdır. Çünkü Selçuklu ordusundaki gulâmların istihdam oranıyla büyük kale ve müstahkem şehirlerin ele geçirilmesi arasında doğru bir orantı göze çarpmaktadır.

Alparslan döneminde gulâmların etkisini gösteren asıl olay Malazgirt Savaşı'dır. Bu büyük savaşa Alparslan hazırlıksız yakalanmıştı. Haleb önlerindeyken Bizans İmparatorunun büyük bir orduyla İslam ülkelerine yürüdüğü haberi ulaşmıştı. Sultan neredeyse kaçır gibi Suriye'den ayrılmak zorunda kaldı. Aceleyle Fırat'ı geçerken bir sürü hayvan telef olmuş, askerler suda boğulmuştu. Kalanların bir kısmı da ordugâhlarına gönderilmişti. Haleb öncesinde Tuğrul Bey döneminden kalma Arap ve Acem Irak'ı askerleri, erzak yetersizliği gerekçesiyle savaştan el çekmişlerdi.⁴⁰⁰ Alparslan'ın yanında Allah'tan sonra en çok güvendiği⁴⁰¹ dört bin neferden mürekkep hassa ordusundan başka kimse kalmamıştı. Ancak bunların hepsi atlı olup yanlarında da birer yedek at vardı. Sultan, hâciplerden birini gulâmlardan oluşan bir askerî birliğin başında öncü olarak gönderdi. Bu öncü grup, meşhur büyük haçı taşıyan 10 bin kişilik Bizans öncü grubunu mağlup ederek haçı ve komutanını ele geçirdi.⁴⁰² Daha sonra

³⁹⁷ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 36.

³⁹⁸ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 42.

³⁹⁹ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 39, 44.

⁴⁰⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 232

⁴⁰¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 236

⁴⁰² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 235

Malazgirt önlerinde yapılan meydan savaşında Selçuklu ordusu büyük bir başarıya imza atarak Bizans ordusunu yendi ve imparatoru esir aldı.⁴⁰³

Selçuklu tarihinin en önemli zaferi olan Malazgirt Savaşı'na katılan komutanların kimlikleri Selçuklu ordusundaki gulâmların etkisini de yansıtmaktadır. Savaşa kesin olarak katıldığı bilinen Sa'duddevle Gevherâyîn, Savtegin ve Aytegin adlı üç komutan gulâmdı.⁴⁰⁴ Bizans imparatorunu esir eden de savaşa son anda katılmasına müsaade edilen düşük rütbeli bir gulâmdır.⁴⁰⁵ İmparatoru teşhis eden de imparatora elçi olarak gönderilen heyette yer alan bir hâdimdi.⁴⁰⁶ Bizans İmparatorunun esir edildiğini sultana haber veren ise Gevherâyîn'dir.⁴⁰⁷ Savaşın hemen öncesinde sultan tarafından Halife Kaim Biemrillah'ın elçisi İbnü'l-Muhallebân ile imparatora gönderilen heyetin içinde Savtegin vardı.⁴⁰⁸ Bizans kaynaklarında Taranges adıyla aktarılan kişinin "Serheng Savtegin" olması ihtimal dâhilindedir.⁴⁰⁹ Savaş esnasında canını tehlikeye atmaması için sultana yalvaran ise Aytegin'dir.⁴¹⁰ Bütün bunlar, Malazgirt Savaşı sırasında sultanın en yakınında bulunanların gulâm komutanlar olduğu ve savaşın kazanılmasında onların önemli roller üstlendiğini göstermektedir.⁴¹¹ Savaş sonrasında da imparator, iki hâcibin komutasındaki yüz gulâm asker ile ülkesine gönderilmiştir.

Malazgirt Savaşı sonrası Bağdat'ta asayişin temin edip hilafetle ilişkilerin sürmesini sağlayanlar da gulâmlardı. Nitekim Gevherâyîn, savaştan bir yıl sonra Aytegin'in yerine Bağdat şahnesi olarak görevlendirilmişti.⁴¹² Gevherâyîn, ilk olarak İbn Ebi Uname adındaki bir vaizin, elinde uduyla bir Türk'ün evinden çıkan şarkıcı bir kadının udunu kırması, Türk'ün⁴¹³ de gulâmlarını vâizin evine göndermesiyle başlayan ve Hanbelilerin isyanına dönüşen olayı bastırarak otoritesini kabul ettirmişti.⁴¹⁴ Daha

⁴⁰³ Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK Yay. Ankara 1971, s. 14.

⁴⁰⁴ Malazgirt Savaşına katılan komutanlarla ilgili bkz. Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", s. 291-334.

⁴⁰⁵ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 51

⁴⁰⁶ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 237.

⁴⁰⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 236; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc. s. 96; Malazgirt Savaşı için bkz. *el-Kamil*, X, s. 71-73; el-Bundârî, s. 37-41; el-Hüseynî, *Ahbâr*, 51.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; Abu'l-Farac, s. 321. Ebu'l-Ferec, bariz bir hata olarak Savtegin'i asilzâde olarak nitelemektedir.

⁴⁰⁹ Faruk Sümer - Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 19-20.

⁴¹⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc., s. 95.

⁴¹¹ Malazgirt Savaşı'na katılan Türkmen beyler için bkz. Tülücü, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", s. 291-334.

⁴¹² Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 251.

⁴¹³ Bu Türk büyük ihtimalle halifenin üst rütbeli gulâmlarından biri idi, isyanda suçlanan Selçuklu idaresinden çok halifenin kendisiydi.

⁴¹⁴ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 252.

sonra da hayvan sürülerini katleden birini yakalayarak acımasızca cezalandırmış ve Bağdat civarına sükûn ve huzur getirmişti.⁴¹⁵

Alparslan'ın öldürölme anında da yanında gulâmlar vardı. Alparslan'ı katleden Yusuf el-Harezmi, iki gulâm tarafından sultanın huzuruna getirilmişti. Yusuf, Alparslan'a saldırdığında Gevherâyîn onu korumaya çalışmış, kendisi de yaralanmıştı. Yusuf, sultanı yaraladıktan sonra ancak bir Ermeni ferraş tarafından kafası parçalanarak öldüröllebilmışti.⁴¹⁶

Alparslan dönemi nasıl Kutalmış isyanındaki gulâmların merkezî rolü ile başlamışsa yine gulâmların etkin olduğu bir cinayet tablosuyla sona ermiştir. Ancak bu durum, tablonun bütününü yansıtmamaktadır. Tuğrul Bey dönemiyle kıyaslandığında Alparslan döneminde Türkmenlerin rolleri de görünür bir şekilde artmıştır.

C. MELİKŞAH DÖNEMİ: GULÂM SİSTEMİNİN TEKÂMÜLÜ

Melikşah döneminde Selçuklu taşra toprakları hanedan mensupları, Türkmen beyler, gulâm emirler ve tâbi devletler olmak üzere dört grup tarafından idare edilmekteydi. Hanedan mensuplarından Tutuş Suriye'de, Ayaz Belh'te, Tekiş Toharistan'da, Arslan Argun Gürgeç ve Sâve'de, Kavurdoğulları Kirmân'da, Süleyman Şah Anadolu'da hüküm sürmekteydi. Türkmen beylerinden Artuk Kudüs civarını, Atsız Dimeşk'i, Çubuk, Danişmend, Mengücek gibi birçok Türkmen beyi de Anadolu'nun muhtelif yerlerini idare etmekteydi.⁴¹⁷

Selçukluların hâkim oldukđu toprakların büyük bir bölümü Türkmenler aracılığıyla fethedilmişti. Anadolu; Tutak, Çubuk, Sanduk, Dilmaçoğlu Mehmet, Mengücek, Danişmend, Ebü'l-Kâsım gibi Türkmenler beylerin desteğiyle Süleyman Şah tarafından,⁴¹⁸ Mısır'a kadar Suriye ve Filistin Atsız, Kafkasya Emir Ahmed ve önce Kelkit ve Yeşilirmak havzaları sonra ise Bahreyn'e kadar Arabistan Eksükoğlu Artuk Bey tarafından fethedilmişti.⁴¹⁹ Ancak Türkmen beylerin Selçuklu idaresini zora sokan icraatları nedeniyle Türkmenlere alternatif olarak Tuğrul Bey'den itibaren gulâmlar tercih edilmeye başlanmışti.

⁴¹⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 253; Aydın Usta, "Gevherâyîn" *DİA*, Ek I, İstanbul 2016, s. 477.

⁴¹⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc. s. 183-184.

⁴¹⁷ el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc. s. 50; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 158, 159.

⁴¹⁸ M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 174-175.

⁴¹⁹ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 49. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 167.

Sultan Alparslan'ın vefatından sonra Melikşah'ın yüzleştiği ilk sorun Kavurd Bey'in isyanıydı. Saltanat mücadelesinde sonucu belirleyen Türkmenlerin tercihi olacaktı. Bu yüzden iki taraf da Rey ve Hemedan civarındaki Türkmenleri yanlarına çekmeye gayret ediyordu. Nizâmülmülk, Melik Kavurd'dan daha çabuk davranarak Türkmenlere ulaşmış ve 500 bin dinar ve de beş bin elbise dağıtarak onları Melikşah'ın safına çekmeyi başarmıştı.⁴²⁰ Kavurd Bey'in Hemedân'a yürümesini sağlayan ise Melikşah'ın ordusundaki bazı emirlerin Kavurd Bey'i tahrik ve daveti idi.⁴²¹

Melikşah'ın ordusu Türkmen, Arap, Kürd ve gulâmlardan oluşuyor ve öncü kuvvetlerine Emir Savtegin komuta ediyordu. Savaşta Melikşah'ın ordusundaki gulâm komutanların ağırlığı görülebilir. Sağ kanatta Emir Savtegin, sol kanatta Emir Temirel, merkezde ise Melikşah ile Nizamülmülk bulunuyordu. Kavurd Bey tarafında ise gulâm ya da Türkmen emîrlerin adı zikredilmez. Kavurd Bey ve bir oğlu merkezde iken diğer oğulları ise sağ ve sol kanatlara komuta etmekteydi.⁴²² Sonuçta Kavurd Bey yenildi ve esir edildi. Melikşah'ın ordusundaki Türkmenler, Kavurd Bey'i bozguna uğratan müttefikleri Şerefüddeve, Bahaüddeve ile Halifenin elçisini yağmaladı.⁴²³ Türkmenlerin bu tür güven vermeyen davranışları ve ordunun halkın malına el uzatması üzerine Melikşah “büyük küçük bütün işlerden” sorumlu olarak Nizâmülmülk'ü görevlendirdi.⁴²⁴ Nizâmülmülk ise Sultan Melikşah'ın verdiği yetkiyle ve onun denetiminde idare tecrübesi olan yerlileri ve iyi yetişmiş gulâmları istihdam ederek merkezi idareyi güçlendirmeye gayret etti.

Melikşah'ın Suriye'de yaptığı düzenlemeler, gulâm istihdamının en somut örneklerini içermektedir. Suriye; Tâcüddevle Tutuş ve Süleyman Şah gibi hanedan üyeleri, Şerefüddeve Müslim gibi tâbî Arap emirler ve Atsız, Afşin gibi Türkmen emîrler arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmaktaydı.⁴²⁵ Bu kargaşaya son vermek isteyen Melikşah, Suriye seferine çıktı. Ordunun öncü birliklerine Porsuk, Ayaz, Bozan⁴²⁶ gibi gulâm komutanlar komuta etmekteydi. Melikşah memlûkü Kasîmuddevle Aksungur'u 4 bin süvari ile Haleb'e atadı (479/1086).⁴²⁷ Görev

⁴²⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 261; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK, Ankara, 1989, s. 29.

⁴²¹ Efdaluddin Ebu Hâmid Ahmed bin Hâmid el-Kirmânî, *Tarih-i Afdal ya Bedai'u Ezmân fî Vekai'u Kirmân*, İntişarat-ı Danişgah-ı Tehran, thk. Dr. Mehdi Beyani, 1326, s. 13.

⁴²² el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc. s. 39; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 31.

⁴²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 82. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 32.

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 83.

⁴²⁵ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 41-48.

⁴²⁶ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb*, hzr. Halil el-Mansur, Daru'l-Kutubu'l İlmiyye, Lübnan 1996, s. 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 136.

⁴²⁷ Muhammed b. Ali el-Azîmî el-Halebî, *Târihu Haleb*, thk. İbrahim Zahrur, Dîmeşk, 1984, s. 354.

alanlarının örtüşmesinden olsa gerek el-Azîmî, Aksungur'un şahne olarak atandığını belirtirken İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Esîr ise vâli olarak atandığını ifade eder.⁴²⁸ Aksungur, Tâcurrüesa Abû Mansur b. el-Hallal er-Rahbî'yi Haleb'de mâlî işlere atadı⁴²⁹ ve Zerrîn Kemer adında bir veziri vardı.⁴³⁰ İbnü'l Adîm'in el-Azîmi aracılığıyla el-Müeyyed b. Muhammed et-Tûsî'den yaptığı nakle göre Aksungur'un veziri Ebu'l-'Îz b. Sadaka'ydı ve Aksungur'un döneminde Haleb daha önce hiçbir sultan zamanında görülmeyecek kadar düzene sokulmuştu.⁴³¹ Aksungur'un Haleb ve civarında yaptığı düzenlemelere ve idare şekline bakıldığında bir nevi bölge valisi konumundadır.⁴³² Hatta hanedan mensuplarına benzer özerk bir idare şeklinde Haleb'e hükmetmekteydi, denilebilir.⁴³³

Aksungur, Melikşah'a çok yakın gulâmlardan biridir. İbnü'l-Adîm, onun sürekli Melikşah'la birlikte olduğunu (لصيق) ifade eder.⁴³⁴ Melikşah'ın dadısıyla evlenmişti.⁴³⁵ Aynı tarihçinin aktardığı bir olay onun sultana yakınlığını, sadakatini ve konumunu gösterir. Sultan Melikşah'a bir şeyler anlatmaya çalışan Melik Tutuş'a Aksungur, "Yalan söylüyorsun." der. Melikşah "Bunu kardeşime mi söylüyorsun?" diye çıkışınca Aksungur da, "Evet, Allah onun senin hakkında ne istediğini gözlerine yansıtmış, benim de senin hakkında ne istediğimi gözlerime yansıtmıştır." diye cevap vermişti.⁴³⁶ Bu örnek olay her ne kadar hususî durumları haizse de bir gulâm emîrin hanedan mensuplarıyla rekabet edebilecek özgüvene ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Aksungur, Tutuş'un emrinde Trablusşam'ı kuşatmıştı. Trablusşam hâkimi Sultan Melikşah'ın şehri kendisine bıraktığını gösteren menşurlarını gönderdiğinde Aksungur kuşatmayı bırakmış, Tutuş'un "Sen bana tâbi değil misin?" sözüne, "Sultana muhalefet etmediğin sürece senin emrindeyim," diye cevap vermişti.⁴³⁷

Melikşah Aksungur'u Haleb'e atadığında has kullarına Şam vilayetinin uzak yerlerinden ve deniz kenarından iktalar verdi. Antakya'yı Yağısıyan'a, Rehâ'yı Bozan'a, Musul'u Çökermiş'e verdi. Semerkand seferi sırasında da Hıtay ve Hoten

⁴²⁸ Kemâluddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb Fî Târihi Haleb*, VII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut trhsz., s. 3354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 146.

⁴²⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 221; trc. s. 63-65.

⁴³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 159.

⁴³¹ Kemâluddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, s. 1960.

⁴³² Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 221- 223; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 72-97.

⁴³³ Aksungur'un Haleb'deki icraatları için bkz. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 72-97.

⁴³⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, IV, s. 1954.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 146; İbnü'l-Adîm, Sultan İdris b. Togaşah'ın dadısıyla evli olduğunu, daha sonra Ebu'l-Feth Melikşah'ın dadısıyla evli olduğunu ve kazaen eşini öldürdüğünü belirtir. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, IV, s. 1954, 1961.

⁴³⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, IV, s. 1956.

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 176.

sınırına kadar her şehre kendi kullarından valiler atadı.⁴³⁸ Memleketi kendi gözleriyle gördü, her yere vali, ikta sahibi ve şahne atadı.⁴³⁹ Humartekin'i ise Fars'a,⁴⁴⁰ Nûştegin-i Garca'yı Hârezm şahneliğine atadı.⁴⁴¹

Melikşah dönemi Selçuklu tarihi boyunca kalem ehlinin en etkin olduğu dönem kabul edilebilir. Yürütme fiilen Vezir Nizâmülmülk'ün elindedir ve sivil idare güçlüdür. Hatta zaman zaman askerî alanda bile söz sahibidirler. Meselâ 477 (1084-1085) yılında Sultan Melikşah, Fahruddevle Muhammed b. Cehîr'i Amîd'i ele geçirmesi için görevlendirmiş, emrine ise Hulvan sahibi Türkmen emîri Artuk ve Çubuk ile Ayaz, Türşek, Gevherâyîn gibi gulâm emîrlere verilmişti. Bu görevlendirme Melikşah dönemi Selçuklu idari mantığını yansıtmaktadır. Kalem ehli yöneticilere ve gulâm emîrlere Türkmen beylere nazaran daha fazla itimat edilmekte ve onlara öncelik verilmektedir. Nitekim seferini sulhla neticelendirmeye çalışan Fahruddevle'ye kızan Türkmenlerin savaş emri verilmeksizin Araplara saldırarak mallarını yağmalaması⁴⁴² bu sıralamanın haklılığını göstermektedir. Yemen'in fethi için görevlendirilen Gevherâyîn'in emrine Türkmen beyi Çubuk'un verilmesi ise bu durumu teyit eden ikinci bir örnektir.⁴⁴³

Sultan Melikşah, zaman zaman sivil idarenin başı Nizâmülmülk'ün uygulamalarına müdahale ederek asıl gücün kimde olduğunu hatırlatma ihtiyacı duyuyordu. Nitekim Gevherâyîn ve Humartekin eş-Şarabî'nin etkisiyle vezirinin adamı olarak bilinen Basra mültezimi İbn Allan el-Yahudi'yi öldürtmüş, bu olay üzerine Nizâmülmülk üç gün evine kapanıp dışarı çıkmamıştı. Basra ise gulâm emîrlere Humartekin'e iltizama verilmişti.⁴⁴⁴ Benzer şekilde Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk Mansur'u, Horasan amîdi tarafından organize edilen bir suikastla öldürtmüştü.⁴⁴⁵ Nizâmülmülk'ün sonunu getiren de yine torunu Osman b. Cemâlülmülk'le Melikşah'ın büyük gulâmlarından ve önde gelen emîrlere Merv şahnesi Kodan'ı tutuklayıp tahkîr etmesiydi. Melikşah gönderdiği mektupta Nizâmülmülk'ü mülke ortak olmakla suçlayarak oğullarından her birinin büyük eyaletlere vali olduğundan bahsetmekteydi.⁴⁴⁶

⁴³⁸ Zahirudin Nişâbü'rî, s. 31; *Selçuknâme*, trc., s. 94; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc. s. 121; Reşîdu'd-Dîn, *Cami'u't-Tevârih*, trc. s. 128, 129.

⁴³⁹ Zahirudin Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 32.

⁴⁴⁰ el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc. s. 50; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 158, 159.

⁴⁴¹ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, nşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1362, s. 436, 437.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 125.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 176.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 201, 202; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, 111.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 118, 119.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 177.

Sultan Melikşah dönemi gulâm sisteminin en verimli işlediği dönemdir. Büyükleri dahil olmak üzere bütün gulâmlar kontrol altında tutulmaktaydı. Hata yapanlar cezalandırılıyor, kanun dışına çıkmaları önleniyordu.⁴⁴⁷ Emîr Humartekin'in Irak'ta iki kardeşe haksızlık yaptığı şikâyeti üzerine Nizamülmülk tarafından iktalarından azledilme, mallarının müsadere edilmesi hususunda menşur yazıldı. Davacıların dişlerini kırdığı yönündeki iddianın ise kısas için ispat edilmesini istedi.⁴⁴⁸

Melikşah'ın adları divan defterinde kayıtlı 46 bin süvarisi vardı.⁴⁴⁹ Sultan Melikşah, 473/1080-81 yılında Rey'e gittiğinde askerleri teftiş etmiş, askerliğe uygun olmadığını düşündüğü yedi bin kişiyi ordudan atmıştı. Nizâmülmülk, bunlar arasında kâtip, tâcir, terzi gibi meslek sahipleri yok, bunlar askerlikten başka bir şey bilmezler, başlarına bir sultan seçmeleri durumunda daha pahalıya mal olacaklar, diye Melikşah'ı uyarmış ancak o dinlememişti. Nitekim bunlar Melik Tekiş'e katılıp isyanına neden olmuşlar ve masraflarından çok daha fazla harcamaya neden olmuşlardı.⁴⁵⁰ Bunların askerlikten başka sanat bilmemeleri gulâm olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla yedi bin kişinin kayıttan düşürülmesi, Melikşah'ın 46-47 binlik gulâm ordusuna sahip olduğu bilgisini teyit eder.

Melikşah döneminde saray teşkilatındaki görevlilerin hemen hepsi gulâmlardan oluşmaktaydı. Nizâmülmülk, gulâmların yetiştirme ve terfî sisteminin tamamen yıkıldığından söz eder. Ancak saraydaki tüm hizmetlerin yine gulâmlar tarafından yürütüldüğünü belirterek bunların eskiden olduğu gibi belirli kurallar çerçevesinde yeniden tanzim edilmesi gerektiğini düşünür.⁴⁵¹

D. BERKYARUK VE SONRASI: GULÂM SİSTEMİNİN YOZLAŞMASI

Şehirleri gulâmlar aracılığıyla yönetmenin mantığını İbnü'l-Esir'in aktardığı şu olay çok iyi izah eder: Kâbis şehrini Temim adına Kadı b. İbrahim adında biri yönetiyordu. Kadı, Temim'e isyan etmiş, Temim de ondan yüz çevirmişti. Ancak Kadı ölünce halk Temim'in kardeşi Amr'ı vali seçti. Temim derhal kardeşi üzerine ordu sevk etti. Kadı'nın isyanını ciddiye almayıp kardeşi üzerine ordu sevk etmenin mantığı sorulduğunda şu cevabı vermişti: "Orada kullarımızdan bir memlûk olduğu zaman onu oradan yok etmek kolaydı. Hâlbuki bugün el-Muizz'in oğullarından biri el-

⁴⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 103; trc. 166, 167; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 73.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 182, 183.

⁴⁴⁹ Zahîrudin Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, trc., 94. Mîrhând 47 bin olarak verir: Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 130

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 113.

⁴⁵¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, trc., s. 88.

Mehdiyye’de diğeri ise Kabis’te; bu yüzden bunlara karşı sessiz kalmak mümkün değildir.”⁴⁵²

Normalde gulâmlar güçlerini efendilerinden aldıkları için efendilerine bir tehdit ve tehlike arz etmezler. Ancak sistem yerleşmeye başladıktan sonra gulâmlar da tıpkı hanedan üyeleri ya da bölge beyleri gibi idare ettiği yerde kök salmaya ve güçlenmeye başlar. Müstakil ekonomik ve askerî güce erişince tıpkı hanedan üyeleri gibi merkezî yönetim için tehlike oluşturur. Tuğrul Bey’den Melikşah’a kadar gulâm emîrler hanedana tehdit oluşturacak kadar güçlenememişlerdi. Ancak Melikşah’ın ölümünden sonra Terken Hatun, Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında başlayıp uzun yıllar devam eden saltanat mücadelesi, Selçuklu hanedan üyelerini zayıflatırken gulâm emirlerine taht iddiacıları arasında birini diğerine tercih etme ve kendi politik gündemlerini oluşturma fırsatı verdi.

Melikşah döneminden sonra taht mücadelelerinde de artık Türkmenlerden ziyade gulâm emirlerin adı zikredilir oldu. Berkyaruk’un tahta çıkmasını sağlayan Nizâmî gulâmların desteğiyle Atabeg Gümüştegin’dir. Berkyaruk’un gözlerine mil çekilmesine karar verip Mahmud’un ölümü üzerine onu tekrar tahtına iade eden ise Melikşah’ın memlûklerinden biri olan Emîr Üner’dir. Yine Müeyyidülmülk’ün teşvikleriyle isyan edip bağımsızlık hevesine kapılan da Emîr Üner’dir.⁴⁵³

Nizâmülmülk, bendeleriyle, sipahsâlâr ve amîd gibi büyüklerle fazla oturmasının padişahın haşmetine zarar vereceğini düşünür. Ona göre padişahla fazla oturup kalkmak, korkuyu ortadan kaldırmaya, itaatte gevşekliğe neden olur.⁴⁵⁴ Sultan Berkyaruk ve sonrasında gulâm sisteminin bozulmaya başlamasının bir nedeni de Selçuklu haşmetinin bozulmaya başlamasıdır. Kısa sürede Abbasi hilafetini kurtaracak kadar büyüyen ve İslam dünyasının rakipsiz en büyük gücü haline dönüşen Selçuklu hanedanının imajı genel olarak olumluydu. Büveyhilerin zayıfladıkları ve kaosun hüküm sürdüğü dönemden sonra getirdikleri istikrar ve yaptıkları hizmetler, yerel halkların saygısını arttırmıştı. Tedavüldeki paraları, her hafta cuma hutbelerinde isimlerinin halifelerden sonra zikredilmesiyle bu olumlu imaj pekiştiriliyor, şairlerin methiyeleri, tarihçilerin Selçukluların kökeni ve misyonuyla ilgili yazdıkları eserler de onların Sünni İslam dünyasındaki saygınlığını arttırıyordu. İlk sultanların dirayetleri gulâmların mutlak itaatini sağlamıştı. Ancak sonraki sultanların zaafı, onların

⁴⁵² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 215.

⁴⁵³ Zahîru’d-Din Nişâbü’rî, *Selçuknâme*, trc., s. 99, 100.

⁴⁵⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trc. s. 102, 103.

gulâmlar nezdinde saygınlıklarını yitirip sıradanlaşmasına yol açtı. Berkıaruk'un Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidülmülk'ü esir alıp para karşılığında bağışlaması üzerine sultanın uyuduğunu zanneden bir taştdâr, isyana ve sorunlara sebep olan bir adamı mal tamahıyla vezir yapması nedeniyle Selçukluları hamiyetsizlikle itham edebiliyordu.⁴⁵⁵ Müeyyidülmülk'ün, Emîr Üner'e hitaben, "Sultan, seni 'oğlum' diye çağırırdı, seni tüm evlatlarından üstün tutardı ve bugün senin gönüllerdeki itibarın ve saygınlığın bu meliklerden daha fazladır, hünelerlerin de onlardan ziyadedir, ordu ve halk seni canı gönülden sever ve senden taraftır." şeklindeki sözleri,⁴⁵⁶ Selçuklu hanedanının saygınlığının artık tartışılır olduğunu ortaya koymaktadır. Sarayda yetişen gulâmlar kendilerini meliklerle eşit görmeye, sultanları yönlendirmeye hatta zor kullanmaya başlamışlardı. Berkıaruk'a emîrlere isyan etmiş, 'hürmeti hiçe sayarak' çadırını yağmalamış ve sultana rağmen gözleri önünde Mecdülümülk'ü parçalamışlardı.⁴⁵⁷

Gulâm sisteminin bozulmasının bir nedeni de bazı sultanların bazı gulâmlara meylederek kısa sürede onları yükseltmeleri ve hak ettiklerinden çok daha fazlasını onlara vermeleridir. Sultan Sancar, 1200 dinara satın aldığı Sungur adlı gulâmı 700 bin dinar sarf ettirerek bin gulâm, on bin süvari sahibi, hazinesi ve âlim kâtip ve fazıl naiblerden oluşan divanıyla çok kısa sürede emîr makamına yükseltmişti. Sultana şahsi yakınlığını kullanarak diğer emirleri tahkir etmeye hatta sultana karşı küstahlaşmaya başlamıştı. Sonunda Sultan Sancar, onu diğer emirlere öldürtmüştü.⁴⁵⁸ Sultan Sancar'ın Kaymaz adlı gulâmı sultanı kendine bağlamış, veziri bile dinlemez olmuştu. Vezirin uyarılarına kızan Kaymaz, sarhoşken Sultan Sancar'ın parmağındaki yüzüğü çıkarmış, onunla vezirin odasına giderek onu öldürmüş ve kafasını keserek sultanın önüne koymuştu.⁴⁵⁹ Sultan Sancar'ın Oğuzlar karşısında hezimete uğrayıp esir edilmesinin nedeni de başta Kumaç olmak üzere gulâm emîrlerin yanlış politikaları ve emîrlerin birbirleri arasındaki rekabetleridir. Oğuzlar Kumac'ın öldürülen çocuklarının diyetini ödemek dâhil birçok mal teklif ederek teslimiyetlerini bildirmelerine, sultana yalvarıp yakarmalarına rağmen, gulâm emirler savaşta ısrarcı oldular, sonuçta Sultan Sancar, hezimete uğrayarak esir düşmüştü.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Zahîru'd-Din Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc., s. 103; Mîrhând, *Ravzâtü's-Safâ*, trc., s. 164.

⁴⁵⁶ Zahîru'd-Din Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc., s. 101.

⁴⁵⁷ Zahîru'd-Din Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc., s. 102.

⁴⁵⁸ el-Bundârî, s. 242, 243.

⁴⁵⁹ el-Bundârî, s. 238.

⁴⁶⁰ Zahîru'd-Din Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, trc., s. 117, 118; el-Bundârî, s. 250, 251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GULÂMLARIN İSTİHDAM EDİLDİKLERİ ALANLAR

Selçuklularda gulâmlar hem saray teşkilatında hem de taşra teşkilatında istihdam edilmişlerdir. Taşrada istihdam edildikleri en önemli alan şahneliktir. Atabeglik ise gulâmların etkili oldukları önemli alanlardan biridir. Atabeglik yerleştikçe etki alanı genişlemiş, veziri hatta sultanı dahi etkileyecek konuma gelmiştir. Gulâmların sayısal olarak en fazla istihdam edildikleri alan ise ordu ve saraydır.

I. SARAYLARDA GULÂM İSTİHDAMI

Selçuklularda gulâmlar, en düşük rütbeden en yükseğine kadar sarayın hemen her kademesinde istihdam edilmişlerdir. Sâsânilerden başlayarak bölgede kurulan tüm devletlerde var olan haciblik, Selçuklularda da önemli bir makam olup vezâretten sonra gelmekte idi.⁴⁶¹

İbn Haldun'a göre mülk büyüyüp maiyetleri çoğalınca hükümdarlar, halkı hatta hanedan üyelerini bile ancak izinle huzura kabul etmeye başlar. Emin olmadığı insanları uzak tutmak ister. Bu iş için de bir hâcib tayin ederler. Gücü artan hükümdar garip huylar edinir; çabuk öfkelenir ve çabuk cezalandırmaya kalkar. Bu yüzden onunla sadece onun adap ve huylarını bilen has adamları görüşür. Böylece cezalandırmayı gerektiren bir duruma maruz kalmalarını önlemek suretiyle halk korunmuş olur. Mülk daha da büyüyünce ikinci bir hicab/perdeye ihtiyaç duyulmaya başlar. İkinci perdeyi geçebilenler sadece hükümdarın has dostlarıdır. İslam dünyasında hâciblik Emeviler döneminde görülmeye başlanmış, Abbasiler döneminde ise daha da genişletilerek “dâr-ı hassa ve dâr-ı amme” şeklinde iki daireye ayrılmıştır. Hanedanlıklar güçlerini yitirip çökmeye başladıklarında ise üçüncü bir hicab türü daha açığa çıkmıştır; ölen hükümdarın kendi başına hükmedecek yeterliliğe ulaşmamış çocuklarına tahakküm

⁴⁶¹ Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 508; M. Fuad Köprülü, "Hâcib", *İA*, V.I., s. 30-36.

eden idareciler. Bunlar hanedan mensubu ya da hanedan dışından görevlilerden olabilir. Mütihakim görevli yeni hükümdarın kendisinden başka kimseyle görüşmesine izin vermayerek onu kontrol altına alır ve mülkü onun adına kendisi idare eder.⁴⁶²

Selçuklular da İbn Haldun'un anlatımına uygun olarak Dandanakan Savaşı sonrası merkezileşme siyasetini takip etmeye başladıkları dönemden itibaren saraylarında çok sayıda hâcib istihdam etmişlerdir. Bunların başı emîr-i hâcib,⁴⁶³ emîr-i hâcib-i kebîr,⁴⁶⁴ emîr-i hâcib-i bozorg⁴⁶⁵ vb. isimlerle anılırdı. Emîru'l-hâcibi'l-kebîr sultanın sözünü şifahen vezire ileten, emredip nehyeden kimsedir.⁴⁶⁶ Nizâmülmülk, padişah eşlerine haber getiren kadın haciblerden (hacibe) bahsetmektedir.⁴⁶⁷

Selçukluların etkili ilk veziri kabul edilen Amîdülülk Kündürî ilk olarak haciblik makamına tayin edilmişti. Kündürî, bir dihanın oğlu olup kalem ehli idi,⁴⁶⁸ gulâm değildi. Daha sonraları hâcibler genelde gulâmlardan seçilmiştir. Tuğrul Bey zamanında adı geçen Yaruhtegin, Bartegin, Savtegin, Humartaş; Alparslan döneminde Gümüştigin, Altuntaş, Sunduk Aytegin, Temür gibi hâciblerin hepsi gulâm olup bazılarının kökeni tespit edilemese de genelde Türk soylulardır. Adından sıkça bahsedilen Erdem ise Fars kökenlidir.⁴⁶⁹ Sonraki dönemlerde Aksungur, Kumaç, Ali Bâr gibi hâcibler de gulâm idiler.

Nizâmülmülk'ün aktarımına göre emîrlik ve emîr-i hâcibliğe; gulâmlardan abdâr, silahdâr, şarabdâr, câmedâr gibi görevlerde bulunanlar yükselmektedir.⁴⁷⁰ Gümüştigin Devâti, Ali Bâr gibi önceki görevleri lakap olarak kalan örneklerden hareketle haciblerin sadece Nizâmülmülk'ün belirttiği görevlerden seçilmediğini söylemek mümkündür. Hâcibin saraydaki asıl görevi protokolü düzenlemek, görevlilerin ve davetlilerin nerede duracağını ayarlamaktır.⁴⁷¹ Hacibler gulâm olup askerî sınıftan olduklarında savaşlarda komutan olarak yer alırlar,⁴⁷² sultanın katıldığı savaşlarda da onun maiyetinde bulunurlardı.⁴⁷³ Zaman zaman vezir gibi sultanın yanlış karar almasına müdahale ederlerdi. Nitekim Alparslan halifenin Haleb emîri Mahmud'a

⁴⁶² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 553-555.

⁴⁶³ Reşîdu'd-Dîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, trc., s. 135, 143, 174.

⁴⁶⁴ Reşîdu'd-Dîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, trc., s. 253

⁴⁶⁵ Reşîdu'd-Dîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, trc., s. 185

⁴⁶⁶ el-Bundârî, s. 107.

⁴⁶⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 157.

⁴⁶⁸ el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc., s. 16.

⁴⁶⁹ Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, İstanbul 1975, s. 63.

⁴⁷⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 88.

⁴⁷¹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 58, 103; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 91.

⁴⁷² el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc., 21.

⁴⁷³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 272-274.

hilat göndermesine kızmış ancak hâciblerden birini “Halife bunu ancak size yardım için yapmıştır.” sözüyle sükûnet bulmuştu.⁴⁷⁴ Hâcibler bazen de elçi olarak gönderilirdi.⁴⁷⁵

Gulâmların sarayda istihdam edildiği görevlerin biri de perdedarlıktır.⁴⁷⁶ Perdedâr, sultan eğer birilerini kabul edecekse perdeyi kaldırır, kabul etmeyecekse perdeyi kapalı tutardı.⁴⁷⁷ el-Bundârî, emîru’l-hâcibi’l-kebîrden sonra zikrettiği emîr-i bârî, büyük (emîrler) toplandığında sultanın iznini bildiren kimse, diye tanımlar.⁴⁷⁸ Diğer saray görevlileri gibi emîr-i bâr da gulâmlardan seçilirdi. Önceleri emîr-i bâr olup gücünün zirvesinde iken Ali Bâr’dan emîr-i hâcib diye bahsedilmesi emîr-i hâcibin emîr-i bârdan daha üst makamda olduğunu göstermektedir.⁴⁷⁹

Bunlardan başka Nizâmülmülk’ün saray büyüklerinden kabul ettiği silâhdâr, âbdâr, şarabdâr, câmedâr, çaşnigîr ve sâkiler de gulâmlardan seçilirlerdi.⁴⁸⁰

II. SİVİL ALANA DOĞRU GENİŞLEYEN ŞAHNELİK

Gulâmların istihdam edildiği en önemli alanlardan biri şahneliktir. Şehrin hem askerî hem de bir kısım idari işlerinden sorumlu olması bakımında şahne, sultanın taşradaki temsilcisi konumundaydı. Şahnelerin emrinde sürekli askerî bir güç bulunurdu ve şehrin savunmasından birinci derecede sorumluydular. Saltanat mücadeleleri sırasında ise şahnelerin önemi daha bir artmaktaydı. Çünkü şahnenin tercihi şehir halkının tercihi demektir. Bu yüzden Selçuklularda sultanlar ve melikler kendilerine yakın, gulâm sisteminde yetişmiş, güvenilir ve işbilir kimseleri şahne olarak atamaya gayret etmişlerdir.

Selçuklular, ele geçirdikleri topraklarda hâkimiyetlerini idame ettirebilmek için asayişin temin ve yerel halkı korumak zorundaydı. Nüfusu büyük oranda Müslümanlardan oluşan bu topraklarda İslam hukukuna uygun davranmaları hem meşruiyetleri hem de hâkimiyetlerinin devamı için gerekiyordu. Bu yüzden kültürel olarak yabancı, nüfus olarak azınlıkta oldukları toprakları eski yerli yöneticilerden ve ileri gelenlerden atadıkları *reis*⁴⁸¹ ve *amid*lerle⁴⁸² idare etmeye çalıştılar.⁴⁸³ Şehrin ya da

⁴⁷⁴ Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân*, trc., s. 272-274.

⁴⁷⁵ el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc., 88.

⁴⁷⁶ Perdedârlık görevinin hâciblikten farklı olup olmadığıyla ilgili tartışmalar için bkz. İsmail Uzun Çarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 79; M. Fuad Köprülü, “Hâcib”, *İA*, V.I., s. 33-34; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saraylar*, s. 77.

⁴⁷⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 101.

⁴⁷⁸ el-Bundârî, s. 107.

⁴⁷⁹ el-Bundârî, trc., s. 115.

⁴⁸⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 101; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 94-96.

⁴⁸¹ Faruk Sümer, “Reis”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 543.

eyaletin asayişinden ise şahne (veya şihne) sorumluydu. Gaznelilerde ve Karahanlılarda da rastlanan bu kurum, Selçuklular döneminde daha da önem kazanmıştı.⁴⁸⁴

Selçuklularda şahne, büyük oranda Emeviler döneminde başlayıp Abbasiler, Fatımîler ve Samâniler gibi birçok İslam ülkesinde mevcut olan sâhib-i şurtanın görevlerini ifa etmekte idi.⁴⁸⁵

Nişabur'u ele geçirdiklerinde şahnelik kurumunun en önemli görevi kabul edilen emniyeti sağladığı için İbrahim Yınal, Selçukluların ilk şahnesi kabul edilebilir.⁴⁸⁶ Daha sonraları şahnelik kurumu geliştirilmiş ve şahneler genellikle gulâm komutanlardan seçilmiştir. Bu açıdan şahnelik, gulâmların istihdam edildikleri önemli alanlardan biridir. Sultanın şehirdeki nâibi konumunda olan şahnelerin belirli özelliklere sahip olup şehrin büyüklüğü ve ihtiyacına göre çeşitli görevleri ifa etmeleri gerekiyordu. Bu nedenle emri altında birçok asker ve gerekli sayıda sivil bulunurdu.

Şahnelik, dönemin tâbi ve metbu birçok devletinde rastlanan bir kurumdur. Tâbi melikler de muhtelif şehirlere şahne atarlardı. Mesela Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd Bey, Umman'ı ele geçirince Büveyhilerin Umman valisi Şehriyar b. Bakil/Tafil'i yerinde bırakmış, yanına kendi şahnesini atamıştı.⁴⁸⁷ Yine Kirman meliklerinden Tiranşah b. Tûranşah b. Kavurd, bir Hanefî fakihini gizlice öldürmüş (494/1100-01), sahibu'l-ceyş, katili sorduğunda ise, "Şehrin (Berdesir) şahnesi sensin, bir de bana mı soruyorsun?" diye cevap vermişti.⁴⁸⁸ Örnek olay sahibu'l-ceyşin aynı zamanda şehrin güvenliğinden sorumlu şahne olduğunu da göstermektedir.

İbnü'l-Esîr, Antakya hâkimi Philaretos (el-Firdûsu'r-Rûmî)'un şehre şahne (477/1084-85) tayininden bahseder. Philaretos, halka ve askerlere kötü davrandığı için şahne, Süleyman b. Kutalmış'la haberleşerek şehri ona teslim etmek için anlaşmıştır.⁴⁸⁹ 564/1168-1169 yılında Haçlılar Mısırlılarla anlaşmıştı. Anlaşma şartlarından birisi de Kahire'de kapıları korumak için bir şövalye birliği ve başlarında haçlıları temsilen bir şahnenin bulunmasıydı.⁴⁹⁰ Yine Mısır'da şahnenin Daru'l-Maune adı verilen bir evi

⁴⁸² Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 55.

⁴⁸³ Sadi S. Kucur, "Selçuklu Şehirlerinde Asayişin Temini" Türk Polis Tarihinin Kökenleri, edt. Yücel Yiğit, Ankara 2017, s. 163-170.

⁴⁸⁴ Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2010, s. 292; Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *İsmail E. Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-504.

⁴⁸⁵ Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 242.

⁴⁸⁶ Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi", s. 494.

⁴⁸⁷ Kirmânî, *Bedayi'u Ezman*, s. 9; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 17, 18.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 264, 265.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 128.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XI, s. 265, 272.

vardı ve suçluları buraya hapsederdi.⁴⁹¹ Selçukluların zayıflamasından sonra tekrar siyasi ve askerî gücü ele geçiren Abbasiler de şehirlere şahne atamaya başlamışlardı. 591/1194-1195 yılında Âve şehrinde Abbasi vezirinin şahnesi bulunuyordu.⁴⁹² 593/1196 yılında Isfahan Şafiilerinin reisi, Şahne Şerefüddin Sungur et-Tavil tarafından öldürülmüştü.⁴⁹³ Yine 601/1204-05 yılında iki âmâ tarafından işlenen bir cinayet halifenin Bağdat şahnesi tarafından aydınlatılmıştı.⁴⁹⁴ Örnekler Selçuklular döneminde tâbi emîr ve melikler hâkim oldukları şehirlere şahne atadıklarını gösterdiği gibi şahneliğin Selçuklular sonrasında da devam ettiğini; haçlıların da Müslüman tarihçiler tarafından “şahnelik” olarak ifade edilen bir kuruma sahip olduklarını göstermektedir.

A. Şahnede Bulunması Gereken Özellikler

Selçuklular, şahneleri genelde gulâm komutanlardan seçmişlerdir. Bağdat’a atanan şahnelerden ikisi hariç hepsi gulâmdır. Melik Tutuş taht mücadeleleri sırasında Türkmen emîri Yusuf b. Abak’ı Bağdat şahneliğine tayin etmiş, ancak o, Tutuş’un ölümü üzerine Bağdat’ı kısa sürede terk etmişti.⁴⁹⁵ Diğer Türkmen şahne ise İlğazi b. Artuk’tur. Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat’a 495/1101 yılında şahne olarak atanmış, 498/1105 yılına kadar kesintilerle görevde kalmıştır. Türkmenlerle Bağdat’ı yağmalamaya kalktığı için sorunlara neden olmuş, daha sonra görevden alınmıştır.⁴⁹⁶

Şahneler daha çok gulâmlardan seçildiği için şahnelerin özelliklerinin tespiti aynı zamanda şahne seçilen gulâmlarda aranan özellikleriyle ilgili fikir verecektir. Sultan Sancar döneminde ilki Cüveyn,⁴⁹⁷ ikincisi Belh,⁴⁹⁸ üçüncüsü ise göçebe Türkmenlere⁴⁹⁹ atanan şahneyle ilgili olmak üzere üç fermanı içeren *Atebetü’l-Ketebe*⁵⁰⁰ Büyük Selçuklularda şahnede bulunması gereken özellikler ile şahnenin görev ve yetkileri ile ilgili “resmî” yaklaşımı içermektedir. Uygulamaların ferman içeriğinden farklı olabileceği de göz önünde bulundurarak söz konusu fermanların, Selçuklu idaresinin şahneden beklentilerini tam olarak yansıttığı söylenebilir.

⁴⁹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XI, s. 294.

⁴⁹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XII, s. 101.

⁴⁹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XII, s. 110.

⁴⁹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XII, s. 174.

⁴⁹⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 206.

⁴⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 270, 276, 289, 301.

⁴⁹⁷ el-Cüveynî, *Atebetü’l-Ketebe*, s. 60-62.

⁴⁹⁸ el-Cüveynî, *Atebetü’l-Ketebe*, s. 74-80.

⁴⁹⁹ el-Cüveynî, *Atebetü’l-Ketebe*, s. 80-82.

⁵⁰⁰ el-Cüveynî, *Atebetü’l-Ketebe*. Kitabın tahlili için bkz. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I: Büyük Selçuklu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII, c. 4 (ayrı basım), TTK, Ankara 1951; 538-634; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devlet Teşkilatına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), Ankara 1966, s. 303-380; G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyol ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007.

Fermanlar incelendiğinde şahnelerde şu özelliklerin arandığı görülmektedir:

- Emîr/sipehsâlâr rütbesinde olmak.
- Sireti güzel; sicili temiz olmak, daha önce büyük yanlışlar yapmamış olmak,
- İyi hizmet etmiş olmak, görevleri eksiksiz yerine getirmiş olmak,⁵⁰¹
- İyi eğitilmiş olmak,⁵⁰²
- Ordu ve halkı idarede meziyet sahibi olmak,⁵⁰³
- Âdil olmak.⁵⁰⁴

B. Şahnelerin Görevleri

Asıl görevi emniyeti sağlamak⁵⁰⁵ olduğu için bazı araştırmacılar, şahneyi askerî vali, garnizon komutanı ve emniyet müdürüne benzetmişlerdir.⁵⁰⁶ Halkı korumak, onların şikâyet ve taleplerine dikkat etmek, hayatlarını kolaylaştırmak, bozguncuları vilayetten söküp atmak, suçluları, hırsız, eşkıya ve bunlara yardım edenleri şeriate göre cezalandırmak, isyanları önlemek, vergilerin zamanında toplanmasını sağlamak, mera ve sulama hakkını düzenlemek, bu nedenle Türkmenler arasında çıkabilecek ihtilafları önlemek⁵⁰⁷ gibi görevleri zikredilen şahnelerin ileri gelenler, imamlar, seyyidler, ulema, salihler, meşayih ve ayâna ikramda bulunması bunlarla istişare etmesi istenmektedir.⁵⁰⁸ Bunların yanında suçluları âdil bir şekilde cezalandırmaları, suçsuzlara dokunmamaları, Müslümanların can ve mallarına tecavüzde bulunmamaları ve kesin delil olmadan insanları cezalandırmamaları emredilmekte,⁵⁰⁹ Türkmenlerin yerel halkın arazisine zarar vermelerini önlemek, yolların ve geçitlerin emniyetini sağlamak,⁵¹⁰ şehrin imarına katkı sağlamak, sel ve taşkın durumlarında gerekli önlemleri almak ve seferlerde askerî birliklere komuta etmek⁵¹¹ de şahnelerin görevleri arasındadır. Ancak her bölgenin yerel şartlarına göre şahnelerin görevlerinde bazı farklılıkların olması tabiidir.

Sancar dönemi menşurlarında şahneliğe ilişkin işlerin şahneye havale edilmesi, şahnenin de şehrin ileri gelenleri ile istişare etmesi vurgulanmaktadır. Neticede atama

⁵⁰¹ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 61.

⁵⁰² el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 75-76.

⁵⁰³ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 81.

⁵⁰⁴ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 74, 80, 81.

⁵⁰⁵ Kurpalidis, s. 128.

⁵⁰⁶ Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi”, s. 478; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Araştırmaları II*, s. 374.

⁵⁰⁷ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 60-62, 77, 81, 82.

⁵⁰⁸ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 60-62, 77.

⁵⁰⁹ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 25.

⁵¹⁰ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 84-85; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları II*, s. 376; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi”, s. 491; Erdoğan Merçil, “Şahne”; *DİA*, XXVIII, s. 292.

⁵¹¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 130, 146.

ile gönderilen şahnenin yerel hususlara ayrıntılı bir şekilde vakıf olması beklenmemelidir. Ahali ile ilişkilerin iyi bir şekilde yürütülebilmesi için önde gelenlerle işbirliği yapmalıdır. Bu şekilde askerî güç ve yetki sahibi şahne ile halk üzerinde etkili önde gelenlerin birbirlerini kontrol etmesi amaçlanmış olmalıdır. Ancak ilgili menşurlarda imamlar, kadılar, ulema ve yerel önde gelenlerin öne çıkarılması, bunlarla işbirliğinin istenmesi, bazı araştırmacılar tarafından şahnenin bunların menfaatlerini korumak zorunda olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹² Yine konuyla ilgili Agacanov, özellikle göçebe Türkmenlere atanan şahnelerin Türkmenleri sömürme ve onlara hükmetme aracı olarak kullanıldığını belirtir.⁵¹³ Şemsülmille'nin atanmasıyla ilgili menşurda Türkmenlerin reayanın en layığı olmakla birlikte merkezden uzak oldukları için bunların haberlerinin geç ulaştığından bahsedilmektedir. Ayrıca belgenin başında şahneye adaletin hatırlatılması, görevlerinin açık bir şekilde izah edilmesi, Agacanov'un yargısının abartılı olduğunu ortaya koymaktadır. Resmî belgelerdeki vurgulara rağmen, pratikteki bazı olumsuzluklardan hareketle Selçukluların, şahneliği Türkmenleri sömürme aracı olarak kullandıklarını savunmak doğru bir yaklaşım olmasa gerektir.

Aşağıda başlangıcından yıkılmasına kadar Selçuklularda görevlendirilen belli başlı şahnelerin görevlendirildikleri yer, zaman ve faaliyetleri tablo şeklinde verilmiştir. Bu şekilde kurum olarak şahneliğin süreç içerisindeki gelişimi, görev ve yetkileri, daha çok hangi şehir ve bölgelerde görevlendirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 7. Şahnelerin görev ve görev yerleri

Şahne adı	Görev yeri	Görev tarihi	Dönem	Zikredilme Gerekçesi/Faaliyetleri
Aytegin es-Süleymânî	Bağdat	450/1058-59	Tuğrul Bey	Besâsîri Bağdat'ı işgal edince Hulvan'a kaçtı. Bağdat şahnesi idi. ⁵¹⁴
Emîr Porsuk	Bağdat	452/1060	Tuğrul Bey	Sultan Emîr Porsuk'u Bağdat'a şahne tayin etti. ⁵¹⁵
?	Hemedan	455/1062-63	Tuğrul Bey	Sultanın ölümü üzerine Hemedan halkı amide karşı ayaklanmış, onu, şahneyi ve sultanın 700 askeri öldürmüşlerdir. ⁵¹⁶
Aytegin es-Süleymânî	Bağdat	456-465/1063-72	Alparslan	Seyyide'nin Bağdat'a gönderilmesi. ⁵¹⁷ Şahne Bağdat'a geldi, halifenin isteğiyle görevden alındı. ⁵¹⁸
Gevherâyîn	Bağdat	466/1073-74	Melikşah	Gevherâyîn, hilfaet menşurunu teslim aldı. ⁵¹⁹
Aytegin Süleymânî	Bağdat	466/1074	Melikşah	Kerh ile Kalayin arasında çıkan olaylara şahne müdahale etti. ⁵²⁰

⁵¹² Kurpalidis, s. 125.

⁵¹³ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 347.

⁵¹⁴ Zâhîrûddin Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 20; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 108, 109; *Camiü't-Tevârih*, trc. s. 101.

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 28.

⁵¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc. s. 83; Sibt, *Mî'râtü'z-Zamân*, trc., s. 120.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 47; Sibt, *Mî'râtü'z-Zamân*, trc., s. 130, 131, 134.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 75; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc., s. 106; Sibt, *Mî'râtü'z-Zamân*, trc., s. 176; el-Bundârî, 42; Malazgirt Savaşı öncesi ordunun denetlenmesi sırasında Gevherâyîn "şahne" olarak zikredilmektedir. Bkz. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ (Tabaka-i Selçukîyye)*, trc., s. 99; Alparslan'ı ölüme götüren saldırı esnasında yanında Bağdad şahnesi Gevherâyîn vardı. Bkz. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 121.

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 90; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc., s. 115; Sibt, *Mî'râtü'z-Zamân*, trc., s. 193, 204.

Gevherâyîn	Bağdat	468/1075-76	Melikşah	Sultanın ordugâhından şahne olarak Bağdat'a geldi. ⁵²¹
Sâlâr el-Fârûkî	Bağdat	469/1076-77	Melikşah	Şahne, Hanbelî imam Ebû Cafer'e karşı tutum aldı. ⁵²²
?	Bağdat	470/1077-78	Melikşah	Halife, Bağdat'taki kumarhane ve genelevleri kapatmış, gelir kaybına uğrayan şahneye bin dinar vermiştir. ⁵²³
Gevherâyîn	Bağdat	471/1078-79	Melikşah	Çıkan karışıklıklar nedeniyle amîd ve şahne göreve çağrıldı. ⁵²⁴
el-Fudûlî	Bağdat	475/1082-1083	Melikşah	Çıkan olaylar yüzünden Nizâmülmülk, Gevherâyîn'i tekrar şahneliğe atadı. ⁵²⁵ Gevherâyîn namaz vakitlerinde nevbet çaldırdı. ⁵²⁶
Altuntak (Hâcib)	Diyarbakir	478/1085	Melikşah	el-Mansuriye Camiinde konuşan el-Bekrî adındaki Eş'ârî kadısı Hanbelileri tahkir etti. Çıkan olaylarda şahne ve Türkler el-Mansuriye Camiini korudular. ⁵²⁷
?	Bağdat	478/1085	Melikşah	Diyarbakir şahnesi Hâcib Altuntak, Silvanlılardan rüşvet aldığı için Silvan kuşatmasını uzatıyordu. ⁵²⁸
?	Bağdat	478/1085	Melikşah	Kerh Mahallesi ile Sünni mahalleler arasında sorunlar çıktı. Şahne oraya çadırını kurup sorunu bitirdi. Zilhicce ayında tekrar olaylar başladı, saldırıları engelleyerek aralarını düzeltti. ⁵²⁹
?	Urfa	479/1086-1087	Melikşah	Urfa halkı itaatten çıktı, Urfa'yı sultana teslim eden şahneyi (muhtemelen şahne olarak görevinde kalmıştı), buraya getirilen Ermenileri ve sultanın atadığı amîdi kovdular. ⁵³⁰
?	Bağdat	479/1086	Melikşah	Kerh Mahallesinde iki defa olay çıktı, insanlar öldürüldü, amîd ve şahne olaylara müdahale etti ve olaylar yatıştırıldı. ⁵³¹
Gevherâyîn	Bağdat	480-481/1088-89	Melikşah	Gevherâyîn savaş için Vâsıt'a gitti, Bağdat'tan ayrılır ayrılmaz karışıklıklar arttı. ⁵³² Gevherâyîn, Bağdat'ta çıkan karışıklıklara müdahale etti, yaralandı. ⁵³³
Humartekin (Gevherâyîn'e vekalaten)	Bağdat	482/1089	Melikşah	Şahnenin nâibi Humartekin, çıkan olaylara müdahale etti. ⁵³⁴
Kodan (Melikşah'ın gulâmlarından)	Merv	485/1092-93	Melikşah	Merv reisi Nizâmülmülk'ün torunu Osman b. Cemalülmülk şahneyi yakalayıp tevkif ve tahkir etti. Bunun üzerine Melikşah meşhur mektubunu Nizâmülmülk'e gönderdi. ⁵³⁵
Gevherâyîn	Bağdat	486/1093	Melikşah	Çıkan olaylara Gevherâyîn müdahale etti, Amîd el-Ağarr Ebû'l-Mehâsin ed-Dihistânî'nin de büyük emeği geçti. ⁵³⁶
İsmail b. Salancık	Rey	tarihsiz	Melikşah	İsmâil b. Salancık Melikşah döneminde Rey şahnesiydi. Ahali, idarecileri bıktırması, valiler baş edemiyordu. İsmail şiddetle hepsini yola getirdi, sonra görevinden azledildi. ⁵³⁷
?	Sâve	tarihsiz	Melikşah	Şahne bayram namazı kılan 18 batınîyi yakaladı, tahkikatten sonra serbest bıraktı. ⁵³⁸
Gevherâyîn	Bağdat	486/1093	Taht mücadelesi	Bağdat'ta hutbenin adına okunması hususunda Tutuş'a yardımcı oldu. ⁵³⁹

⁵²⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 53.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 99.

⁵²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc. s. 121; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 215.

⁵²³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 219; Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 62.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 104.

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc., s. 127, 128; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 224-226

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 108.

⁵²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 74; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 249.

⁵²⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 270.

⁵²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 79, 80; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 133.

⁵³⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 274.

⁵³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 84; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 142, 143.

⁵³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 146.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 146.

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 158; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 93, 94.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 177; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc., s. 162; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc., s. 148; İbnü'l-Adim, şahnenin adını Berdî olarak zikreder. Bkz. İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi – Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1989, b. 55.

⁵³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 193.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 277.

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 21.

Yelberd	Bağdat	486/1093	Berkyaruk	Berkyaruk'un durumu güçlenince Gevherâyîn'in yerine Yelberd Bağdat'a şahne olarak atandı. ⁵⁴⁰
Aytegin Ceb	Bağdat	487/1094	Berkyaruk-Tutuş	Tutuş, yine Bağdat'ta hutbenin kendi adına okunması için haber gönderdi. Berkyaruk'un Tutuş'a yenilmesinden sonra bu talep kabul edildi. ⁵⁴¹
Aytegin Ceb	Bağdat	487/1094	Berkyaruk	Çıkan olaylara Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'nin isteği üzerine müdahale etti. ⁵⁴²
Emîr Sermez	İsfahan	487-93/1094-99	Berkyaruk	Sultan Berkyaruk'u öldürmeye çalışanlar, İsfahan şahnesi tarafından görevlendirildiklerini itiraf ettiler. ⁵⁴³
Yusuf b. Abak (Türkmen emîri)	Bağdat	488/1095	Berkyaruk-Tutuş	Melik Tutuş, Türkmen emîri Yusuf b. Abak'ı Bağdat şahneliğine tayin etti. Tutuş'un ölümü üzerine Bağdat'ı terk etti. ⁵⁴⁴
Kodan (Emîr)	Merv	490/1096-97	Berkyaruk	Melikşah'ın Nizâmülmülk'e karşı tavrının değişmesine neden olan Emîr Kodan, Arslan Argun'un tarafına geçti. ⁵⁴⁵
Gevherâyîn	Bağdat	492/1099	Berkyaruk-Muhammed	Melik Muhammed Gevherâyîn'i Bağdat'a gönderdi, hutbenin adına okunmasını istedi, halife de kabul etti. ⁵⁴⁶
Sahibu'l-Ceyş	Berdesîr	494/1101	Tîranşah (Kirman)	Sahib-i ceyş aynı zamanda Berdesîr şahnesi. ⁵⁴⁷
İlgazi/Türkmen emîr	Bağdat	495-96/1101-03	Muhammed	Sultan, Artukoğlu İlgazi'yi Bağdat'a şahne atadı. Şahne ile Bağdat halkı arasında problemler çıktı. İlgazi Türkmenleri toplayarak şehrin Batı yakasını yağmalamak istedi, ancak halife, kadı ile nizamiye müderrislerini göndererek vazgeçirdi. ⁵⁴⁸ Şahne İlgazi, halifenin adamlarının yardımıyla Yinal'ı Bağdat'tan çıkardı. ⁵⁴⁹
?	Vâsıt	495/1101-02	Berkyaruk	Vâsıt kadısı herkesin huzur ve güvene kavuşması için şahne tayin edilmesini istedi. ⁵⁵⁰
Gümüştekin el-Kaysârî	Bağdat	496/1102	Berkyaruk	Berkyaruk tarafından şahne olarak gönderdi, ancak halife, İlgazi, Sadaka ittifakı tarafından engellendi. ⁵⁵¹
İlgazi	Bağdat/İrak	497/1104 498/1104-05	Berkyaruk	İlgazi, Berkyaruk tarafına geçti, divana çıkıp hutbenin Sultan Berkyaruk adına okunmasını istedi ve kabul edildi. ⁵⁵² İlgazi, Tarik-i Horasan'a kardeşinin oğlu Belek'i vali tayin etti. O da bölgede emniyeti sağladı. ⁵⁵³
Ak/Sungur el-Porsukî	Bağdat	498/1105	Muhammed	Sultan Muhammed, Sungur el-Porsukî'yi Bağdat'a şahne tayin etti. ⁵⁵⁴
?	Basra	499/1105-06	Muhammed	Sultan Muhammed Basra'ya bir şahne ve amîd tayin etti ve burayı Sadaka'dan aldı. ⁵⁵⁵
Aksungur el-Porsukî	Bağdat	499-501/1105-1108	Muhammed	Sultan Muhammed Tekrit'i Bağdat şahnesi Aksungur el-Porsukî'ye iktâ etti. el-Porsukî uzun süre kuşattığı şehri alamadı. ⁵⁵⁶ Sultan veziri Nizâmülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk'le Bağdat'a geldi, şahne Porsukî'yi Sarsar'a gönderdi. ⁵⁵⁷
Mücahidüddin Bihrûz ⁵⁵⁸	İrak-Bağdat	502/1108-09	Muhammed	Mücahidüddin Bihrûz busene Irak'ın tamamına (Bağdat'a da) şahne atandı. ⁵⁵⁹

⁵³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 190.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 191.

⁵⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 198.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 203.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 203, 242, 248; İsfahan şahnesi Emîr Sermez 493/110 yılında Batınilerce öldürüldü. Bkz. Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, s. 141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 19.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 206.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 219.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 239.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 264.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, 270, 276.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, S. 289.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 270.

⁵⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 290, 291.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 301.

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 319, 320.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 320; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 30.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 331.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 337.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 354, 355.

⁵⁵⁸ Bkz. Nevzat Keleş, "İnsanların En Kibarlarından: Bağdat Şahnesi Bihrûz el-Hâdim", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/2, s. 215.

Mücahidüddin Bihruz		507/1114-15	Muhammed	Muhammed Bağdat şahneliğini Bihruz'a tevdi etti. ⁵⁶⁰
Mücahidüddin Bihruz	Irak-Bağdat	512/1118-19	Muhammed Mahmud	512/1118-19 Sultan Muhammed ölünce oğlu Mahmud adına Bağdat'ta hutbe okundu, şahne Bihruz idi. ⁵⁶¹
Aksungur el-Porsukî	Bağdat	512/1118-19	Mahmud	Aksungur el-Porsukî Sultan Mahmud'un kendini Bağdat şahneliğine tayin ettiğini ve Bihruz'un azledildiğini bildiren tevkii aldı. ⁵⁶² Aksungur, Bağdat şahneliğini üstlenince Bihruz kendi hâkimiyetindeki Tekrit'e kaçtı. ⁵⁶³
Emîr Mengüpars	Bağdat	512/1119	Mahmud	Sultan Mahmud Bağdat şahneliğine Emîr Mengüpars'ı tayin etti. Üvey oğlu Emîr Hüseyin b. Özbek adlı Türk beyini Irak ve Bağdat'ta kendine nâib tayin etti. Mengüpars halka zulmetti, adamları da fesat çıkardı. Sultan Mahmud onu çağırınca halk harekete geçti ve Mengüpars Bağdat'tan uzaklaştı. ⁵⁶⁴
? (Mengüpars olması muhtemel)	Bağdat	512/118-19	Mahmud	Ayyârlar bu yıl Bağdat'ın batı yakasında işi azıttılar. Şahnenin naibi 50 Türk gulâmıyla onların üzerine yürüyüp savaştı ama yine de baş edemedi. ⁵⁶⁵
Emîr Mengüpars	Bağdat	513/1119-20	Mahmud	Bağdat şahnesi Mengüpars öldürüldü. Sultan Mahmud onun Bağdat şahnesi olmasına karşıydı ama mani olamamıştı. ⁵⁶⁶
Mücahidüddin Bihruz	Bağdat	513/1119-20	Sancar	Sancar, Bihruz'u Bağdat şahneliğine tekrar atadı. ⁵⁶⁷
Barankuş ez-Zekevi	Bağdat	514/1120-21	Mahmud	Sultan Mahmud Bihruz'u azlederek yerine Barankuş ez-Zekevi'yi atadı. ⁵⁶⁸
Sa'duddevle (Barankuş)	Bağdat	515/1121-22	Mahmud	Bağdat el-Muhtar mahallesinde öldürülen birinin cinayet soruşturmasını şahnenin adamları yaptı. Şahne Sa'duddevle, zanlıları almak için divandan izin istedi, izin verildi. ⁵⁶⁹
?	en-Nîl	515/1121-22	Mahmud	Seyfuddevle'nin kardeşi en-Nîl'e girdi ve sultanın şahnesini çıkardı. ⁵⁷⁰
Emîr Aksungur el-Porsukî	Bağdat	516/1122-23	Mahmud	Vâsıt, Musul ve çevrelerini Irak şahneliğine ilaveten Emîr Aksungur el-Porsukî'ye iktâ etti. ⁵⁷¹
Barankuş ez-Zekevî	Bağdat	518/1124	Mahmud	Porsukî halifenin talebi üzerine Irak şahneliğinden azledildi, yerine Sa'duddevle Barankuş ez-Zekevî geçti. ⁵⁷² Halife ile Şahne Barankuş arasında ihtilaf çıktı. Barankuş sultana giderek halifenin gittikçe güçlendiğini, böyle devam ederse Bağdat'a girmelerine mani olacağını bildirdi. ⁵⁷³
Atabeg İmâdeddin Zengi	Bağdat	521/1127	Mahmud	Atabeg İmâdeddin Zengi Sultan Mahmud tarafından Irak şahneliğine atandı. ⁵⁷⁴
Mücahidüddin Bihruz	Bağdat	521/1127	Mahmud	Zengi'nin Musul'a gitmesi üzerine Bağdat şahneliğine Mücahidüddin Bihruz atandı. ⁵⁷⁵
Mücahidüddin Bihruz	Bağdat	523/1128-29	Mahmud	Sultan Mahmud Bihruz'u Bağdat şahneliğine tayin etti ve Hille de Bihruz'a teslim edildi. ⁵⁷⁶

⁵⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 377.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 133; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, s. 64.

⁵⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 425.

⁵⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 424.

⁵⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 425.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 425, 431.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 433.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 441, 442.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, trc. s. 444.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, trc. s. 448, 449.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 64, 65.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 66.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 478, 491.

⁵⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 491.

⁵⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 502; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 77, 81.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, 507.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, 512.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc.,X, 517.

İmâduddin Zengi	Bağdat	525/1130-31	Mahmud	Irak civarının yönetimini Zengi'ye bıraktı. ⁵⁷⁷
İmâduddin Zengi	Bağdat	526/1131-32	Sancar	Irak'ta Sultan Sancar'ın hutbesine son verildi. İmâduddin Zengi, Sultan Sancar'ın Bağdat şahneliğini kendisine verdiğini söyledi, Bağdat'a yürüdü ancak mağlup oldu. ⁵⁷⁸
Hâcib Yusuf b. Fîrûz	Dimeşk	526/1131-32	Börü b. Tuğtekin	Börü b. Tuğtekin ölünce yerine oğlu Şemsülmülûk geçti, devlet işlerini Dimeşk şahnesi Hâcib Yusuf b. Fîrûz idare etti. ⁵⁷⁹
Çavlı	Bağdat	529/1135	Mesud	Bağdat'a yürüyen Mesud'un ordusunda Bağdat şahnesi Çavlı da vardı. ⁵⁸⁰
Nuruddevle	Hemedan	529/1135	Mesud	Sultan Mesud ile halife arasında vuku bulan savaşta halifenin sağ cenahında Hemedan şahnesi vardı. ⁵⁸¹
Beyaba	Bağdat	529/1135 530/1136	Mesud	Sultan Mesud Beyaba'yı Bağdat'a şahne olarak gönderdi. Beyaba, yanındaki memlûklarla Bağdat'a vardı, halifeyi baskı altına aldı, çatışmalar çıktı. Vali ve saray hâcibi kaçtı. ⁵⁸² Sultan Mesud, Bağdat şahnesi Beyaba'ya mektup yazıp kendi adına yeni halifeye biat etmesini istedi. ⁵⁸³ Bağdat'ta şiddetli depremler meydana geldi. Şahne ve amîd darbhaneyi yıkarak Daru's-şahne ve Suku'l-amîd yanında yen bir darbhone inşa ettiler. Çavlı'nın âmilini tutukladılar, halifeye gelen hurmaları satarak ücretin aldılar. ⁵⁸⁴ 530/1135 yılında Sultan Mesud halifeden borçları tahsil için Barankuş'u gönderdi. Barankuş Şahne Beyaba ile ittifak ederek halifenin sarayına saldırdı, ancak başarılı olamadılar. ⁵⁸⁵
Barankuş Bazdâr	Bağdat	530/1135-36	Melik Davud	Bu sene Sultan Mesud'a birçok melik ve emir isyan etti. Melik Davud, Bağdat şahneliğine Barankuş Bazdâr'ı tayin etti. ⁵⁸⁶ Çıkan olaylarda birçok kişi yanarak öldü, şahne birçok malı yağmaladı. ⁵⁸⁷
Sungur Humartekin	Hemedan	531/1136 öncesi	Melik Davud	Melik Davud'un saflarında savaşan birçok emirle birlikte Hemedân şahnesi Sungur Humartekin de Sultan Mesud'un yanına geldi. ⁵⁸⁸
Alpkuş es-Silâhî el-Kebir	Bağdat	531/1136 532/1138	Mesud	Sultan Alpkuş'u Bağdat şahneliğine atadı. ⁵⁸⁹ Şahne Bağdat'ı sabık sultan Muhammed'in oğlu Selçukşah'a karşı savundu. Ayyarlar serkeşlikte çok ileri gittiler, şahne dönünce bunların bir kısmını öldürdü ve astı. ⁵⁹⁰ Nizamiye'de düzenlenen oturuma sultanın veziri, müstevfi, şahne katıldı. ⁵⁹¹
Mücâhidüddin Bihrûz	Bağdat	532/1137-38 535/1140-41	Mesud	Sultan Mesud Bağdat şahnesi Alpkuş es-Silâhî'yi öldürdü, yerine Mücâhidüddin Bihrûz'u Irak şahneliğine atadı. ⁵⁹² Kanal açma faaliyetine başladı, suyu eski mecrasına akıtmak için bir bent yaptı. ⁵⁹³ Sultan Mesud'un adamları Alpkuş ile İsmail'i Bağdat'a sokmadı. ⁵⁹⁴
Abbas	Rey	536/1141-42 541/1146-47	Mesud	Batınilerin reisi bu sene öldü, Rey şahnesi Abbas'ın oğlu onu tabutunda yaktı. ⁵⁹⁵ Bir yıl sonra Rey şahnesi Abbas

⁵⁷⁷ el-Azîmî, 383; İbnü'l-Adîm, VIII, s. 3841.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 534, 535.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 536.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 96.

⁵⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 97; bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 33; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, s. 267.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 34; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 97.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 35; bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 97, 99, 100.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 98.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 100-101.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 42.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 102.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 51.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 51.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 62, 63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 96.

⁵⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 106.

⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 66; Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 108.

⁵⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 75.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 77.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 6.

				yanında askerlerle Bağdat'a ulaştı. ⁵⁹⁶ Abbas 541/1146-47 yılında sultan tarafından öldürüldü. ⁵⁹⁷
Kızıl Emîr Ahur	Bağdat	536/1141-42	Mesud	Mücahidüddin Bihrûz Bağdat şahneliğinden azledildi, yerine Sultan Mahmud'un memlûklerinden Kızıl Emîr Ahur şahne tayin edildi. ⁵⁹⁸
Mücahidüddin Bihrûz	Bağdat	536/1141-42 538/1143-44	Mesud	Sultan Mesud Bağdat gelip ayyarların her tarafa yayıldığını görünce tekrar Bihrûz'u şahneliğe atadı, ancak vezirin oğluyla sultanın kayınbiraderi ayyarlarla işbirliği yaptığı için Bihrûz da başarılı olamadı. ⁵⁹⁹
İldeniz	Bağdat	538/1143-44 540/1145-46	Mesud	Bağdat şahneliğine İldeniz adında bir memlûk vekâlet ediyordu. Çok sert, atılgan ve zalim biriydi. Sultanın onayıyla ayyarlarla işbirliği yapan sultanın kayınbiraderi Kavurd'un oğlunu idam etti, vezirin oğlu kaçtı. Ayyarların şerrinden şehri temizledi. ⁶⁰⁰
Mesud Bilal	Bağdat	541/1146-47 547/1152-53	Mesud-Melikşah	Mesud Bilal, bu yıl (541/1146-47) Bağdat şahnesi oldu. ⁶⁰¹ Sultan Mesud Bağdat'a geldiğinde darphane yaptırdı. Bu durum halifenin zoruna gitti ve darrabları tutuklattı. Şahne de halifenin hacibini tutukladı. ⁶⁰² 542/1147'de Sâlgird, Ali b. Dübeys'e karşı Sultan Mesud'un emriyle Bağdat şahnesinden yardım istedi. ⁶⁰³ Şahne artan pahalılığa müdahale etti. ⁶⁰⁴ Bağdat şahnesi Mesud Bilâl de Tekrit'ten Bağdat'a döndü (543/1149). ⁶⁰⁵ Sultan Mesud ölünce şahne Tekrit'e kaçtı. Halife el-Muktefi Liemrillah şahnenin ve sultanın adamlarının Bağdat'taki evlerini zapt etti. Yanlarındaki emanetleri divana getirtti. Şahnenin evinde çok miktarda şarap bulundu. Mesud Bilal, Sultan Melikşah'ın gönderdiği Sâlgird'i hile öldürüp Hille'ye hakim olduysa da kısa süre sonra halifenin veziri tarafından Hille'den çıkarıldı, mağlup bir şekilde Tekrit'e döndü. ⁶⁰⁶
Gulbek	Isfahan	542/1147-48	Mesud	Şahne, melikler Muhammed ve Melikşah'a şehir kapılarını açtı. ⁶⁰⁷
Toruntay	Vâsıt	543/1148-49	Mesud	Vâsıt şahnesi Toruntay bir grup emirle Sultan Mesud'dan ayrıldı. ⁶⁰⁸
İsimsiz	Mâkisîn	544/1149		Nureddin yetmiş kişilik emîr grubuyla Mâkisîn'e gitti, şahnenin yanına girdi. ⁶⁰⁹
Reşîd (Câmedâr)	Isfahan	551/1156-57 öncesi	Muhammed	Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleymanşah Isfahan'a gelmiş, şehrin şahnesi onu şehre sokmamıştı. ⁶¹⁰
İnanç	Rey	551/1156-57	Muhammed	Rey şahnesi İnanç, Melikşah ve İldeniz ile yanlarındaki emirleri şehre sokmamaya çalıştı, ancak yenildi. ⁶¹¹
Mengübars	Bağdat	552/1157-58	Muhammed	Sultan Muhammed Bağdat'ı muhasara ettiğinde Şahne Mengübars Darussultan'ı savundu. ⁶¹²
Emîr Kaysar	Hille	556/1160-61		Halife'nin memlûkü Kaysar, Hille şahnesi idi. ⁶¹³

⁵⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 8.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 16, 17; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 99, 108, 109; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, s. 360, 371.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 86.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 86.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 91, 92.

⁶⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 110; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XXI, s. 360; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 233.

⁶⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 16; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, s. 360.

⁶⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 18; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 113, 114.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 18.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 122, 123; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 21.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 143; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 28; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, 418.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 18; Reşîdî'd-Dîn, *Camiü't-Tevârih*, trc., s. 211; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 241; el-Bundârî, Gulbek'i Isfahan valisi olarak zikreder. Bkz. el-Bundârî, s. 184.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 122.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XI, s. 127.

⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 177; Reşîdî'd-Dîn, tarihi 550/1155 olarak verir Bkz. *Camiü't-Tevârih*, trc., s. 227, 228; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc., s. 228.

⁶¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 183.

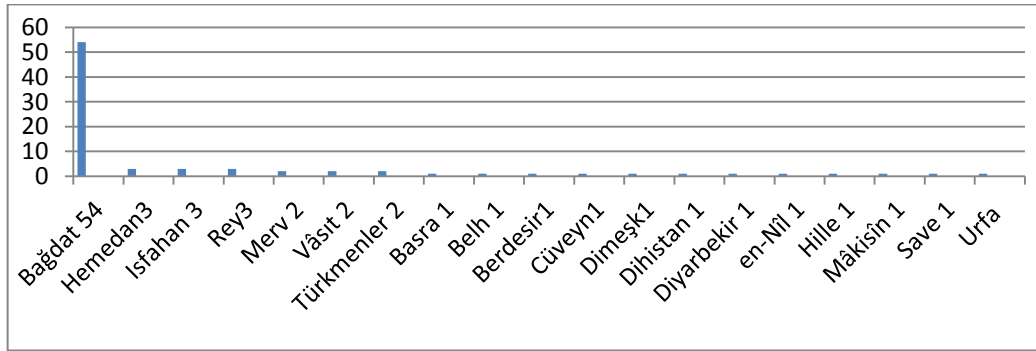
⁶¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 37; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 182, 183.

⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XI, s. 227.

Kumac	Oğuzlar	548/1153-54	Sancar	Kumâc'ın Oğuzları hizaya getirmek için şahne olarak atanma isteği, Sancar tarafından kabul edilmiştir. ⁶¹⁴
Sipehsâlâr Yarankuş	Cüveyn	Tarihsiz	Sancar	Menşurla Sipehsâlâr Yarankuş, Cüveyn'e şahne olarak atanmıştır. ⁶¹⁵
Ahmed b. Ebû Bekir	Belh	Tarihsiz	Sancar	Dedesî Kumac ve babası Alauddin'in yerine Sancar tarafından atanmıştır. ⁶¹⁶
İnanç Bilge Uluğ Candar Beg	Türkmenler	Tarihsiz	Sancar	Sancar tarafından Türkmenlere atanmıştır. ⁶¹⁷
İsimsiz	Dihistân	560/1164-1165		Şahne Harizm ordusuna katıldı. ⁶¹⁸
İsimsiz	Bağdat	573/1177-78	Tuğrul	Şahne, Avâna'da avlanırken Benu Haface mensupları tarafından öldürüldü. ⁶¹⁹

Yaklaşık 40 kadar şahne ismi zikredilmektedir. Birçok yerde ise isim zikredilmeksizin şahnenin yapıp ettiklerinden bahsedilmektedir. Gevherâyîn, Aytegin Ceb, Mücahidüddin Bihrûz gibi bazı şahneler birçok defa görevden alınmış ve göreve iade edilmişlerdir. Bu durum gulâm sistemiyle yetişmiş komutanların Selçuklu idaresinin omurgasında yer aldığını ve bunlardan vazgeçilemediğini göstermektedir.

Tarihçilerin dikkatleri Bağdat üzerinde yoğunlaştığından Bağdat şahneleri ile ilgili bilgiler daha teferruatlıdır. Diğer şehirlerin şahneleri ancak önemli bir olay olduğunda gündeme gelmektedir. Ancak merkezî şehirlerde şahnenin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Vâsıt kadısının şehrin huzur ve güvene kavuşması için şahne talep etmesi⁶²⁰ şahnelerin halk tarafından da talep edildiğini göstermektedir.

Şekil 4. 452/1060 - 554/1159 yılları arası şahne tayin edilen şehirler grafiği

Batı'da Dimaşk, Halep, Diyarbakir, Urfa; güneyde Basra, Berdesir; kuzeyde Dihistan, orta kesimde Bağdat, Hemedan, Rey, İsfahan vb. doğuda Belh ve Oğuzlar olmak üzere şahnelerin ülkenin hemen her tarafında görevlendirildiği görülmektedir.

⁶¹⁴ Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 177, 178; Reşîdu'd-Dîn, *Camii't-Tevârih*, trc., s. 176; Bkz. el-Bundârî, s. 257-259; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, trc., s. 190.

⁶¹⁵ el-Cüveynî, *Kitabu 'Atebetü'l-Ketebe*, s. 60-62.

⁶¹⁶ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 74-80.

⁶¹⁷ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 80, 82.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. XI, s. 257.

⁶¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 78.

⁶²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 270.

Orta kesimlerde sahne atanan şehirlerin yoğunluğu, buralarda tarihçilerin dikkatini çekecek olaylar vuku bulmasıyla ilgili olmalıdır.

Harita 1. Şahne atanan şehirler (Büyük harfle yazılanlar)

Tablo 8. Amîdlerin görev yerleri ve faaliyetleri

⁶²¹ Amîdlerin görev tarihleriyle ilgili kaynaklarda ihtilaf mevcuttur. İbnü'l-Esîr'in kronolojik sıralamasını esas kabul edilmiştir.

				Vezir Kündüri Enüşirvan'ı taht için cesaretlendirdiğinde vergi toplamak için Vâsıt'ta bulunan Amîd, Bağdat'a döndü. ⁶²⁸
Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyn	Bağdat	452/1060	Tuğrul Bey	Sultan üç yıllığına Bağdat'ı 400 bin dinar karşılığında Ebu'l-Feth'e iltizama verdi. Amîd Kerh mahallesinin çarşısını tamir ettirdi. Yaptığı düzenlemelerle Bağdat'ın gelirini üç katına çıkardı. ⁶²⁹ Amîd Ebu'l-Feth Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesi konusunda sultan adına halifenin bütün isteklerini – sultanın Bağdat'ta oturması hariç- iki katı bile olsa sultan adına kabul edeceğini bildirdi. ⁶³⁰ Kerh bentlerini imâr etmeye başladı. ⁶³¹
Ebû Ahmed b. Abdulvâhid b. el-Hızr en-Nihâvendî (Reîsü'l-Irakeyn)	Irak	453/1061	Tuğrul Bey	Sultan Irak amîdi Ebu'l-Feth el-Muzaffer'i azledip yerine en-Nihâvendî'yi atadı, Ebu'l-Feth'i tutuklamasını istedi. O da halifenin sarayına sığındı. En-Nihâvendî saraya alınmadı, şehrin batı yakasına geçmesine müsaade edilmedi. O da halife ve yakınlarına ait ıktalara el uzattı. ⁶³² Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evliliği sırasında yine çeşitli şekillerde halifeye baskı yaptı. ⁶³³ Mezalim divanına oturdu, Bağdat'ta tam bir güvenlik ve huzur sağladı. ⁶³⁴ Miras hukukuna riayet etti, kimsenin hakkını yemedi, yedirmede. ⁶³⁵ Halifeye iyi davranması hususunda Tuğrul Bey'den mektup aldı. ⁶³⁶ 454/1062 yılında görevinden ayrılmak istemişti, ⁶³⁷ ancak Tuğrul Bey onu Hacıb Savul ile halifeye çeşitli hediyeler gönderdi. ⁶³⁸ Amîd Bağdat'ta kapatılan fesat evlerinin kaldırılmasını istedi. ⁶³⁹
Ebû Said el-Kayîni	Bağdat	455/1063	Tuğrul Bey	Sultanın ölmesine rağmen amîd hilafet ıktalarından el çekmeyince halife amîdin öldürülmesi hususunda kadı ve fakihlerden fetva aldı. Amîd beytû'n-nubeye gitti 30 bin dinar karşılığında kâdî'l-kudâtan eman istedi, parayı ödemeyince hapse atıldı, sonra affedildi. ⁶⁴⁰
Amîd İbni Tuğrulbek	Hemedan	455/1063	Tuğrul Bey	Tuğrul Bey'in ölüm haberi üzerine Hemedan ayyarları amîdi ve şahnenin 700 adamını öldürdüler. ⁶⁴¹
Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyn	Bağdat	456/1063-1064	Alparslan	Alparslan tahta geçince hutbenin kendi adına okutulmasını halifeden rica için Şahne Aytegin Süleymanî ile Şafiilerin reisi Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah (İbn Muvaffak)'ı Bağdat'a gönderdi, ancak Ebû Sehl yolda vefat etti. Onun yerine Amîd Ebu'l-Feth'i ikame etti, o da vefat etti. En son Reîsü'l-Irakeyn Ebû Ahmed'i gönderdi. Hilafet veziri İbn Cehîr'e anlaşılmayan Ebû Ahmed, halifenin de vezire sahip çıkması üzerine İbn Cehîr'in ıktalarına el koydu, adamlarına baskı yaptı. ⁶⁴²
Ebu'l-Hasan Ali b. İsa	Bağdat	456/1063-64	Alparslan	Amîd Ebu'l-Hasan Alparslan tarafından çeşitli hediyelerle Bağdat'a gönderildi ve sultana gönderilecek hilatler konusunu hilafet makamlarıyla organize etti. Halife ona "Şeyhu'd-devle" lakâbı verdi. ⁶⁴³
?	Horasan	456/1064	Alparslan	Sultan Horasan amîdini Hoy ve Selemâs'a göndererek onları tehditle itaate davet etti. ⁶⁴⁴
Ebû Saîd el-Fâsî	Bağdat	457/1064-65	Alparslan	Alparslan Ebû Ahmed'i Bağdat iltizamlığından alarak 500 bin dinar karşılığında Ebû Saîd'e vermiştir. ⁶⁴⁵

⁶²⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 49.

⁶²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 28; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 22; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 85, 88.

⁶³⁰ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 23; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 89.

⁶³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 30.

⁶³² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 114/trc., s. 91.

⁶³³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 119, 120, 129. / trc., s. 97, 103.

⁶³⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 120, 121/trc., s. 98.

⁶³⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 119, 120/trc., s. 97, 98.

⁶³⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 124, 131/trc., s. 101.

⁶³⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 105.

⁶³⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, 137/trc., s. 109.

⁶³⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 131.

⁶⁴⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, 153/trc., s. 117.

⁶⁴¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 29; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 169/trc., s. 120, 137.

⁶⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 47-48; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 162/trc., s. 134.

⁶⁴³ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 30, 31; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 132.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 49, 50.

Müstevfi Şemsülmülk Ebû Sa'd	Bağdat	459/1066-67	Alparslan	Halifenin eşi Seyyide Hatun'un sultandan getirdiği mektupları okumak üzere Amîd Ebû Sa'd, beytü'n-nubededeki toplantıya iştirak etti. ⁶⁴⁶ Semsülmülk, Ebû Hanife'nin kabrinin yanına medrese yazıldı. Medresenin kubbesine yazılan medhiyede "Amîd Ebû Sa'd" yazıldı. ⁶⁴⁷ Nizamiye Medresesinde Ebû İshak eş-Şirazi'nin ders vermesiyle ilgili çıkan sorunda Nizâmülmülk, Amîd Ebû Sa'd'ı sorumlu tuttu. Amîd de Ebû İshak ders vermeye başlayınca kadar başından ayrılmadı. ⁶⁴⁸
Ebu'l-Abbas el-Havâfi	Bağdat	460/1067-68	Alparslan	Ebu'l-Abbas, Alparslan tarafından Bağdat'a amîd tayin edildi. ⁶⁴⁹
Amîd Ebû Sa'd el-Müstevfi	Berdesir	461/1069	Alparslan	Alparslan Berdesir'den Şiraz'a yöneldi. Oğlu Melikşah'ı bir grup asker ve Amîd Ebû Sa'd el-Müstevfi ile birlikte Berdesir'de bıraktı. ⁶⁵⁰
Muhammed b. Mansur en-Nesvî	Horasan	463/1071 öncesi	Alparslan	Ordu pazarında kasap iken, yetenek ve becerileri sayesinde Horasan amîdi yapıldı. Çağrı, Tuğrul, Alparslan, Melikşah, Börî Pars, Arslan Ergun, Berkıyruk ve Sancar'a hizmet etmiştir. ⁶⁵¹
Ebû Nasr	Bağdat	462/1069-70	Alparslan	Ebû Nasr, ileri gelen kimseleri çağırarak Nizamiye Medresesine vakfeden kitapları okudu kedis de kitaplar, arazi, mülkler ve çarşuyu vakfetti. ⁶⁵²
Ebu'l-Vefa	Bağdat	466/1073-74	Melikşah	Amîd Ebu'l-Vefâ'nın hilafet vezirene karşı Nizâmülmülk'ü kışkırtması üzerine Dârulazize mensuplarına ait bazı ıktalar Türkmenlere verilmesini içeren tevkiler geldi. ⁶⁵³
Ebû Nasr	Bağdat	468/1075/76	Melikşah	Sultan Gevherâyîn'i Bağdat'a şahne atadı. Yanında Bağdat'taki işlere nezaret etmek üzere Amîd Ebû Nasr da vardı. ⁶⁵⁴ Amîd Ebû Nasr, Selçuklu Divanı için halife ve yakınlarla ait ıktalardan 100 dinâr tahsil etmek için halifeye geldi. Halife ödeme yapmayınca ıktalara el koydu ve buralara acemleri atadı. ⁶⁵⁵
Ebû Nasr	Bağdat	470/1077-78	Melikşah	Bağdat'ta çıkan olaylar üzerine Amîdülümülk b. Nizâmülmülk, amîd ve şahneyi çağırdı. İkisi de askerlerle geldiler. Nizâmülmülk amîde fitneye yol açanların mallarına el koymasını bildiren mektuplar gönderdi. ⁶⁵⁶
Ebû Nasr	Bağdat	472/1079-80	Melikşah	Ebû Nasr Horasan yolu üzerinde bulunan Mâlikîyye adlı köyü Bağdat'taki Musa meşhedine vakfetti. Alevileri severdi, onlardan bazılarını evlendirdi, bazılarını da sünnet ettirdi. ⁶⁵⁷
?	Horasan	475/1082-83	Melikşah	Sultan, Cemâlülmülk b. Nizâmülmülk'ü Horasan amîdine öldürttü. ⁶⁵⁸ Bağdat'ta Eşâiriler ile Hanbelîler arasında olaylar çıktı. Amîd de şahne ile birlikte rol aldı. ⁶⁵⁹
Ebu'l-Feth b. Ebû Leys	Bağdat	475/1082-83	Melikşah	Halife Bağdat amîdini Ebû İshak eş-Şirazi ile gönderdiği bir mektupla Melikşah'a şikâyet etti. Ebû İshak döndüğünde amîdin itibarı sarsıldı, hak tecavüzleri son buldu. ⁶⁶⁰
Ebû Ali	Horasan	477/1084-85	Melikşah	Horasan Amîdi Ebû Ali uyguladığı bir hile ile isyan halindeki Tekiş'in başarısını engelledi. ⁶⁶¹

⁶⁴⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, 169/trc., s. 137 (Tercümede Ebû Saîd el-Kayinî geçmektedir).

⁶⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 35.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 63; el-Bundârî, trc., s. 31.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 64; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 36

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 65. Türkçe tercümede "...amîl tayin edildi." denmektedir, ancak Arapça metinde "amîd" kullanılmaktadır. el-Bundârî, trc., s. 32.

⁶⁵⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 213 / trc., s. 160.

⁶⁵¹ el-Hüseynî, *Ahbâr*, trc., s. 22, 23.

⁶⁵² İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 40; Farklı anlatım için bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s.221.

⁶⁵³ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 52; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 193

⁶⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 99.

⁶⁵⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, 308, /trc., s. 204, 205.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 104; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 64

⁶⁵⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 345/ trc., s. 230.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 118, 119; el-Bundârî, trc., s. 73.

⁶⁵⁹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 74; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 119; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 249.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 119, 120; el-Bundârî, trc., s. 73.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc. X, s. 127.

Kemâlülmülk Ebu'l-Feth ed- Dihistânî	Irak	479/1086 -87 480/1087 -88	Melikşah	Irak amîdi Kemâlülmülk Kerh ile Babu'l-Basra arasında çıkan olaylara müdahale etti, Anbar'ı Ukaylîlerden aldı. ⁶⁶² 480 yılında Hit şehrini istilâ etti. ⁶⁶³
?	Urfa	479/1086 -1087	Melikşah	Sultanın Urfa'ya atadığı amîd el koymak amacıyla halkın malını tespit ettirdiğinden Urfa halkı itaatten çıktı. Urfa'yı sultana teslim eden Şahneyi, buraya getirilen Ermenileri ve amîdi kovdular. ⁶⁶⁴
Ebû Ali el- Belhî	Diyarbakir	479/1086 -87	Melikşah	Amîd Ebû Ali Fahruddevle'yi yolsuluk yaptığı gerekçesiyle sultana şikayet edince Sultan, Diyarbakir'i Fahruddevle b. Cehîr'den alıp Amîd Ebû Ali el-Belhî'ye verdi, onu amîl tayin etti. ⁶⁶⁵
Kemâlülmülk	Irak	482/1089 -90	Melikşah	Bağdat'ta çıkan olaylara amîd müdahale etti. Amîd'in gönderdiği nakîbi Emîr Bozan tutukladı. Amîd olayları yatıştırdı, sultanın yanına gitti. O gidince olaylar tekrar başladı. ⁶⁶⁶
Ebû Tâhir	Harezm- Horasan	482/1089 -90	Melikşah	Sultan Melikşah Harizm amîdi Ebû Tahir'i Semerkand'da görevlendirdi. Sultan ayrılınca Çiğiller Amîd Ebû Tahir ile anlaşamadı, o da Harezm'e döndü. ⁶⁶⁷
el-Ağarr Ebu'l- Mehasin	Bağdat	482/1090	Melikşah	Kemâlülmülk azledildi, yerine kardeşi el-Ağarr ed-Dihistânî amîd olarak Bağdat'a geldi. ⁶⁶⁸
Amîd İsmet	Basra	483/1090 -91	Melikşah	Bedevisler, 10 bin savaşı ile Basra'yı yağmalamaya geldi. Amîd İsmet az adamıyla bunları engelledi. Şehir halkının ihanetinden korkunca şehri terk etti. Şehri Araplar gündüz, Amîd İsmet gece yağmalyordu. ⁶⁶⁹
el-Ağarr Ebu'l- Mehâsin	Bağdat	486/1093	Melikşah	Bağdat'ta çıkan olaylara Gevherâyîn müdahale etti, amîd büyük emeği geçti. ⁶⁷⁰
el-Eaaz Ebu'l- Mehâsin	Bağdat	493/1099 -1100	Muhammed	Berkyaruk'un veziri el-Eaaz esir alındı, Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk onu Bağdat amîdliğine atadı. Halifeden hutbenin Muhammed adına okunmasını talep etmesini istedi. Talep kabul edildi. ⁶⁷¹
Ebû Muhammed	Horasan	493/1099 -1100	Berkyaruk	Sultan Horasan amîdi Ebû Muhammed'i tutukladı. ⁶⁷²
?	-	494/1100 -1101	Berkyaruk	Berkyaruk'un veziri el-Eaaz, birikmiş borçlarını istemek üzere amîdi Sadaka b. Mezzyd'e gönderdi. ⁶⁷³
el-Mühezzib Ebu'l-Mecd	Bağdat	495/1102 -03	Berkyaruk	Berkyaruk'un veziri el-Eazz'in kardeşi Amîd el-Mühezzib Ebu'l-Mecd bu sene kardeşinin nâibi sıfatıyla Bağdat'a geldi. Tapar'ın şahnesi İlğazi onu yakaladı. ⁶⁷⁴
?	Basra	499/1105 -06	Muhammed	Sultan Muhammed Basra'ya saltanat işlerini üstlenecek bir amîd tayin etti, İsmail b. Arslancık onu şehre sokmadı. ⁶⁷⁵ Tekrar Basra'ya şahne ve amîd atadı, burayı Sadaka'dan aldı. ⁶⁷⁶
Amîd Muhammed el-Cüzekânî	Bağdat		Muhammed	Sultan, Bağdat amîdi Emîr Muhammed el-Cüzekânî'yi çağırarak ona Muhtass'ın mansıbı olan tuğralığı verdi. Aynı zamanda Gevher Hatun'un veziri oldu. ⁶⁷⁷

⁶⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 142, 143; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 84.

⁶⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 147.

⁶⁶⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 274.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 143; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 275; el-Bundârî, trc., s. 75.

⁶⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 153.

⁶⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 154-155.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 160.

⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 163.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 193.

⁶⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 244.

⁶⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 245.

⁶⁷³ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 23.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 286.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 324.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 331.

Muhammed b. el-Hüseyin el-Belhî		501/1107-08	Muhammed	Amîd sultan ile Sadaka'nın arasını bozdu, Sadaka'nın öldürülmesine neden oldu. ⁶⁷⁸
?	Bağdat	520/1126	Mahmud	Halifeyle arası bozulan Şahne Barankuş Sultan Mahmud'un yanına gitti. Halifenin güç kazandığını böyle giderse Bağdat'a şahne ve amîdin giremeyeceğini söyledi. ⁶⁷⁹
?	Bağdat	529/1141-42	Mesud	Bağdat'ta şiddetli depremler meydana geldi. Şahne ve amîd darbhane'yi yıkarak daru'l-şahne ve suku'l-amîd yanında yen bir darbhane inşa ettiler. Çavlı'nın âmilini tutukladılar, halifeye gelen hurmaları satarak ücretin aldılar. ⁶⁸⁰ Yeni halifeye biat edenler arasında amîd de vardı. ⁶⁸¹
?	Bağdat	530/1141-1142	Mesud	Yeni halife Ebû Cafer el-Mansur Şahne Beyaba ile amîd'i hilatledi. Yarankuş'la mektuplaşmasında ülkeyi şahne ve amîde terk ettiklerini, muhalefet etmediklerini belirtti. ⁶⁸²

Yukarıda Selçuklularda şahnelerin ve amîdlerin faaliyetleri, bulundukları şehirler ve dönemleriyle ilgili bilgiler tablo şeklinde aktarılmıştır. Her iki tablo karşılaştırıldığında Tuğrul Bey zamanında ve Alparslan'ın ilk dönemlerinde Bağdat'ta amîdler⁶⁸³ daha etkinken zamanla bunların yetki ve görevlerinin birçoğunun şahnelere devredildiği görülmektedir. Tuğrul Bey döneminde şahne amîdden sonra zikredilirken daha geç dönemlerde amîd, bir nevi şahnenin yardımcısı konumunda tavsif edilmiştir.⁶⁸⁴ Bu duruma şahnelerin kişisel dirayetleri etki etmiş olsa da kanaatimizce Selçuklular, bilinçli bir şekilde sivil kökenli amîdlik kurumunun etkisini azaltarak yerine gulâm-asker, özellikle şahnelik kurumunu güçlendirmişlerdir. Irak amîdlerinin Selçuklu adına şikâyet mercii,⁶⁸⁵ yerel emîrlerle ilişkilerde aracılık,⁶⁸⁶ savaşlara komuta etme,⁶⁸⁷ halifenin cülus törenlerine katılma,⁶⁸⁸ vergi toplama,⁶⁸⁹ şehir savunmasında çok önemli rol oynama,⁶⁹⁰ şehrin imarını üstlenme⁶⁹¹ gibi görevlerde bulundukları görülmektedir. Tuğrul Bey'in, Besâsîrî tarafından öldürülen Amîd Ebû Nasr Ahmed yerine Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el Hüseyin'in amîd olarak ataması ve Bağdat'ta işlerini yürütme görevini ona vermesi amîdin Bağdat'taki temsilcisi konumunda olduğunu gösterir. Nitekim Amîd'in halka iyi davranması, aldığı güvenlik tedbirleri ve imar faaliyetleri neticesinde

⁶⁷⁷ el-Bundârî, trc., 99, 100.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. X, s. 353; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 70.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, 502.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 98.

⁶⁸¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 99.

⁶⁸² İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 100, 101

⁶⁸³ Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, İstanbul 1993, s. 55.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 491.

⁶⁸⁵ 448/1056-57 yılında Bağdat'a gelen Sultan Tuğrul Bey'e bağlı bir grup asker halka ait evlere yerleştirilip bu askerler için 500 altın talep edildiğinde halk, bu durumu Irak amîdine şikâyet etmişti. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 19, 20.

⁶⁸⁶ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 23, 24.

⁶⁸⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 25, 30, 37

⁶⁸⁸ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 42.

⁶⁸⁹ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 49.

⁶⁹⁰ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 53-55

⁶⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 30.

Bağdat vergisinde önemli artış olmuştu.⁶⁹² Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesinde de amîd önemli rol oynamış,⁶⁹³ sultan tarafından halifeye baskı aracı olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁴ Ayrıca ölen kimselerin miras taksiminde söz sahibi, şehrin imar ve huzurundan sorumlu,⁶⁹⁵ sultanla halife arasında elçilik yapan,⁶⁹⁶ sultanın hediyelerini halifeye götürən⁶⁹⁷ amîd, Tuğrul Bey döneminde Bağdat'ta şahneden daha fazla adından söz edilmektedir. Alparslan döneminde de amîdler elçilik, halifeye ve vezirine baskı⁶⁹⁸ gibi önemli roller ifa etmişlerdir. Kısaca amîdler eyalet ve illerde sivil idarenin en yüksek memuru olup siyasi, askerî, idârî, mâli her türlü görevi üstlenirlerdi.⁶⁹⁹ Ancak görüldüğü üzere amîdlerin etkinlikleri tedricen azalırken şahnelerin etkinlikleri de aynı oranda artmıştır. Selçuklu siyasi geleneğini büyük oranda devam ettiren Hârizmşahlar'daki uygulamalar bu durumu teyit etmektedir. Harizmşahlar'da şahnelik önemli bir makamken⁷⁰⁰ amîdlik makamına rastlanmasına rağmen içeriğiyle ilgili bilginin bulunmayışı bu makamın önemini kaybettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁰¹

Amîdlerin yerine şahnelerin ön plana çıkma nedenleri sosyal statüleri ve yetişme tarzlarıyla ilgili olmalıdır. Amîdler, genelde yerel halkın önde gelen isimlerinden ve kalem ehlinde seçilirdi. Şahneler ise büyük oranda gulâmlardan seçilirdi. Amîdler, gulâmlar gibi her dâim emre âmâde değillerdi. İstifa etmek, yönetimden uzak bir hayatı tercih etmek⁷⁰² gibi seçenekleri vardı. Nitekim Alparslan tahta geçtiğinde Ebû Ahmed'in Hemedan'da ikamet ettiği, Irak'la ilgili bir düşüncesinin olmadığı ifade edilmiştir.⁷⁰³ Oysa gulâmlar devamlı surette itaate hazır, devlet yönetiminde görev almaktan başka seçenekleri olmayan kimselerdi. Bu yüzden Selçuklu sultanları amîdlerin görev ve yetkilerini azaltarak şahnelerin ön plana çıkmasını sağlamışlardır.

Amîdlerle şahnelerin görev ve faaliyet alanlarının büyük oranda örtüşmekle beraber amîdlerin mensup oldukları sınıf ve eğitimleri dolayısıyla ilmî ve kültürel alanlarla şahnelerden daha fazla ilgili olduğu görülmektedir.

⁶⁹² Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 88.

⁶⁹³ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 89

⁶⁹⁴ Ebu'l-Feth'in yerine atanan Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed b. Abdolvâhid b. el-Hızr en-Nihâvendî, Daru'l-Halifeye girmesine izin verilmeyince halife ve yakınlarının ıktalarına el koymaya başladı, halifeye ait bir tekneye de el koydu. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 91, 97, 98, 101, 103

⁶⁹⁵ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 98.

⁶⁹⁶ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 100.

⁶⁹⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 109.

⁶⁹⁸ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 133, 134.

⁶⁹⁹ Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, s. 55

⁷⁰⁰ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, s. 213-215.

⁷⁰¹ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı*, s. 219, 220.

⁷⁰² Amîd Reisü'l-Irakeyn, görevinden ayrılmak için Sultan Tuğrul'un katına çıkmak istiyordu. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 105.

⁷⁰³ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 131.

Görev ve yetkileri birbirine çok yakın olan amîd ile şahnenin aynı şehirde görevlendirilmesi tahlile muhtaç bir durumdur. Konumları gereği halkla irtibatı daha güçlü olan amîdler, başlangıçta Selçuklu idaresinin halk tarafından benimsenmesi açısından önemli roller üstlenmişlerdir. Selçuklu idaresi yerleştikten sonra şahnelere ön plana çıkarılmış ancak hem yerleşmiş kurum olmasından hem de yerel halkla irtibatları şahnelere nazaran daha güçlü olmasından olsa gerek Selçuklular amîdlik kurumunu ilga etme gereği duymamış, ancak amîdlerin görevlerini büyük oranda şahnelere devrederek daha çok onlara dayanırken süreç içerisinde amîdleri etkisizleştirmişlerdir.

C. Bağdat Şahneliği

Kendileri de Sünni olan Selçuklular, Maverâünnehir ve Horasan'da siyasi bir güç olarak tebarüz edince Abbasilerle ilişki kurmuşlar,⁷⁰⁴ Dandanakan zaferinden sonra da Abbasilere sadakatlerini bildirmişlerdi. Selçuklular yabancıları oldukları topraklarda tutunabilmelerinin bir şartının da Abbasiler tarafından tanınmak olduğunun farkındaydılar. Abbasiler de Şii-Büveyhi tasallutundan kurtulmak ve Fatimî tehdidinden korunmak amacıyla yeni katılımlarla sürekli güçlenen bu yeni güçten faydalanmak istemişlerdi.⁷⁰⁵

Selçuklular Bağdat şahneliğine diğer şehir ve bölgelere kıyasla çok daha fazla önem verdiler. Çünkü Bağdat şahnesi, diğer görevlerinin yanı sıra Abbasilerle ilişkilerde önemli rol üstlenmekteydi. Abbasiler Büveyhilerin Bağdat'ı işgalinden sonra her ne kadar siyasi ve askerî güçlerini yitirmişlerse de İslam dünyasında özellikle de Sünni dünyada manevi etkilerini sürdürmekteydiler. Hutbelerde sultanın adından önce Abbasi halifesinin adı zikredilir, paralara adları yazılırdı. Sultanların saltanatları, Abbasi halifeleri tarafından teyit edilirdi. Nitekim tarihçiler de Bağdat'ta adına hutbe okunan kimseyi meşru sultan kabul etmektedirler. Bir taraftan sultanın meşruiyetini tasdik eden, diğer taraftan sultanın askerî koruması altında bulunan hilafetle ilişkileri sürdürmek ince bir diplomasi gerektiriyordu. Çünkü bazı Abbasi halifeleri Tuğrul Bey'in vefatı örneğinde olduğu gibizaman zaman siyasi ve askerî gücü tekrar ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunuyor,⁷⁰⁶ bu durum gerilimlere neden oluyordu. Selçuklular, Bağdat'la ilişkilerini önceleri amîdler sonraları ise şahnelere aracılığıyla sürdürmüşlerdir.

⁷⁰⁴ Bağdat'la ilk ilişkiler kurulması ile ilgili bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 168.

⁷⁰⁵ Selçuklu-Abbâsî ilişkileri ile ilgili bkz. Süleyman Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, IV, 639-658; Hasan Hüseyin Adahoğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, IV, 659-668; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, IV, 669-677.

⁷⁰⁶ Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Abbasilerin tavrı için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 188.

Şahnelerin en önemli görevlerinden biri de halifeyi kontrol altında tutmak, Selçukluların siyasi amaçları doğrultusunda yönlendirmek, ihtilaf anında ise halifeye baskı yapmaktır.⁷⁰⁷ Selçuklu sultanları ve vezirleri de bazen halifeye bazen de vezirlerine doğrudan müdahalelerle siyasi ve askerî gücün kendilerinde olduğunu hatırlatma ihtiyacı hissetmişlerdir. Sultan Mesud'un Bağdat'a şahne atadığı Beyaba'nın halifenin bütün mal varlığına el koyması, mahsul ve erzakını alması, Selçukluların halifeyi baskıladıkları birçok örnekten sadece bir tanesidir. Diğer taraftan Sultan Mesud'un yine Bağdat şahnesi Beyaba'ya mektup yazıp kendi adına yeni halifeye biat etmesini istemesi, Selçuklu-Abbasi ilişkilerinin karmaşıklığına örnektir.⁷⁰⁸

Bağdat'ın özel konumu ve Abbasilerle girift ilişkilerinden dolayı Selçuklular genelde dirayet sahibi, tecrübeli emîrleri şahne olarak atamışlardır. Tuğrul Bey zamanında Bağdat şahnesi olarak adı zikredilen ilk kişi ise Aytegin Süleymanî'dir. Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali sırasında Bağdat şahnesi olup kaçarak Hulvan'a gitmiş, sultana iletmek üzere halifenin mektubunu almış, halifenin tekrar Bağdat'a getirilmesinde önemli görevler üstlenmiştir.⁷⁰⁹ Tuğrul Bey zamanında adı geçen ikinci şahne Porsuk'tur.⁷¹⁰

Sultan Alparslan, 456/1064 yılında halifeye gönderdiği elçilik heyetinde Amîd Reisü'l-Irakeyn ile birlikte elçilik heyetinde Hâcib Aytegin Süleymanî'yi de görevlendirmişti. Heyetin temel iki görevi vardı: Birincisi müteveffa sultan Tuğrul Bey'in eşi, halifenin kızı Seyyide'nin halifeye ulaştırılması; ikincisi ise halifeden hutbenin Alparslan adına okunmasının istenmesi idi.⁷¹¹ Halife, Alparslan'ın isteğini kabul etmiş ve Aytegin Süleymanî, Alparslan'ın emriyle Bağdat'ta şahne olarak kalmıştır.⁷¹² Hâcib Aytegin, halifenin huzuruna kabul edilince biri halifeye diğeri hilafet vezirine yazılmış iki mektubu vezire takdim etti.⁷¹³ İbnü'l-Esîr'in anlatımından Alparslan'ın, hutbenin adına okunması talebinin iletilmesini, seleflerinin vefatı üzerine Reisü'l-Irakeyn'den istediği anlaşılmaktadır. Ancak Sıbt'ın aktarımından işleri hal yoluna koyma işinin Aytegin'e verildiği anlaşılmaktadır. Tabloya göre Amîd Reisü'l-Irakeyn'in görevi elçilikle sınırlı gibidir. Nitekim Bağdat elçiliğinden sonra Reisü'l-

⁷⁰⁷ Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherayın", s. 98.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., XI, s. 34, 35.

⁷⁰⁹ Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s. 108.

⁷¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 28.

⁷¹¹ Alparslan, halifeye Aytegin Süleymanî ile birlikte Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah'ı göndermişti, ancak o yolda hastalanıp vefat etti. Onun yerine Amîd Ebû'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyn'i gönderdi. O da ölünce Reisü'l-Irakeyn'in gitmesini istedi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 47, 48

⁷¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 47.

⁷¹³ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 130, 131.

Irakeyn'in Hemedan'da ikamet ettiği ve Irak'la ilgili herhangi bir düşüncesinin olmadığı zikredilmesi bu durumu teyit etmektedir.⁷¹⁴

Bağdat'ın en meşhur Selçuklu şahnesi şüphesiz Gevherâyîn'dir.⁷¹⁵ Kaynaklarda Gevherâyîn'le ilgili birçok bilginin olması temsil ettiği makamın niteliğiyle ilgili ayrıntılara ulaşmamızı sağlamaktadır. O, "çalkalanan deniz gibi toplulukla"⁷¹⁶ Bağdat'a gelmiş ve Bağdat'ta huzurun sağlanması için çalışmıştır. 464/1072 yılında bir şarkıcı kadın nedeniyle başlayan ve hilafete karşı bir kalkışmaya dönüşen olayları bastırması,⁷¹⁷ Bağdat-Horasan yolunda hayvan ölümlerine neden olan bir çobanı ayaklarından astırıp yaktırarak idam ettirmesi,⁷¹⁸ şehirde huzur ve güveni sağlamıştır.⁷¹⁹ Gevherâyîn'in kaynaklarda birkaç defa Bağdat'a şahne olarak gelmesini zikretmeleri⁷²⁰ şahnelerin sadece görev yerlerinde ikamet etmedikleri gerek savaş gerekse başka vazifeleri icabı zaman zaman görev yerlerini terk ettiklerini göstermektedir. Bu durumda yerlerine nâib bırakıyorlardı.⁷²¹ İkinci bir neden de görevden alınan şahnenin halefinin başarısız olması üzerine tekrar görevine iade edilmesidir.⁷²²

Melikşah döneminde Bağdat şahneliği sabık dönemlerde olduğu gibi Abbasi hilafeti ile ilişkilerde önemli roller üstlenmiştir. 666/1073-74 yılında Gevherâyîn sultanın ordugâhından Bağdat'a gelmiş, halife onun için kabul töreni düzenlemişti. Halife Melikşah'ın saltanatını teyit eden menşuru ve bizzat eliyle bağladığı sancağı sultana iletmek üzere Gevherâyîn'e teslim etmişti.⁷²³ Yine hilafet üzerinde baskı devam etmiş,⁷²⁴ toplumsal kargaşa şahne aracılığıyla bastırılmıştır.⁷²⁵

Gevherâyîn'in halifenin hoş karşılamamasına rağmen sultanın emrinin olduğunu belirterek kapısında üç kez nevbet vurdurması⁷²⁶ gulâm sisteminde yetişmiş bir emîrin konumunu ve cüretini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Gevherâyîn'in hilafet makamına baskılar diplomatik soruna dönüşünce biri sultandan biri de vezirden olmak

⁷¹⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 47, 48; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 131.

⁷¹⁵ Sa'duddevle Gevherâyîn'in biyografisi için bkz. Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherayin", s. 96-112.

⁷¹⁶ el-Bundârî, s. 42.

⁷¹⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 177.

⁷¹⁸ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 178

⁷¹⁹ Gevherâyîn'in uygulamaları sayesinde "ülke edeplenmiş" ve güvenlik sağlanmıştır. Bkz. el-Bundârî, s. 42.

⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 92, 99.

⁷²¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 75, 91, 444; el-Bundârî, s. 42.

⁷²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc., s. 127, 128; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 224-226

⁷²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 154; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 91; Bundârî, s. 47.

⁷²⁴ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 99.

⁷²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 104.

⁷²⁶ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 225; İbnü'l-Esîr, beş defa nevbet çaldığını zikretmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 108.

üzere yapıp ettiklerinden dolayı Gevherâyîn'i kınayan iki mektup gelmiş,o da sadece emirleri uyguladığını söyleyerek kendini savunmuştu.⁷²⁷ Ancak sultan ve Nizâmülmülk'ün onayı olmaksızın Gevherâyîn'in halifeye ve vezirine karşı bu derece sert davranması makul görünmemektedir. Anlaşılan Nizâmülmülk halifeyi baskı altında tutmak için şahneyi kullanmış, işleri hal yoluna koyunca da sorumluluğu şahnenin üzerine yıkmıştır.

Bu olaydan sonra Gevherâyîn'le Nizâmülmülk'ün arasının açıldığı anlaşılmaktadır. Zira Gevherâyîn ve Humartekin eş-Şarabî, sultanı etkileyerek Nizâmülmülk'ün adamı olarak bilinen Basra mültezimi İbn Allan el-Yahudi'nin öldürülmesine ön ayak oldular. Nizâmülmülk bu olay üzerine üç gün evine kapanıp dışarı çıkmamıştır. İbn Allan'ın öldürülmesinden sonra Basra, yıllık 100 bin dinar ve 100 at karşılığında Humartekin'e iltizama verilmiştir.⁷²⁸ Bu olay, gulâm emîrlerin Selçuklu siyaseti üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Öncelikle Gevherâyîn'in, vezir Nizâmülmülk'le rekabeti göze alacak kadar kendine güvendiğini göstermektedir. İkincisi, Gevherâyîn ve Humartekin, sultana ülkenin yönetimini tevdi ettiği vezire rağmen karar alırdabilecek kadar yakındırlar.

Bağdat, halifelerle ilişkilerin yürütülmesinde olduğu gibi, asayiş olaylarının sıkça yaşanması nedeniyle de önemsenmesi gereken bir şehirdi. Şehirde yaşayan Şii ve Sünniler, Şafîî ve Hanbelîler zaman zaman karşı karşıya geliyor ve aralarında çatışma yaşanıyordu. Bu çatışmaları büyümeden her iki tarafı razı ederek halletmek şahnenin işiydi.⁷²⁹ Şahneler genelde Selçuklu politikasına uygun olarak Şafîî-Eşârileri tutar, Hanbelîlere karşı tavır takınırlardı.

Selçuklular ele geçirdikleri bölge ve şehirleri şahneler aracılığıyla kontrol ediyor, buraların Selçuklulara bağlı kalmasını sağlıyorlardı. Abbasilerin başkenti Bağdat da Selçuklular tarafından şahneler aracılığıyla kontrol altında tutuluyordu. Bağdat ve çevresinin güvenliğini sağlamak şahnenin sorumluluğunda olduğu gibi belki de asıl görevi halifenin gözetim altında tutulması, bağımsızlık girişimi veya Selçuklulara karşı diğer meliklerle kurulacak her türlü siyasi girişimin sultanın bilgisi dâhilinde engellenmesiydi.

⁷²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 198, 199; Sibt, *Mir'âtü 'z-Zamân*, trc., s. 224-226; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 104; el-Bundârî, s. 50-51.

⁷²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 201, 202; Sibt, *Mir'âtü 'z-Zamân*, trc., s. 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 111.

⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 149.

İlk dönemlerde amîd aracılığıyla yürütülen sultanla halife arasındaki iletişim, mektup teatisi, taht kavgaları sırasında Bağdat'ta hutbenin galip adına okutulmasını sağlamak, Irak'ta istikrarın korunması için yolların güvenliğini sağlamak, halifenin dıştan gelebilecek tehlikelere karşı korunması, halifenin yardım isteklerine sultanın bilgisi dahilinde cevap vermek, gayri ahlaki ve gayri kanuni işlerin icra edildiği fesat evlerinin temizlenmesi, hırsızlığın, mal gaspının önlenmesi, bunların faillerinin yakalanarak kadiya teslimi, emrindeki askerlerle sefere katılarak Selçukluların egemenlik alanını genişletmek ya da elden çıkan bölgeleri geri almak Bağdat şahnelere belli başlı görevleriydi.

Sorumlulukları oranında yetkilerle de donatılan şahnelere, zaman zaman bu yetkilerini kötüye kullanabiliyorlardı. 469/1077 yılında Şafîilerle Hanbeliler arasında çıkan çatışmada Bağdat şahnesi Sâlar el-Fârûkî Şafîîlerin tarafını tutmuş, Hanbelilerin imamı Ebû Cafer ise Daru'l-hilafeye sığınmıştı.⁷³⁰ Halife halkın şikayeti üzerine kötülüklerin kaynağı olarak gördükleri kumarhane ve genelevi gibi mekanların kapatılmasını emretmiş, ancak buraların gelirleri Selçuklu şahnesi Sâlâr el-Fârûkî'ye ait olduğu için şahnenin kaybını karşılamak üzere halife kendi parasından bin altın vermek zorunda kalmıştı.⁷³¹ Başka bir suiistimal örneği de Silvan kuşatması sırasında yaşanmıştı. Diyarbekir şahnesi Hâcib Altuntak ise Silvanlılardan rüşvet almak istiyor bu yüzden kuşatmayı uzatıyordu. Ansızın ölünce terekesinde yazılan mektuplar bulunmuş ve duruma vakıf olunmuştu.⁷³² 512/1119 yılı Bağdat şahnesi Mengüpars'ın da halka zulmettiği, adamlarının fesat çıkardığı kaydedilmiştir.⁷³³

Şahnelere zaman zaman Selçuklularla halifenin arasının açılmasına da neden olmuşlardır. Halife ile arası bozulan Barankuş, halifenin savaşlarda askerlere kumanda ettiğini, müdahale edilmezse gücünün daha da artacağını söyleyerek Sultan Mahmud'un Bağdat'a yürümesini teşvik etmiş, sonuçta çatışmalarla birlikte birçok yağma olayı yaşanmıştı.⁷³⁴

Şahnelere kanun dışı davranışlarına birçok örnek olmakla birlikte bunların meşru görüldüğüne dair herhangi bir veri yoktur. Daha fazla güce erişmek, otoritesini kabul ettirmek ya da şahsi çıkar elde etmek için şahnelere, kanun ve ahlak dışı işlere

⁷³⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 193.

⁷³¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 219.

⁷³² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 270.

⁷³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc., X, s. 425, 431.

⁷³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, trc., X, s. 502-505; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, s. 81-82.

tevessül etmişlerdir. Zaman zaman baskı kurmak nedeni ile merkezin göz yummasıyla gerçekleşen bu tür işler devamlılık arz etmemiştir.

D. Taht Mücadelelerinde Şahnenin Rolü

Şahneler, ellerindeki askerî güçle taht mücadelelerinde belirleyici roller oynamışlardır. Özellikle Bağdat şahneleri halifeyi ikna ederek hutbenin okutulmasında söz sahibi oldukları için taht mücadelesi veren melikler bunları saflarına katmaya çalışmışlardır. Meselâ Gevherâyîn, Bağdat'ta hutbenin Tutuş adına okunmasını sağlamıştı.⁷³⁵ Bir müddet sonra Berkyaruk adına okunan hutbe, Tutuş'un galip gelmesi üzerine tekrar şahne Aytegin tarafından Tutuş adına okutulmaya başlandı.⁷³⁶

Bağdat şahneleri konumlarını pazarlık konusu yaparak zaman zaman taraf değiştirmişler ve taht iddiacılarından menfaat elde etmeye çalışmışlardır. Örneğin Sultan Melikşah'ın vefatından sonra başlayan siyasi çalkantılar içinde Gevherâyîn; sırayla Tutuş, Muhammed⁷³⁷ ve Berkyaruk tarafına geçmiş nihayetinde Sultan Berkyaruk saflarında Muhammed'e karşı savaşırken öldürülmüştür.⁷³⁸ Bağdat şahnesi Türkmen İlgaşi de Sultan Muhammed safındayken Berkyaruk tarafına geçmiştir.⁷³⁹

Taht mücadelelerinin olduğu ve siyasi çalkantıların yaşandığı dönemlerde güçlü gulâm şahneler isteklerini sultana dikte edebiliyor ve sultana rağmen istedikleri makamı elde edebiliyorlardı. Sultan Mahmud Mengüpars'ın Bağdat şahnesi olmasını istemediği halde onu engelleyememişti, fakat fırsatını bulduğu anda onu katlettiği.⁷⁴⁰

Şahnenin etkinliğinin artması, sivillerin güç yitirip askerlerin özellikle de gulâmların güç kazandığının göstergesidir. Şahneliğin yetkileri, amîdlik aleyhine genişlemiştir. Tuğrul Bey zamanında Irak amîdi savaflara katılmış⁷⁴¹ ve şehir savunmasında önemli rol üstlenmiş,⁷⁴² Alparslan döneminde de halifeyle ilişkiler amîdler aracılığıyla yürütülmüştü.⁷⁴³ Oysa daha sonraki dönemlerde bu vb. görevlerin birçoğu şahnelere devredilmiştir.

⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 190.

⁷³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 198.

⁷³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 239.

⁷³⁸ Aydın Usta, *Ünlü Selçuklu Kumandânı Saduddevle Gevherâyîn*, 109, 110.

⁷³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 301.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc.,X, s. 441, 442.

⁷⁴¹ Vâsıt'ta Fatimiler safına geçen Alâaddin Ebu'l-Ğanâim üzerine Irak amîdi Ebu Nasr, gönderildi ve galip geldi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 473. Tuğrul Bey Irak amîdini orduyla Batiha'ya sevk etti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 492.

⁷⁴² Arslan Besâsirî'ye karşı Bağdat savunmasında önemli görevler üstlenmiş, hatta yaptığı hatalarda dolayı halifenin vezirini tokatlamıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 485-87.

⁷⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 47, 48.

Gulâm emîrlerin saltanat kavgalarında önemlerinin artması onların sultan adaylarıyla pazarlık gücünü arttırmıştır. Bir veya birkaç emîrin desteğiyle iktidara gelen sultan, ya bu emîrlerin dayatmalarına boyun eğmek zorunda kalmış ya da alternatif güçler bularak bu emîrleri bertaraf etmeye çalışmışlardır. Bu çaba da yeni güç odakların oluşmasına neden olmuştur.

III. SİVİL ALANI TAHAKKÜM ALTINA ALAN ATABEGLİK

Selçuklu siyasal sistemi, tepede sultan, hemen altında vezirin başını çektiği sivil idare ve onun altında askerî erkân şeklinde kurgulanmıştı. Güç; sultanın emri altında hanedan üyeleri, kalem ehli ve askerî sınıf arasında dağıtılmaya çalışılmıştı. Melikşah tarafından talep edilip icranın başındaki Vezir Nizâmülmülk tarafından kaleme alınan *Siyâsetnâme*; Selçukluların, teşkilat sistemini ne kadar önemsediklerini ve neler hedeflediklerini göstermesi açısından önemlidir.⁷⁴⁴ Melikşah döneminden sonra özellikle gulâm kökenli emîrlerin başını çektiği askerî sınıfın, saltanat ve vezaret aleyhine etki alanını genişlettiği görülmektedir. Bu üçlü yapı ve aralarındaki ilişki kısaca şöyle izah edilebilir:

A. Saltanat

Emevi ve Abbasilerde olduğu gibi Selçuklularda da sultanın hakimiyetinin Allah'ın iradesiyle tahakkuk ettiğine dair yaygın bir kabul mevcuttu. Melikşah “Allah dünyayı ve dünya mülkünü bize ihsan etti.”⁷⁴⁵ der. Nizâmülmülk'e göre Allah her asırda halk arasından birini seçer, onu padişahlara has özelliklerle teçhiz eder, insanlar adaletle huzur içinde yaşasınlar diye dünya işlerini ona tevdi eder.⁷⁴⁶ Atebetü'l-Ketebe'de yer alan fermanlarda hâkimiyetin sultana ve ecdadına Allah tarafından verildiği ifade edilir.⁷⁴⁷ Emeviler döneminde isyanları yatıştırmak, yeni isyanların çıkmasını engellemek için ortaya atılan hâkimiyetin Allah'ın iradesiyle takdir edildiği, hükümdara karşı gelmenin Allah'ın iradesine karşı gelmek şeklinde sunulduğu bu düşünce şekli, zamanla yaygınlaşmış ve bir hadise⁷⁴⁸ dayanılarak halifelerin/hükümdarların Allah'ın yeryüzündeki halifeleri ya da gölgeleri şeklinde formüle edilmişti.⁷⁴⁹ Selçukluların da

⁷⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arsan ve Zamanı*, 66-293; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi -Siyaset, Teşkilat ve Kültür-*, TTK, Ankara 1995, 495-526; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 147-168.

⁷⁴⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 1;

⁷⁴⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 8; Zahirüddin Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 9.

⁷⁴⁷ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, s. 13-14, 16, 38 vd.

⁷⁴⁸ İmam el-Hâfız Ebî Bekr el-Beyhâkî, *el-Câmi' li Şu'abi'l-İman*, Mektebetü'Rüşd, Riyad 2003, IX, s. 475.

⁷⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 163.

bu anlayışı fiilen devam ettirdiği görülmektedir.⁷⁵⁰ Emevi ve Abbasilerden farkı ise Selçuklu sultanlarının meşruiyetlerini halifeye dayandırma ihtiyacı hissetmeleridir.

Selçuklularda sultanın sadece Allah katında sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Halka adaletle hükmetmesi, cezayı hak edenleri cezalandırması, iyi işler yapanları mükâfatlandırması hükümlerinin devamı için gereklidir. Vezir dâhil tüm üst düzey görevliler sultana tavsiye ile yükümlüdür, nihai karar hükümdara aittir. Hükümdar yanlış yaptığında onu yargılayacak herhangi bir makam gözükmemektedir. Hükümdarın dünyada cezalandırılması da Allah tarafından. Zulmedip haksızlığı yaygınlaştırdığında kargaşa çıkar, kan dökülür sonuçta Allah mülkü ondan alır kullarından başka birini saadete eriştirir.⁷⁵¹ Hükümdar Allah tarafından dünyada cezalandırılmazsa hesabı zaten ahirete kalmaktadır.

B. Vezaret

Vezaret ise Selçuklularda sultanın gölgesinde her türlü idareden sorumlu kurumdur. Nizâmülmülk'e göre idare vezirin elinde olmalıdır ve vezir iyi olursa memleket mamur, ordu ve reaya memnun ve padişahın gönlü ferah olur; vezir kötü olursa memlekette karışıklık çıkar telafisi mümkün olmayan hadiseler vuku bulur.⁷⁵² Vezirin başkanlığını yaptığı dîvân-ı âlâ; inşâ, istifâ, işrâf, arz gibi dîvânları bünyesinde barındırmakta olup vezir idari, iktisadi ve askerî alanda en geniş yetkilere sahipti.⁷⁵³ Bu durum, uygulamadaki aksaklıklara rağmen Selçukluların sonuna kadar devam etmiştir. Nitekim Kâtib Şerefüddin tarafından düzenlenen (544/1149-50) ve Ebu'l-Berekât Mecdüddîn Nasr'ın vezirliğe tayiniyle ilgili fermanla, vezirden çok iyi eğitilmiş, ileri görüşlü olması, devleti iyi şekilde yönetmesi, halka doğru yolu göstermesi, sultanı iyiliğe teşvik etmesi, askerî başarılar getirmesi beklenmekte ve her şeyin vezirin söylediği veya gösterdiği şekilde yapılmasının sultanın emri olduğu belirtilmektedir.⁷⁵⁴

Vezaretin ve divanların en önemli insan kaynağı dinî ilimleri tahsil etmiş ulema, ikinci kaynağı ise dinî ilimleri tahsile başlayıp divanların herhangi birinde yükselen sınıftır. Nişabur'un fethiyle birlikte Selçuklulara yol gösteren ve Selçuklular ile halife arasındaki iletişimi sağlayan ulemanın önemi erken dönemlerde kavranmıştır. Ulemadan bir kısmı vezaret veya divanlarda görev almayıp, kadılık veya özel

⁷⁵⁰ Kurpalidis, s. 72, 73.

⁷⁵¹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 8.

⁷⁵² Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 20.

⁷⁵³ Kurpalidis, s. 84, 85.

⁷⁵⁴ Kurpalidis, s. 85.

müderislik gibi görevler üstleniyordu ki bu da onlara siyasal iktidardan daha bağımsız davranma imkânı veriyordu. Nitekim Gazzali gibi âlimler ulemanın bağımsız olmasını savunmuş, sultanın hatalara karşı uyarılması gerektiğini belirtmişti.⁷⁵⁵

Halk üzerindeki etkisi düşünüldüğünde ulema, hiçbir şekilde ihmal edilmemesi gereken bir sınıfı teşkil etmektedir. Selçuklulara kadar devlet destekli medreselerin olmaması ulemanın, kendi imkânlarıyla yetişmesi özerkliklerini daha rahat korumalarını sağlamıştı. Selçukluların seleflerinden bir farkı da ulemayı hem iktidar odakları arasındaki mücadelede sivil kanadı destekleyici, askerî sınıfı dengeleyici bir güç olarak kullanmak istemeleri hem de medreseyi sistematik bir şekilde yaygınlaştırarak yetişmiş eleman ihtiyacını belli bir müfredatla yetişen ulemadan karşılama çabalarıdır.

Medreselerin yaygınlaştırılmasının bir amacı da yeni bir ahlaki ve idari sistem oluşturma çabası da olabilir. Nizâmülmülk, Siyerü'l-Mülûk (Siyasetnâme) adlı eserini kaleme alma gerekçesini izah ederken Melikşah'ın talebinde ve ifadelerinde geçmişin olumlu örneklerinden istifade ile yeni bir yönetim şeklinin oluşturulma çabasında olduğunu hissettirir.⁷⁵⁶

Medreseler devletin ve dini kurumların personel ihtiyacını karşılamak ve bu iki kurumu birbirine bağlama hususunda başarılı olmuştu. Ancak bu eğitim sistemi İslami değerlere dayanan yeni bir ahlaki ve idari sistemi oluşturma hususunda fazla başarılı olamamıştır. Söylemde İslami değerlerin önemi ve üstünlüğü vurgulanmakla birlikte – bütün menşurlarda bu durum görülebilir- kişisel olarak iyi eğitilmiş ve dindar olsalar da yüksek makamlardaki idareciler resmi görevlerinde bu “üstün değerleri” değil, realitenin gereklerini ve eski idare geleneğini sürdürmüşlerdir.⁷⁵⁷ Çünkü bir topluma yeni değerler aşlamak zor olduğu gibi süregelen idari gelenekleri değiştirmek de zordu. Diğer bir neden de İslami ilimlerin yanında Fars idari geleneği konusunda eğitilmiş olmalarıdır. Eğitimi aldıkları köken olarak bağlı bulundukları eski Fars idari geleneğini sürdürmek daha kolaylarına gelmiş olmalıdır. Başlangıçta Selçukluların dini-mezhebi aidiyeti eğitimlerine bakılmaksızın eski devlet adamlarını istihdam etmeleri muhtemelen idari bir gelenek oluşturmuş daha sonra önemli mevkilere getirilen Sünni ve medrese eğitimi almış kişiler bu geleneği değiştirememişlerdir.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s. 43.

⁷⁵⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 1, 2, 8, 9.

⁷⁵⁷ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s. 105.

⁷⁵⁸ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s. 103-106.

Kendi imkânlarıyla ilim tahsil eden ulema, Selçuklularla birlikte yerini devlet imkânlarıyla tahsil gören ve çoğu devlet kademelerinde görev almayı bekleyen ulemaya bırakmıştır. Bir sınıf olarak saygınlığını korusa da bu durum, ulemayı iktidar mücadelesinin içine çekmiş, yarı müstakil özelliğini yitirmesine neden olarak güç dengelerini koruyabilecek imkânlardan mahrum bırakmıştır. Bağımsızlığını şeriatın, görevi sultandan alan ulema, zamanla diğer sivil görevliler konumuna indi ve eski bağımsızlığını kaybetti. Mesela kadılık, yargının temsilcisi olarak başta siyasi iktidar olmak üzere hiçbir güçten etkilenmemesi gerekirken kendi kendine yeterli olacak ekonomik imkânlarla sahip olmadığı, bu makama sultan tarafından atandığı için bağımsız konumunu kaybetti ve bir devlet kurumuna dönüştü. Buna rağmen Selçuklu tarihinde ulema sınıfını temsilen kadıların önemli rol oynadığı birçok vakıa vardır.⁷⁵⁹

Vezirler genelde medrese kökenli olmalarına rağmen vezaret için bu şart değildi. Özel eğitimle belirli makamlar için hazırlanmış görevliler vezarete kadar yükselebiliyorlardı. Mesleki hayatına dinî ilimleri tahsil ile başlayıp genç yaşta divanların birine başlayarak yükselen sivil memurlar idarenin başlıca dayanağını oluşturuyordu. Amîdülmülk Kündürî ile Nizâmülmülk bu şekilde yetişen iki önemli vezirdir.

Kuruluş döneminde kurumların görev ve yetkilerinin netleşmemiş olmasından dolayı bir belirsizlik söz konusu. Kündürî öncesi vezirlik makamında bulunanlarla⁷⁶⁰ ilgili de yeterince malumatın bulunmaması bu dönemlerde vezirlik makamının işleyişiyle ilgili kanaat oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Ancak Kündürî'nin vezarete atanmasından sonra bu kurumun güçlendiği açıktır. Nitekim Bundârî, Tuğrul Bey'in ilk vezirinin Kündürî olduğunu aktarır.⁷⁶¹ Oysa diğer kaynaklar isimler üzerinde ittifak etmeseler de Kündürî öncesi birden fazla vezirden bahseder.⁷⁶²

Amîdülmülk Kündürî'nin istihdam öyküsü Selçukluların ihtiyaç ve önceliklerini ortaya koyar niteliktedir. Tuğrul Bey'in Arapça bilen –ki Farsça zaten zorunluydu- bir vezire ihtiyacı vardı ve Nişabur âlimlerinden Muvaffak tarafından Amîdülmülk Kündürî tavsiye edilmişti.⁷⁶³ Kündürî gerek iç idarede gerekse başta Abbasilerle olmak üzere dış ilişkilerde gösterdiği başarılı icraatlarla sultandan sonra ikinci adam konumuna

⁷⁵⁹ Beyhakî, s. 521, 522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 198, 199; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, trc., s. 224; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 270, 276.

⁷⁶⁰ Kündürî öncesi vezirler için bkz. İkbâl, *Vezaret*, s. 36-42; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, s. 13, 14; Mustafa Alican, “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, s. 5.

⁷⁶¹ el-Bundârî, s. 7.

⁷⁶² Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 400, 401; Harold Bowen, *İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar*, s. 125, 126

⁷⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 45; bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 16; el-Bundârî, trc., s. 29.

yükselmeyi başarmıştır. Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evliliği sürecinde oynadığı rol, ilk dönem Selçuklularda vezirin konumunu gösteren önemli bir örnektir. Kündürî yeteneği ve tecrübesiyle Selçuklu yönetimi içinde konumunu güçlendirirken dayandığı Selçuklu gücü sayesinde de Abbasiler üzerinde baskı kurabilmektedir.⁷⁶⁴ Selçuklu idaresinde kendisiyle rekabet edebilecek kimse yoktu. Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesinde sorun çıkardığını düşündüğü askerî sınıfın temsilcisi gulâm emîr Humartekin'in gözden düşürülüp katledilmesine neden olmuştur.⁷⁶⁵ Ancak hanedan üyesi İbrahim Yınal tarafından azarlanmaktan kurtulamamıştır.⁷⁶⁶ Tuğrul Bey döneminde vezir, hiyerarşide sultanın ve hanedanın kurucu üyelerinin altında, diğer tüm sivil ve askerî erkanın üstünde bir konumdadır. Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'in ölümünden sonra saltanat mücadelesinde taraf olup sultanı belirlemeye kalkması, vezaretin gücünü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Ancak tahtın en önemli adayı Alparslan'ı tehdit etmesi, vezirin sonunu getirmiş, mutlak gücün sultanda olduğu teyit edilmiştir.⁷⁶⁷

Selçuklularda vezaret kurumunu⁷⁶⁸ güçlendiren kişi şüphesiz Nizâmülmülk'tür. Alparslan'ın güçlü kişiliği karşısında fazla öne çıkamayan Nizâmülmülk, Melikşah'ın genç yaşta sultan olmasıyla şahsi olarak güç kazanırken vezareti de Selçukluların en önemli kurumu haline getirmiştir. Melikşah döneminde Nizâmülmülk'ün temsil ettiği vezaret, mali, askerî, dinî-hukuki, merasim ve himaye alanlarında en üst derecede sorumluluğu üstlenmişti.⁷⁶⁹

Nizâmülmülk'ün vezirliği döneminde bazı emîrlar zaman zaman vezirle rekabete kalkışalar⁷⁷⁰ da yetkiler ve güç tamamen vezirin elindeydi. Nizâmülmülk, kendisiyle rekabet edecek ikinci bir gücün oluşmasına da izin vermemiş, nihayetinde sultanın tahtını kendi divitine bağlayacak kadar ileri gitmiştir.⁷⁷¹

⁷⁶⁴ Bağdat yönetimiyle ilgili her şeyi kendinde topladı, halifenin naiblerini tutukladı, havâssının gelirlerini durdurdu. Bkz. Reşîdu'd-Dîn, *Camîu't-Tevârih*, trc. s. 104, 105; 5

⁷⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 37, 38.

⁷⁶⁶ Yınal, Amîdülmülk'ü "Bu Araplar da kim oluyor, sen onları sultana rakip kabul edip aralarını düzeltmeye çalışıyorsun?" diye azarlamış, onun cevabı ise sadece: "Sen sultanın naibisin, nasıl istersen öyle yap." olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 477.

⁷⁶⁷ Kündürî'nin öldürülmesiyle ilgili bkz. Sıbt, trc. 143-148, Mustafa Alican, Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü, *JASS*, No: 29, Sonbahar 2014, s. 237-259.

⁷⁶⁸ Selçuklularda vezirlik kurumunun askerî kurumlar karşısında geçirdiği değişimle ilgili olarak bkz. Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*.

⁷⁶⁹ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik* s. 63-79.

⁷⁷⁰ Gulâm emîrlar Humartekin ve Gevherâyîn, Nizâmülmülk'ün adamı kabul edilen Basra mütezimi Yahudi Allan'ın öldürülmesi için Melikşah'ı kışkırtmışlar ve amaçlarına ulaşmışlardır. Bu iki emîr ile Nizâmülmülk arasında düşmanlık vardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 111.

⁷⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 177, 178.

Nizâmülmülk'ten sonra vezirlik önem kaybetmeye başlamıştır. Bunun birinci nedeni vezir ve vezir adaylarının aralarındaki rekabettir. Kündürî, Nizâmülmülk'ün sultanı kışkırtması, Nizâmülmülk de Tâcülmülk'ün sultanı kışkırtması nedeniyle öldürülmüştü. Tâcülmülk ise Nizâmülmülk'ün gulâmları tarafından katledilmişti. Sonu ölümle sonuçlanan vezirler arası rekabet Selçukluların sonuna kadar devam etmiştir. Vezirlerin gayri tabii yollarla ölmesi neredeyse gelenek halini almıştır.⁷⁷²

Selçuklularda orta ve geç dönemlerde kurumların yetki ve görevleri netleşmiş ancak zaman zaman görev ve yetkilerin, kurumlardan ziyade yönlendirilmesi yeni belirsizlikler oluşturmuştur. Dirayetli ve güvenilir yöneticiler asıl görevlerinin yanında başka kurumların görevlerini üstlenirken⁷⁷³ kimileri de atandıkları kurumlarda şeklen bulunmakta bu kurumların getirdiği sorumlulukları üstlenmemekteydiler. Hangi işlerin kim tarafından yürütüleceği çoğu zaman şahsi meziyetlere bağlıydı. Yetkiler kurumlardan çok şahıslara dağıtıldığı için kişiler doğrudan devletin işleyişini etkileyebiliyorlardı.

Kündürî ve Nizâmülmülk sonrası vezaretin bazı istisna dönemler olmakla birlikte gücünü kaybettiği görülmektedir. Oluşan boşluğu da gulâm kökenli emîrlerin başını çektiği askerler doldurmuşlardır. Vezaretin gerilmesinin birden çok nedeni vardır. Bunların başında saltanat için yarışan meliklerin benzeri vezaret için yarışan ve birbirleriyle kıyasıya mücadele eden hiziplerin oluşmasıdır. Kündürî'nin gözden düşmesine ve nihayetinde katline Nizâmülmülk,⁷⁷⁴ Nizâmülmülk'ün gözden düşmesine de Tâcülmülk sebep olmuştur. Hatta kardeş meliklerin saltanat mücadelesine girişmeleri gibi bazı vezir adayı kardeşler de vezirlik mücadelesine girişmişler,⁷⁷⁵ vezir adayları birbirlerinin aleyhine komplolar kurmuşlardır.⁷⁷⁶

Akrabalık ve çıkar ilişkilerinin öne çıkması liyakati geri plana itmiş, layık olmayanlar sırf bu ilişkiler yüzünden belirli önemli makamlara getirilmişlerdir. Başlangıçta yetişmiş eleman eksikliği nedeniyle aile efradının görevlendirilmesi zamanla gelenek halini almış, ortaçağ geleneklerine uygun olarak gücün bazı ailelerde toplanmasına neden olmuştur. Nizâmülmülk'ün ailesi bu duruma en güzel örnektir. Vezaret için yeterli birikim ve tecrübeye sahip olmadıkları halde Nizâmülmülk'ün bazı

⁷⁷² Bkz. Aydın Taneri, *Büyük Selçuklular İmparatorluğun'da Vezirlik*, s. 186.

⁷⁷³ Sadi S. Kucur, "Selçuklu Devletlerinde Saray Emirlerinin Tayin, Görev ve Yetkileri Üzerine Bazı Tespitler", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*'na (Kayseri, 2010) sunulan yayınlanmamış tebliğ metni.

⁷⁷⁴ el-Bundârî, trc., s. 27.

⁷⁷⁵ el-Bundârî, trc., s. 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 212.

⁷⁷⁶ el-Bundârî, trc., s. 86.

oğulları vezaret makamına getirilmişlerdir. Yine de makam babadan oğla geçme eğilimindeymiş gibi görünse de görevli öldükten sonra naibi oğlu yerine genelde makamı rakip tarafından doldurulmasına sıkça rastlanmaktadır.

Taht mücadeleleri ile zayıflayan hanedan üyeleri emirlere bağımlı hale geldikçe asıl kaybeden vezaret makamı olmuştur. Çünkü güçlü emirler vezaretin yetki ve görevlerini ele geçirdikleri gibi vezirlerin atanmasında da belirleyici olmaya başlamışlardır.

Vezaret makamının saygınlığı düştükçe alt kademedeki görevlilerin nüfuzlarını arttırması sıkça rastlanır olmuştur. Berkyaruk'un geri planda kalan veziri Fahrulmülk b. Nizâmülmülk'ün işleri Vecdilmülk Ebu'l-Fazl el-Kummi tarafından yürütülüyordu. Mahmut b. Muhammed'in veziri Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk döneminde devleti idare eden Abdulaziz'di. Şemsülmülk'ün ölümünden sonra Abdulaziz teklif edilen vezirlik makamını reddetmişti. Sultan Mesud büyük oranda vezirden ziyade Müstevfi Kemaleddin Sabit el-Kummi'nin görüşüne başvururdu.⁷⁷⁷

Saltanat ve vezaretin etkisi azaldıkça yönetim daha çok askeri karaktere bürünmüş emirler yetki gaspına başlamışlardı. Muhammed b. Melikşah döneminde büyük Hacıb Ali İbnü'l-Ömer,⁷⁷⁸ Mesud döneminde Abdurrahman b. Toğayürek neredeyse bağımsız güce erişmişlerdi.⁷⁷⁹ Emîrlar Abdurruhman b. Toğayürek, Bozaba ve Abbas üçlüsü sultanı tahakküm altına alıp vezirini değiştirmişlerdi.⁷⁸⁰

Sultan Sancar, Kaymaz adındaki gulâmı sultanın sarhoş halinden istifade ederek yüzüğünü almış, bu yüzükle sultanın emriyle geldiğini söyleyerek Vezir Muhammed b. Fahrulmülk'ün yanına girmiş ve onu katletmişti. Sancar Kaymaz'ı hemen cezalandırmak istemiş ancak Emîr Kumac olan biten her şeyin sultanın emri ve izniyle olduğu intibahı vermek için bir müddet beklemesini tavsiye etmişti. Kaymaz, vezirin tehditlerine tehditle cevap verecek kadar ileri gidiyordu.⁷⁸¹

Sultan Sancar beğendiği bir gulâmı satın alır onu kendine çok yakın tutar ve kısa sürede yükseltir, önemli mevkilere getirirdi. Sungur adında bir gulâmı 1200 dinara satın almış, hazinedârı Zahîruddin Abdulaziz'i çağırarak hazineyi Sungur'un emrine verdirmiş, başkalarından iktalar, şehirler alınarak ona verilmiş, bir ay gibi kısa bir

⁷⁷⁷ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s. 129, 130.

⁷⁷⁸ el-Bundârî, trc., s. 112.

⁷⁷⁹ el-Bundârî, trc., s. 174.

⁷⁸⁰ el-Bundârî, trc., s. 191.

⁷⁸¹ el-Bundârî, s. 243, 244.

sürede 700 bin dinar harcanarak bin gulâm, on bin kişilik süvari birliği, katip ve naiblerden oluşan divanı teşkil edilmişti. Aradan iki sene bile geçmeden Sancar Sungur’dan soğudu. Ancak Sungur Sancar’ın özel ilgisi devam ediyormuş gibi büyük emîrleri tahfif etmeye devam etti. Sonuçta Sungur’u emîrlere katlettirdi.⁷⁸²

Sultan Sancar, Cevher adındaki gulâmı da çok kısa sürede kimsenin erişemediği bir makama yükseltti. Cevher 30 bin kişilik orduyu idare ediyor, evinden çıktığında bin kişilik yalın kılıç koruması olurdu. Ancak Sancar, Cevher’i de Batınlıların katlettirdi.⁷⁸³

Vezirlik makamının gerilemesi ya da yetersiz insanların vezir olması sultanların vezaretin görevlerini üstlenmesine de yol açabiliyordu. Sultan Mahmud b. Muhammed devamlı mali hesapları ve ârız kayıtlarını incelerdi.⁷⁸⁴ Enuşirvan b. Halid ise vezirliği istemeyerek kabul etmiş bazı vezirler de görevlerinden istifa etmişlerdir.⁷⁸⁵ Bunlar güçlü emirlere hizmet etmeyi sultana hizmet etmeye tercih ediyorlardı.⁷⁸⁶

Sonuçta Melikşah ve Nizâmülmülk’ün ölümünden sonra oluşan fetret döneminde vezirin başını çektiği sivil kanat etkinliğini yitirirken paralel olarak askerî kanadın öne çıktığı görülmektedir. Sivil bir kurum olan amîdliğin güç kaybederken askerî bir kurum olan şahneliğin önem kazanması ve atabeglerin artan etkisi bu durum somut tezahürlerindendir.⁷⁸⁷ Bizatihi atabeglik kurumu içindeki değişim de bu durumu gözler önüne sermektedir. İlk atabeg sivil kanada mensup vezirken daha sonraları genellikle gulâm kumundanlar atabeg olarak atanmıştır. Dolayısıyla atabeglik kurumunun tarihsel süreç içerisindeki gelişimini takip edip anlamak, aynı zamanda gulâm sistemini anlamak anlamına gelecektir.

Bir müessese olarak atabegliğe ilk defa Selçuklularda rastlanmaktadır. Nasıl başladığı, ilk “atabeg” unvanının kim tarafından kime verildiği, başlangıçta bir lakapken daha sonra göreve dönüştüğü vb. konular tartışmalı olmakla birlikte genel kabul ilk “atabeg” unvanının Malazgirt Savaşı’ndan sonra Sultan Alparslan tarafından vezir Nizâmülmülk’e verildiği şeklindedir.⁷⁸⁸ Alparslan’ın amacı oğlu Melikşah’ın vezir Nizâmülmülk’ün yanında devlet yönetiminde tecrübe kazanması olmalıdır.

⁷⁸² el-Bundârî, s. 248, 249.

⁷⁸³ el-Bundârî, s. 250.

⁷⁸⁴ Reşîdu’d-Dîn, *Camiu’t-Tevârih*, trc., s. 185, 186.

⁷⁸⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, trc., X, s. 538; el-Bundârî, trc., s. 165.

⁷⁸⁶ el-Bundârî, s. 181.

⁷⁸⁷ Mehmet Fuat Köprülü, “Ata”, *İA*, I, 711; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38.

⁷⁸⁸ Atabeglikle ilgili tartışmalar için bkz. M. Fuat Köprülü, “Ata”, *İA*, 712; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 39, 40.; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklularda Döneminde Atabegler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1999, s. 1-3.

Selçuklu sultanları yaşları küçük hanedan üyeleri kendilerine verilen eyaletleri yönetemeyecekleri için bunlara tecrübeli kumandalar atabeg unvanıyla vâsi ve mürebbi olarak atanmıştır. Atabegler bir taraftan şehzadelerin eğitimi ile ilgilenip onları devlet yönetimine hazırlarken diğer taraftan onlar adına eyaleti yönetirlerdi.⁷⁸⁹ Şehzadeler büyüdükten sonra da onların veziri, kumandanı veya müsteşarı oluyorlardı.⁷⁹⁰

Süreç içerisinde Selçukluların en önemli kurumlarından birine belki de en önemlisine dönüşen Atabeglik, temelde merkezi yönetimin korumasını ve meliklerin iyi şekilde yetiştirilmesini hedeflemekteydi. Mülkün hanedan üyelerinin ortak malı olduğu anlayışı nedeniyle meliklerin her zaman tahta talip olma imkânları vardı. Bu durum, siyasi bir teşekkül olarak ortaya çıktıkları andan itibaren Selçuklu siyasi sitemi için en büyük tehditti. Nitekim atabegliğin kurumsallaştığı döneme kadar Selçuklu hanedanı içinde Arslan Yabgu'nun esaretiyle dışa vuran çekişme, Çağrı-Alparslan ile Musa Yabgu arasında vuku bulan anlaşmazlıklar ve de İbrahim Yinal, Kutalmış isyanlarına kadar gibi çok önemli sorunlar yaşanmıştı. Her an isyan etme ihtimalleri olan meliklerin kontrol altında tutulmaları sultanlar için önem arz ediyordu.

Atabeglik, meliklerin kontrol altında tutulması ve isyan etmelerini önlemek⁷⁹¹ için iyi bir yöntem olarak düşünülmüştü. Sultanlar güvendikleri, sadakatinden şüphelenmedikleri gulâm emirleri atabeg tayin ettikleri taktirde meliklerin isyanını önleyebilir, en azından hal ve durumlarıyla ilgili birinci elden malumat sahibi olarak duruma vaziyet edebilirlerdi. Ancak birçok nedenden dolayı işler düşünüldüğü gibi yürümedi.

Bu nedenlerin başında insanoğlunun güce ve hükmetmeye duyduğu ilgidir. İbni Haldun'un deyişiyle "mülk hususunda istibdat, insanların ruhlarında tabîî şekilde mevcuttur."⁷⁹² Güce ulaşma, tahakküm etme arzusu atabeglerde de doğal olarak mevcuttu. Çoğunlukla askerî sınıftan oldukları için tahakküm, emir- komuta hayatlarının doğal bir parçası idi. Küçük yaşta alınıp belirli makamlara gelmek üzere yetiştirilmişlerdi. Binlerce küçük yaştaki gulâmın sınırlı sayıdaki yüksek mevkilere gelebilmesi için acımasız bir rekabete girmeleri gerekiyordu. Gulâmların savaşta canlarını emanet ettikleri arkadaşları, aynı zamanda yükselme yarışında geride

⁷⁸⁹ Coşkun Alpтеkin, "Atabeg", IV, s. 39; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklularda Döneminde Atabegler", 1, 2.

⁷⁹⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 310.

⁷⁹¹ Kutluğtekin, Berkıyaruk tarafından Muhammed Tapar'a atabeg tayin edilmişti. Müeyyedülmülk b. Nizâmülmülk tarafından tahta mücadelesine teşvik edilen Muhammed Tapar kendisine engel olarak gördüğü Kutluğtekin'i katletmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 237.

⁷⁹² İbn Haldun, *Mukaddime*, trc., I, s. 555.

bırakmaları gereken rakipleriydi. Bu yüzden emîrler arasındaki rekabet hiç bitmiyor, sultanın yakını olabilmek, yönetimde daha fazla pay sahibi olabilmek için çaba sarf ediyorlar hatta birbirlerini sultanın gözünden düşürecek entrikalara girmekten çekinmiyorlardı.⁷⁹³

Atebeg olarak atanabilmek için sultana yakın olmak ve onun güvenini kazanabilmek, önemli şartlardan biriydi. Gelecekte ise müstakbel sultana yakın olmanın en kestirme yolu idi. Vasisi olunan melikin tahtı ele geçirmesi, atabegi doğrudan en yüksek makama taşıyordu. Bu yüzden hanedan mensupları arasındaki rekabete atabeglerin de hırsı eklenmiş oluyordu. Terken Hatun ve Melik Mahmud karşısında zayıf durumda bulunan Berkjaruk'u, Nizamî adı verilen müteveffa vezir Nizâmülmülk'e bağlı gulâmların desteğini de alarak Rey'de tahta oturtan Gümüştekin Candâr'dır.⁷⁹⁴ Bundârî'nin anlatımına göre Berkjaruk tahta geçtiğinde Sultan ve vezir işretle, Atabeg Gümüştekin ise sultanın annesiyle vakit geçiriyor işleri ise Gümüştekin'in veziri Ali el-Kummî idare ediyordu.⁷⁹⁵ Berkjaruk tarafında işler nasıl Atabeg Gümüştekin Candâr'ın kontrolündeysen Terken Hatun ve Mahmud b. Melikşah kanadında da Emîr Üner'in kontrolünde idi.⁷⁹⁶ Sultan Mahmud tarafından Melik Tuğrul'a atabeg atanan Gündoğdu, Melik Tuğrul'u sultana gönderecek ve onun işlerini üstelenecekti. Oysa Gündoğdu Melik Tuğrul'u kışkırtarak isyan etmesine neden oldu.⁷⁹⁷

Bazen sultanın yakını olmak da yeterli olmuyor atabegler, işi İbn Haldun'un "sultanın vesayet altına alınması ve üzerinde istibdat kurulması"⁷⁹⁸ şeklinde tavsif ettiği sultana tahakküme kadar vardırabiliyordu. Melik adına hükmeden Atabeg, yönetimle ilgili işleri tamamen üzerlerine alıyor, melikin gönlünü hoş tutarak mümkün olduğunca onu idari işlerden uzak tutmaya çalışıyorlardı. Görünürde ise melike saygıda kusur etmiyor, yönetimle ilgili her türlü karar ve uygulamanın melikin iradesiyle yapıldığı izlenimini vermeye çalışıyorlardı. Melik büyüdüğünde bile kendisine ihtiyaç duyacak şekilde yetişmesine özen gösteriyorlardı. Bu şekilde atabegliğin ihdas nedenlerinden biri olan melikin en iyi şekilde yetişmesi amacı, ters yüz ediliyor, melikin nihai olarak

⁷⁹³ Sultanın kışkırtılarak emîr öldürülmesinin birçok örneği vardır. Cüyüş Bey'in öldürülmesi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 477.

⁷⁹⁴ Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, I, s. 137; İbnü'l-Esîr, X, s. 185.

⁷⁹⁵ el-Bundârî, s. 82, 83.

⁷⁹⁶ Berkjaruk'un İsfahan kuşatmasını kaldırmasında, Terken Hatun'un İsmail b. Yakutî ile evliliğinin engellenmesinde, Berkjaruk'un önce tutuklanıp Sultan Mahmud'un ölümüyle tahta oturtulmasında hep Emîr Üner ön saflardadır. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 52, 53; Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, I, s. 137, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 184, 191, 192, 199.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 434, 472; el-Bundârî, s. 117.

⁷⁹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 414-416.

emîrlere muhtaç şekilde yetiştirilmesine daha doğrusu yetiştirilmemesine neden oluyordu. Küçük meliklerin atabegler tarafından siyasi emelleri için istismar edilmelerinin en somut örneklerinden biri Çavlı Sakavu'dur. Dönemin en önemli emîrllerinden biri olan Çavlı, Muhammed Tapar tarafından oğlu Çağrı'nın atabegi yapılmış ve Fars valiliğine atanmıştı. Çavlı iki yaşındaki Melik Çağrı'ya "Yakalayın!" anlamına gelen Farsça "بکريد!" demesini öğretmişti. İklîd ve Surmak hâkimi Melikşah'ın memlûklerinden biri olan Buldacı'yı huzuruna çağırarak, Melik Çağrı "Yakalayın!" diyince tutuklayarak öldürmüş ve mallarına el koymuştu. Aynı yöntemle diğer emîrleri de etkisiz hale getirmeye çalışmıştı.⁷⁹⁹

Yeterince güçlenen emîrlar sultanlara tahakküm ediyor ve isteklerini yaptırıyorlardı. Sancar tarafından Melik Tuğrul'a atabeg atanan Karasungur, Azerbaycan ve Errân'a hakim olup dönemin güçlü emirlerin arasında yer alıyordu. Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra tahta geçen Mesud veziri Dergüzinî'yi azlederek yerine Kemaleddin Muhammed'i atamıştı. Vezaret makamının etkisini arttırmaya çalışan yeni vezir, emirler aleyhine çeşitli düzenlemeler yapmış Karasungur dahil bazı emirlerin sultanla arasını bozmuştu. Karasungur, vezirin kendisine gönderilmesini isteyerek sultanı tehdit etti. Çıkar yol bulamayan sultan ise vezirini öldürtmek zorunda kaldı. Karasungur kendi veziri Ebu'l-İzz Tahir b. Muhammed'i de sultana vezir tayin etti.⁸⁰⁰ İbnü'l-Esir, Karasungur'un sultan üzerindeki nüfuzundan bahisle sultanın ondan korktuğunu belirtir.⁸⁰¹

Gulâm emîrlarin taht mücadelelerinde saf değiştirmelerine sıkça rastlanmaktadır. Melikşah'ın memlûklerinden bir olup Berkyaruk'a katılan Emîr Ayaz, Berkyaruk'un askerî gücünü kaybetmesi üzerine Muhammed Tapar'a katılmak istemiş ancak reddedilmişti.⁸⁰²

Atabeglerin genelde vâsisi oldukları emirlerin anneleriyle evlenmeleri,⁸⁰³ melikle aralarında ihdas edilen manevi baba-oğul ilişkisini, hukukî baba-oğul ilişkisine

⁷⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 410, 411; Merçil, *Salgurlular*, DİA, XXXVI, İstanbul 209. s. 10. Çavlı Sakavu'nun biyografisi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *Tarih Dergisi*, sy. 38 (2003), s. 37-60.

⁸⁰⁰ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 69, 77, 78; el-Bundârî, s. 169, 170;

⁸⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 78.

⁸⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 252, 253, 315; Ali Öngül, "Emir Ayaz", *Prof. Dr. F. Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 273;

⁸⁰³ Atabeg Gümüştekin'in Berkyaruk'un annesi ile ilişkisi için bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 52; Mengübars ise Sultan Mahmud'a rağmen Tapar'ın cariyesi, Melik Mesud'un annesi ile zorla evlenmişti. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 62, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 441, 442. Sultan, Aksungur el-Porsûkî'yi Mesud'un annesi ile evlendirdi ve Bağdad'a şahne tayin etti. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 465. Sultan Mahmud küçük oğlu annesi ile birlikte el-Porsûkî'nin yanına Musul'a gönderdi. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 491, 492; İbnü'l-Adîm, s. 126.

taşıyordu. Bazıları da kızlarını meliklerle evlendirerek hanedan üyeleri ile sıhriyet kuruyorlardı. Her iki durum da atabeg hanedan içindeki tartışma ve mücadelelere nüfuz etme imkânı sağlıyordu.

Eyalet valisi emîrlerin özellikle de atabeglerin merkezi idareye itiraz edebilecek seviyede güç kazanmalarının bir nedeni de ikta⁸⁰⁴ sistemidir. Nizâmülmülk tarafından geliştirilen askerî ikta sistemi, bürokrasiyi ve mal sevkinin getirdiği riskleri azaltarak merkezi mali açıdan rahatlatmayı, ordu teçhizini kolaylaştırmayı ve zirai üretimi arttırmayı hedeflemişti. Başarıyla uygulanan bu sistem zamanla eyaletlerde güç temerküzüne neden oldu. Eyalet valisi emîrler kontrol ettikleri toprak sayesinde malî olarak güçlendiler ve büyük ordular tanzim ettiler. Muhammed Tapar sonrasında merkezî hükümetin gelirleri, emîrlerinkinden daha güçlü bir orduyu ayakta tutmaya yetmiyordu.⁸⁰⁵ Güçlü ekonomiye ve büyük orduya sahip emîrlerin, zayıflayan merkezi yönetime bağlılıklarının azalması doğaldı. Aldıkları topraklar karşılığında sultana hizmet için besledikleri ordular, zamanla sultana kafa tutmalarının alt yapısını oluşturdu. Emîrlerin desteğini elde etmek için dağıtılan iktalar sultanların muktaların etkisi altına girmesiyle sonuçlandı.⁸⁰⁶ Askerî iktayı sistemleştiren Nizâmülmülk bu tehlikenin farkında olmuş olmalı ki birkaç yılda âmillerin ve ikta sahiplerinin değiştirilmesini önermişti.⁸⁰⁷ Ayrıca Nizâmülmülk, eyalet valilerinin gelirlerini merkeze göndermeden giderlerine karşılık almak isteklerinin ne kadar yanlış olduğunu Gazneli Mahmud döneminden örnekle anlatır. Çünkü bu davranış valinin kendini sultanın yerine koyması demektir.⁸⁰⁸

Birçok atabeg, melik adına fiilen müstakil bir yönetim sürdüğü halde birkaç istisna hariç bağımsızlık peşinde koşmamış, tahakküm edebilecekleri bir hanedan üyesinin desteğini aramışlardır.⁸⁰⁹ Bunun nedeni Selçukluların kısa sürede elde ettikleri başarılar ve İslam dünyasında oluşturdukları imaj olsa gerektir. Selçuklular İslam dünyasının siyasi, askerî ve de düşünsel çöküşün yaşandığı, kaos ve kargaşa döneminde zuhur edip ustaca bir siyasetle Türkmen göçlerini organize etmişler ve Abbasilerin

⁸⁰⁴ Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49; Erkan Göksu, *Selçuklu'nın Mirası*, s. 129-170.

⁸⁰⁵ Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, s. 48.

⁸⁰⁶ Sultan Mahmud'a rağmen Emîr Mengübars, Bağdat şahneliğini ele geçirmişti. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 441, 442.

⁸⁰⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 35.

⁸⁰⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s. 184, 185.

⁸⁰⁹ Bağımsızlık peşinde koşan emîrlere örnek olarak Atabeg Üner verilebilir. Berkıaruk tarafından vezirlikten azledilen Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk, Emîr Üner'i isyana teşvik etmişti. Emîr Üner, Berkıaruk'a haber göndererek Mecdülmülk Balasânî'nin kendisine teslim edilmesini aksi taktirde isyan edeceğini bildirmişti. Bkz. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, s. 141, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 234, 235.

zaafından yararlanarak İslam dünyasının en güçlü meşru idaresi haline gelmişlerdi. Kısa sürede büyük bir toprak parçasına hükmetmeleri, 150 yıllık Büveyhi baskısı altındaki Abbasi hilafetini kurtarıp kendi kontrollerine almaları, merkezi gücün yokluğunda oluşan kaos ve kargaşa ortamına son verip kısmi istikrar oluşturmaları, Selçuklulara İslam dünyasında büyük bir meşruiyet ve karizma kazandırdı. Bu yüzden uzun süre bazı istisnalar olmakla birlikte kimse uzun süre Selçukluya rağmen bir bağımsız idareyi düşünemedi.

Özellikle taht kavgaları nedeniyle merkezî yönetimin iyice zayıflaması ile birlikte Selçuklu saraylardan yetişmiş, sistemin bir parçası olmuş, hanedan üyelerinin zaafına yakından şahit olmuş ve fiilen bir toprak parçasını yönetmiş emîrlar, kendilerinde hanedan üyeleri ile rekabet edecek gücü görmeye başlamışlardır. Melik veya sultanları zaaf ve kusurları kadar ve kendi beceri ve kabiliyetlerinin farkında olan emîrlar, hanedan üyelerini baskılamaya, onlarla rekabet etmeye başlamışlardır. Gücün hanedan üyelerinden emîrlara doğru akışı söz konusudur. Sultanın inisiyatifinde olan atabeg atamalarının mirasa dönüşmesi güç dengesinin değişmesine örnektir. Melikle büyüyen atabeg çocukları da, hanedan üyelerinin kendilerinden daha “üstün” olmadıklarını keşfetmiş olmalı ki, son dönemlerde atabeg-melik ilişkisi ilk dönemlerden tamamen farklılaşmıştır.

Sonuçta atabeglig kurumu planlandığı gibi yürümemiş, hanedan mensupları arasındaki mücadeleleri biraz daha karmaşık hale gelmiştir. Çünkü meliklerin güç elde etme ve merkezi ele geçirme arzularına atabeglerin iktidar hırsı da eklenmiştir. Sultan-ı Âzam Sancar tarafından Melik Selçukşah’a atabeg tayin edilen Karaca es-Sâkî’nin durumu iktidar hırsının tipik örneklerinden biridir. Selçukşah Atabeg Karaca’nın teşvikleriyle Sancar’a isyan etti. Melik Mesud ve Melik Selçukşah ittifakının Sancar’la yaptığı savaş yenilgiyle sonuçlandı ve Atabeg Karaca esir düştü. Sancar, Karaca’ya savaşla ne kazanacağını umduğunu sordu. Karaca “Seni öldürüp kontrol edebileceğim birin sultan yapmayı umuyordum.” dedi, özür dilemedi, pişmanlık belirtmedi. Sancar, Karaca’yı Sultanşah’a öldürttü.⁸¹⁰

Daha çok gulâm komutanlardan seçilen atabegler, meliklerin yetişmesinde önemli roller oynadıkları gibi zamanla siyasi birliğin çözülüp dağılmasının sebeplerinden biri olmuşlardır. Selçukluların göçebe siyasi bir güç olmaktan çıkarıp İslam dünyasında idari-siyasi yenilikler getiren, ülkeler imar eden, bilim ve eğitimde iz

⁸¹⁰ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 71; el-Bundârî, s. 147; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, s. 534.

bırakan yerleşik bir medeniyete dönüşmesine katkı sağlayan gulâmlar, aynı zamanda Selçukluların dağılıp tarih sahnesinden çekilmesinin önemli nedenlerinden biri olmuşlardır.

Küçük yaştaki melikler adına fiilen toprakları yöneten atabegler, şehzadeler büyüdülerinde de gerek onlara kızlarını vermek gerekse de anneleriyle evlenmek suretiyle fiili hakimiyetlerini sürdürüyorlardı. Bu durum Selçuklular sonrası Tuğtekin tarafından Şam Atabegleri veya Börililer (1104-1154), İmadeddin Zengi tarafından Musul ve Halep Atabegleri (1127-1233), Azerbaycan Atabegleri veya İlidenizliler (1146-1225), Fars Atabegleri veya Salgurlular (1194-1286) gibi devletlerin kurulmasına neden olmuştur.⁸¹¹

Börilerin atabegi olan Tuğtegin gulâm değil, Türkmen asıllıdır.⁸¹² Tuğtegin kendisinden sonra oğlu Böri'yi atabeg ilan etmiştir.⁸¹³ Atabeglik de adını Böri'den almıştır. Salgurluların⁸¹⁴ kurucusu Sungur⁸¹⁵ da gulâm değildir. Musul Atabegliğinin kurucusu İmâdüddin Zengi⁸¹⁶ ise Melikşah b. Alparslan'ın memlûkü Aksungur'un oğlu idi. Aksungur Melikşah tarafından Halep valiliğine atanmış orada başarılı bir yönetim sergilemişti.⁸¹⁷ Azerbaycan Atabegliğinin kurucusu İlideniz ise Kıpçak asıllı bir memlûktü.⁸¹⁸

Selçuklulara tabi olarak kurulan dört atabeglikten ikisi gulâmlar diğer ikisi ise Türk/Türkmen beyler tarafından kurulmuştur. Selçuklularda atabeglik makamına gelenlerin büyük çoğunluğu gulâmdı, ancak toplumsal tabanı olup boylarına dayanan Türkmenler, merkezi idareden daha bağımsız davranabiliyorlardı.

⁸¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 310, 311.

⁸¹² Gülay Ögün Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 347; Coşkun Alptekin kaynakların Tuğtegin'in menşeinin tespiti için kifayetsiz olduğunu söyler. Bkz. Coşkun Alptekin, *Dimeşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Ün. Fen Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1985.

⁸¹³ Coşkun Alptekin, "Böri", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 326-327; Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, s. 349.

⁸¹⁴ Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 29; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991.

⁸¹⁵ Gülay Ögün Bezer, "Sungur", *DİA*, İstanbul 2009, s. 527.

⁸¹⁶ Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 258.

⁸¹⁷ Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 97.

⁸¹⁸ Gülay Ögün Bezer, "İlideniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 81; Gülay Ögün Bezer, "İlidenizliler", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 82.

SONUÇ

Selçuklular Horasan'a ulaştıklarında gulâm sistemini kullanan devletlerle karşılaştılar. Önlerinde iki seçenek vardı: Ya daha önce gelen bazı göçebe Türkmenler gibi saldırı ve yağmalarla mümkün mertebe ekonomik çıkar elde edecek, ancak bölgede kalıcı olamayacaklardı ya da yerel halklarla irtibata geçip bölgede uzun süreli bir hâkimiyet tesisine çalışacaklardı. Selçuklular ikinci seçeneği tercih etmiştir.

Selçuklular yerleşik halklarla Gazneli ve Büveyhî bakiyesi yerli siviller aracılığıyla irtibat kurup var olan sistemi sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum, yaşam tarzları yerleşik hayata uymayan Selçukluların insan kaynağı oluşturan göçebe Türkmenler ile Selçuklular arasında sorunların doğmasına neden olmuştur. Şehzade isyanlarına destek veren Türkmenleri dengelemek için merkezî yönetim önemsenmiş, Türkmen süvari birlikleri yerine de gulâm askerleri ikame etmişlerdir. İsyanlara destek veren veya güvenlik sorunlarına yol açan Türmenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Ancak önemli insan gücü ve ekonomik kaynak olarak gördükleri Türkmenleri de tamamen dışlamak yerine genellikle uçlara kaydırarak yeni toprak fetihleri için teşvik etmişlerdir. Böylece hem ülke içinde sebep olacakları kargaşayı önlemiş hem de bunların askerî güçlerinden istifade ederek sınırlarını genişletmişlerdir. Uçlara kaydırılan bazı Türkmenler de Selçukluların sahip olduğu güç ve itibarı bir kalkan olarak kullanarak daha rahat hareket imkânına kavuşmuşlardır.

Diğer taraftan Selçukların ilk dönemlerinde ulema kökenli vezirlerin salâhiyetleri arttırılmış, idare bir nevi vezirlere havale edilmişti. Melikşah'ın ölümüne kadar yönetimde hanedan üyeleri ile vezirler söz sahibidir. Hâcib ve emîr gibi yüksek makamlarda olan gulâmlar, karar alma sürecinde olmayıp uygulayıcı konumundadırlar. İç çatışmalarla geçen Berkyaruk dönemine kadar Selçuklulara vezirlerin belirlediği sivil bir anlayış hâkim olmuştur. Taşrada etkin olan sivil amîdler zamanla yerlerini gulâm şahnelere bırakmıştır. Vezirler ise etkinliklerini yitirmiş, yerlerini gulâm atabegler

almışlardır. Berkıaruk sonrasında gulâm emîrler karar alma sürecine müdahale etmeye başlamışlardır. Selçuklu sarayında yetişen ve şehzadelerle birlikte büyüyen bazı gulâmlar, her türlü zaaf ve kusurlarına şahit oldukları şehzadelerle rekabet etmeye kalkışmış, atabeg konumunda olan emîrler ise şehzadeleri kendi hâkimiyet alanlarını genişletmek için kullanmış hatta eğitimini üstlendikleri şehzadelerin sultan olması için saltanat mücadelesine katılmışlardır. Daha sonra da tahta oturttukları sultanların politikalarını belirlemeye çalışmışlardır.

Selçuklu sultanları Gazneli geleneğine uyarak saray teşkilatını tamamen gulâmlardan oluşturmuşlardır. Taşrada ise hanedan üyelerini ve Türkmen beylerini azaltarak yerlerine gulâm emîrler atamışlardır. Doğrudan merkeze bağlı ve toplumsal tabandan yoksun gulâm emirler başlangıçta merkezî yönetime sadakatle hizmet etmişlerdir. Ancak bölgelerinde yerleşip güçlendiklerinde ve merkez zayıfladığında itaatsizlik göstermeye ve kendi çıkarlarına göre hareket etmeye başlamışlardır. Türkmenlerin tasfiyesine neden olan olumsuzlukların benzerlerini zamanlar bunlar icra etmişlerdir.

Selçuklu merkez idaresinin en önemli enstrümanı olan gulâm sistemi, yönetimde görülen zaafılar ve sistemin bozulmaya başlamasıyla birlikte yıkıcı bir unsura dönüşmüştür. Sonuçta Selçukluların doğuda tarih sahnesinden çekilmesinin en önemli sebeplerinden biri de gulâm sisteminde yetişmiş emîrler veya bunların oluşturdukları bölgesel hanedanlıklar olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbas İkbâl, *Vezaret Der Ahde-i Selâtîn-i Bozorg Selcûkî* (432-552), İntişarat-ı Danişgâh-ı Tehran, Tahran 1384.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 1107-1119.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
- _____, *Selçuklular*, Ötüken, İstanbul 2006.
- Alican, Mustafa, Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 16, Nisan 2014.
- _____, Selçuklu Veziri Amîdûlmülk Kündürî’nin Yükselişi ve Düşüşü, *JASS*, No: 29, Sonbahar 2014.
- Alptekin, Coşkun, “Aksungur” *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296
- _____, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40.
- _____, "Böri", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 326-327.
- _____, *Dimeşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1985.
- Aydın, Mehmet Akif, Muhammed Hamidullah, Köle, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 237-246.
- Azamat, Nihat, Nâsır-ı Hüsrev, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 395-396.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzl. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- Beyhakî, Hâce Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarik-i Beyhâkî*, Feyyaz, Pişaveri, Gani-Feyyaz nüshaları, thk. Menuçer Danişpejah, Tahran 1370.
- _____, *Tarih-i Beyhakî – Ba Ma’na-yı Vajeha ve Şerh-i Beytha ve Cumleha-yı Duşvar ve Emsal ve Hukm ve Berhi Nukteha-yı Destûrî ve Edebî-* hzr. Halil Hatip Rehber, Mehtap, Tahran 1373.

- Beyhâkî, İmam el-Hâfız Ebî Bekr, *el-Câmi' li Şu'abi'l-İman*, IX, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.
- Bezer, Gülay Ögün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.
- _____, "İldenizliler", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 82-84.
- _____, "Sungur", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 527-528.
- _____, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 347-349.
- _____, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI İstanbul 2012, s. 349-351.
- _____, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 258-261.
- Bowen, Harold, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", çev. Aliye Toker, *Türkiyat Mecmuası* 17, 1972.
- Can, Yılmaz, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, III, Ankara 2002, 259-278.
- Çetin, Altan, İbn Haldun'a Göre Türk Askeri ve Memlûk Askerî Teşkilatı, *Türkler ve Askerlik*, edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul Yayınları, İstanbul 2009.
- Dehhoda*, e-sözlük.
- el-Azîmî, Muhammed b. Ali el-Halebî, *Târîhu Haleb*, thk. İbrahim Zahrur, Dimeşk, 1984.
- el-Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhamed, *Kitabu Tarihi Devleti'l-Selcûk*, İmaduddin Muhammed b. Muhammed el-İsfehânî'den ihtisar, Mısır 1900.
- el-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.
- el-Cüveynî, Müeyyidü'd-Devle Müntecebüddîn Bedî' Atabek, *Kitabu 'Atebetü'l-Ketebe –Mecmu'a Murâselâti Divani Sultan Sancar*, tsh. Muhammed Kazvînî – Abbâs İkbâl, Şeriket-i Sihami Çap, Tahran 1329 (ŞH).
- el-Ğani*, e-sözlük.
- el-Hüseynî, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Naşir ibn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lûgal, TTK, Ankara 1999.
- el-Kirmânî, Efdaluddin Ebu Hâmid Ahmed bin Hâmid, *Tarih-i Afdal ya Bedai'u Ezmân fi Vekai'u Kirmân*, İntişarat-ı Danişgah-ı Tehran, thk. Dr. Mehdi Beyani, 1326,
- el-Me'ani'l-Cami'*, e-sözlük.
- el-Mu'cemu'l-Vasit*, e-sözlük.
- Erdoğan, Coşkun, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2010.
- er-Raid*, e-sözlük.

- Ertuğ, Zeynep Tarım, “Saray”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 117-121.
- Ferheng-i Amîd*, Dorj 4, e-sözlük.
- Ferheng-i Mu'in*, Dorj 4.0, e-ansiklopedi.
- Genç, Reşat, “Karahanlı Devlet Teşkilatı”, TTK, Ankara 2002.
- Genç, Süleyman, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, 1082-1106.
- Göksu, Erkan, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2011.
- _____, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ [Kölelik mi, Efendilik mi]*, Kronik, İstanbul 2017.
- _____, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010.
- Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.
- Gürbüz, Meryem, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014.
- Hani Abu al-Rub, el-Vezir Nizâmülmülk ve Devruhu e'l-Hayati'l-'Amme fi'd-Devleti'l-Selcukiyye, *Mecelletü Cami' li'l-Ebhas (el-Ulûmu'l-İnsaniyye)* XXII, s. 3, 2007
- Huncan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Otorite Yayınları, Antalya 2015.
- _____, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- İbn Haldun, *el-Mukaddime, Tarihu'l-Allame li-İbni Haldun*, ed-Dar et-Tunusiyye, 1984.
- _____, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddin, *Buğyetü't-Taleb Fî Târîhi Haleb*, VII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut trhsz.
- _____, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi – Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1989.
- _____, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, hzr. Halil el-Mansur, Daru'l-Kutubu'l İlmiyye, Lübnan 1996,
- _____, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, *-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- _____, *Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Ata, Mustafa Abdulkâdir 'Ata, tarihsiz, Beyrut.

- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev., Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *et-Târîhu'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdulkâdir Ahmed Tuleymât, Daru'l-Mektebu'l-Hadîse, Kahire 1963.
- _____, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul 2014.
- Karaoğlu, Mehmet Cevat, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2011.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, hzr. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985.
- Kayhan, Hüseyin, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 1120-1132.
- Kazvînî, Hamdullâh Müstevfî-i, *Târih-i Güzîde*, nşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâî, Tahran 1362,
- Keleş, Nevzat, "İnsanların En Kibarlarından: Bağdat Şahnesi Bihrûz el-Hâdim, Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/2.
- Kemaluddin Ebu'l-Fazl Abdurrezzak b. Ahmed, (İbn Fuvadiyy eş-Şeybani), *Mecmau'l-Âdab fî Mu'âcimi'l-Elkâb*, II, Müessetü Tıba'atü ve'n-Neşr Vezaretü's-Sekafe ve'l-İrşad, Tahran 1416.
- Keykâvus, *Kabusnâme*, Kabalcı, İstanbul 2006,
- Kızıltoprak, Süleyman, "Memlûk", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 87-90.
- _____, Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi, *Türkler ve Askerlik*, edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul Yayınları, İstanbul 2009.
- Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik 1055-1194 Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifeci, Kronik Yay., İstanbul 2019.
- Köprülü, M. Fuat, "Ata", *İA*, I, İstanbul 1978.
- _____, "Hâcib", *İA*, V.I., İstanbul 1978.
- Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devlet Teşkilatına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), Ankara 1966.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, I, TTK, Ankara 2016.

- _____, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I: Büyük Selçuklu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, c. 4 (ayrı basım), TTK, Ankara 1951.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, 2004.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, III, TTK, 2016 Ankara.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Kucur, Sadi S., "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- _____, "Selçuklu Devletlerinde Saray Emirlerinin Tayin, Görev ve Yetkileri Üzerine Bazı Tespitler," *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*'na (Kayseri, 2010) sunulan yayınlanmamış tebliğ metni.
- _____, "*Selçuklu Şehirlerinde Asayişin Temini*" Türk Polis Tarihinin Kökenleri, edt. Yücel Yiğit, Ankara 2017, s. 163-170.
- Kurpalidis, G.M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, Bilgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.
- _____, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *TTK Belleten*, 203 (1988).
- _____, *Kirman Selçukluları*, TTK, Ankara, 1989.
- _____, "Amîd", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 55.
- _____, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 29-31.
- _____, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, İstanbul 1975.
- _____, "Şahne", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2010, 292-293.
- _____, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991.
- _____, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- Mîrhând, Muhammed bin Hâvedşâh bin Mahmûd, *Gazneliler Ravzatu's-Safa*, trc. Erkan Göksu, Kronik Yay. İstanbul 2017.
- _____, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, trc. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.
- Nâsr-ı Hüsrev, *Sefernâme*, M. Ganizade, İntişarat-ı Kitapfuruşi Mahmudi, Tahran, 1341.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, hzr. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2016.
- Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 535-588.

- _____, *Beyhakî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul 1995.
- Öngül, Ali, “Emir Ayaz”, Prof. Dr. F. Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 2001, s. 53.
- _____, “Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, İsmail E. Erünsal’a Armağan, İstanbul 2014, s.477-504.
- _____, “Cend”, *DİA*, VII, İstanbul 1997, s. 359-360.
- _____, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 404-412.
- _____, “Kavurd Bey” XXV, Ankara 2002, s. 73-74.
- _____, “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196
- _____, “Unvan”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 163-166.
- Özcan, Abdulkadir, "Kul", XXVI, Ankara 2002, s. 348-350.
- Özgüdenli, Osman, “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, Ankara 2002, s. 464-495.
- Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğu Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, İstanbul 2002.
- Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Pipes, Daniel, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System*, Chicago, 1981.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklularda Döneminde Atabegler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- _____, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, *Tarih Dergisi*, sy. 38 (2003), s. 37-60.
- Polat, Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu’s-Sudûr ve Âyetu’s-Surûr Der Tarih-i Âl-i Selçuk*, tsh. Muhammed İkbâl, Mücteba Minevi, Tahran 1333.
- Reşîdü’-d-Din Fazlullah, *Cami’ut-Tevarih, Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2013.

- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara 1988.
- _____, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 2011.
- _____, Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi, *Belleten*, XXIV/94, Ankara 1960.
- _____, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi -Siyaset, Teşkilat ve Kültür-*, TTK, Ankara.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- _____, *Mirâtü'z-Zamân Fî Tevârihi'l-Â'yân*, thk. Komisyon, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, tarihsiz Şam.
- Sümer, Faruk, "Reis", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 543-544.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1992.
- _____- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK Yay. Ankara 1971, s. 14.
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, sayı 8 (1967).
- _____, "Hacib", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 508-511.
- _____, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8-9, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1967.
- Taşagıl, Ahmet, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 3-4.
- _____, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Türkler ve Askerlik*, İstanbul Yayınları, Edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 15- 16.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Gulam", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 178-180.
- Tor, D. G., Mamlūk Loyalty: Evidence from the late Seljuq period. *Asiatische Studien / Études Asiatiques*, 65/3 (2011),s. 767-796.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2003.
- Tülücü, Süleyman, *Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri*.
- Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2013
- _____, "İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilâtında Gulâm ve İktâ", *Türkler ve Askerlik*, edt. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul Yayınları, İstanbul 2009.

- _____, “Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddevle Gevherayin”, Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- _____, “Gevherâyin”, *DİA*, Ek-I, İstanbul 2016, s. 477.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.
- Yılmaz, Metin, "Şurta", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 242-244.
- Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1959.
- _____, *Kutadğu Bilig*, hzl. Mustafa S Kaçalın, T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Zahîrüddin Nişâbü’rî, *Selçuknâme*, zeyl: Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, tashih: Mirza İsmail Efşar, Muhammed, Tahran 1390.
- _____, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik, Yay., İstanbul 2018.
- Zengin, Muhammet Fatih, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Türk Memlükleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. SBE, Ankara 2007.